KORTÁRSAK BIBÓRÓL

Előadások a Bibó István Szakkollégiumban

Szerkesztette

GYARMATI GYÖRGY – KUKORELLI ISTVÁN

ELTE Bibó István Szakkollégium – Budapest, 2009

A kötet megjelenését a Közoktatásért Alapítvány támogatása tette lehetővé

ISBN 978-963-284-094-9

Kiadja az ELTE Bibó István Szakkollégium
Felelős kiadó Pozsár-Szentmiklósy Zoltán igazgató

A kéziratokat gondozta és a kötetet nyomda alá rendezte: Hovanyecz László

Korrektor: Lehóczki Zsófia
Borítóterv: Posztós János. A címlapon Széri-Varga Géza alkotása látható.
A kötet összeállításában közreműködött: Brassói Vivien, Juhász Györgyné Éva, Juhász Viktória, Papp Imre, Penke Ferencné Jutka, Székely Ilona, Szigeti Flóra

Nyomdai munkák: Winter Nyomda

http://bibo.elte.hu

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ

„Bibó István politikai gondolkodása és a kortársak" címmel az 1999-2000. tanévben hirdettünk egy szemináriumot a Szakkollégiumban. Célunk az volt, hogy – a megtanulandó-megtanulható penzumokon túl – Bibó szellemisége is eleven maradjon a szakkollégisták között. Az ezredváltó tanévben a szeminárium tagjai feldolgozták az életmű néhány megjelölt tanulmányát, és személyesen is találkozhattak a Kollégium névadójának legjobb ismerőivel, börtöntársaival, barátaival, kortársaival. A stúdiumot a Magyar Köztársaság akkori elnöke, Göncz Árpád nyitotta meg 1999. október 4-én.

Bevalljuk, mi is várakozással néztünk az egymás utáni hétfő esték elébe. Kíváncsiak voltunk arra, hogy milyen az olvasata, fogadtatása az akkori szakkollégista generáció körében a kiadott – korántsem könnyű – tanulmányoknak. S ugyanilyen érdeklődéssel vártuk a köztes hétfőkön a különböző vonatkozásban „beavatottak" visszatekintését, reflexióit Bibó munkásságára, személyiségére vonatkozóan, húsz évvel nevezett halála, és tíz évvel az Annus Mirabilis után.

Emlékezetes esték követték egymást. A szemináriumi tananyag is más lett kissé attól, hogy a bibói szöveghelyek egyike-másika szó szerint megelevenedett a meghívott beszélgetőpartnerek jóvoltából. Hol napi élethelyzetek felidézése révén vált motiváltabbá valamely olvasmányból ismerhető megállapítás, hol meg kétszeresen is új tükörbe került Bibó mondandója arra a textusra vonatkozóan, amiről szólt, s arra vonatkozóan is, amilyen körülmények között az adott megállapítás papírra vétetett. Több horizontú diskurzus kerekedett arról, ami időközben tananyaggá (is) szervesült. Az időnként akár kritikus szakmai korrektség és a kortársi-sorstársi emóció sokfélesége békésen megfért egymás mellett. Az összejövetel persze rendre túllépett a szeminárium „műfaji" keretein, de eközben az ismeretgyarapításon túl diáknak is, tanárnak is megadatott közös élmény aligha vált a képzés kárára.

A meghívott vendégek „hozott tudása” nyomán feltett kérdés, illetve a rögtönzött válasz esetenként további adalékokat nyújtott Bibó gondolkodásának érthetőbbé tételéhez. Máskor meg nevezett életútjának egyik-másik olyan mozzanatát hívta elő az aznapi beszélgetőpartnerben, ami rákérdezés nélkül elfeledett maradt, „elveszett” volna. Mindemellett – úgy tűnt –, a meghívott vendégek is jól érezték magukat. Az eszmecserék kezdetén értelemszerűen kértünk engedélyt az elhangzottak rögzítésére, utána pedig a „visszakérdezésre” – egyértelműen adták hozzájárulásukat a közreadáshoz is.

Az elmúlt években többször felvetődött a forrásértékű részeket is tartalmazó beszélgetések közkinccsé tételének terve. Erre végül most, egy évtizeddel később nyílt lehetőség. Annál is inkább igyekeztünk élni az alkalommal, mert közben sajnos már többen – Kosáry Domokos, Litván György – nem lehetnek közöttünk azok közül, akik annak idején maguk is élvezték a mindig kötetlen beszélgetésekbe torkolló összejöveteleket. A szövegek újraolvasásának kezdetén tudatosult bennünk is, hogy Bibó István pedig éppen harminc éve távozott el közülünk. De úgy tűnik, hogy „az idő vasfoga” vajmi kevéssé korrodálta az elhangzottak velejét – sőt az némileg még mintha patinásabbá is vált volna. Az is, ami róla hangzott el, és az is, amit valaha maga rótt papírra.

Csak néhány példát említve Bibó életművének gondolati tárházából: *próbálkozó demokrácia; dúvad állam; dicsőséges magyar forradalom; a szabadság kis körei – és azok ellehetetlenítése; túlfűtött lényeglátók és hamis realisták.* Nem kerültek-e ezek a történeti-politikai metaforák akár csak a beszélgető szemináriumok óta eltelt évtized során is új kontextusba? Töprenghetünk ezen magunk is – egyre fogyatkozó számban –, akik még személyesen ismerhettük Bibó Istvánt. Nemkülönben szembesülhet vele a szakkollégistáknak az az újabb generációja, amelyik írásaival barátkozva a mondandón túl immár a recepciót – és annak szinuszgörbéit – is nyomon követheti.

Ezt az élőbeszédet „lehallgató” könyvecskét talán a mai szakkollégisták is haszonnal forgathatják. Külön is köszönet illeti Hovanyecz Lászlót azért, hogy az élőszóban elhangzott beszélgetések – időnként óhatatlan – pongyolaságait kigyomlálta, és értő módon szerkesztette olvasmányossá az egykori szakszeminárium megörökítésre érdemes részét.

Az is célunk volt persze a közreadással, hogy mérsékelni próbáljuk az intézményes Bibó-felejtést, vagy legalábbis a Ménesi úton ne történjék ez meg. A bibói életmű megkerülhetetlen a magyar jogászértelmiség, a mindenkori politikai elit, vagy a

politikát hivatásszerűen elemezni készülök számára. A letűnt huszadik századot érteni – netalán megérteni is – akarók aligha kerülhetik meg Bibó életútjának, személyiségének és szellemi teljesítményének a megismerését. A legkülönbözőbb viszonyok és helyzetek közepette tanúsított morális tartása pedig – aligha tanítható, de megismerésre szintén érdemes – „kortalan” példa.

Göd – Vác, 2009 július

Gyarmati György
Kukorelli István

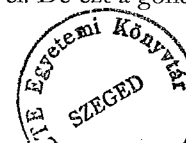
„NEM A VÉRTANÚSÁGOT KERESTE"

GÖNCZ ÁRPÁD előadása

Kukorelli István: *Jó estét kívánok mindenkinek! A Bibó Szakkollégium speciális kollégiuma és a magunk nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm Göncz Árpád urat, a Magyar Köztársaság elnökét, aki nem először van a Bibó Szakkollégiumban, és most vállalta, hogy megnyitja a „Bibó István politikai gondolkodása és a kortársak" című beszélgetés-sorozatot. Bevezetőül annyit, hogy magam személy szerint is jelen lehettem a Parlament 1990. augusztus 3-i ülésén, amikor Göncz Árpádot a Magyar Köztársaság elnökévé választották, és hallhattuk a székfoglaló beszédét. Nem jegyzőkönyvi hitelességgel – szabad beszéd volt – idézném belőle, amit Bibó Istvánra vonatkozóan mondott: „... benne a legnemesebb demokratikus eszmék, a keresztényi türelem és a hazaszeretet... a függetlenség öltött testet." Aki egy ilyen székfoglaló beszédben ilyen megállapításokat tesz korábbi barátjáról, bajtársáról, az azt gondolom, hogy emberileg is kötődött hozzá. Ezzel szeretném bevezetni a beszélgetést, és akkor kezdjük el. Még egyszer köszönöm, hogy vállalkoztál.*

Göncz Árpád: Köszönöm szépen. Gyerekek, tegeződhetünk? Köszönöm szépen. Láthatjátok, papír nélkül beszélek. A magam gondjait szeretném elmondani nektek. Se azt nem állítom, hogy igazam van, se azt nem állítom, hogy ezen a nyomon kell elindulni és feltételeztem, hogy Bibónak az életművét ismeritek. Legalábbis azt az öt-hat legfontosabb munkát, amelyik ma is kihat az életünkre.

Ami engem a Bibó-jelenségben ma izgat, az a Bibó-felejtésnek a jelensége. Hiszen én Bibót akkor ismertem meg, amikor ő Mattyasovszky Jenővel és Erdei Ferenccel a Teleki-féle Államtudományi Intézetben dolgozott. Akkoriban a város-megye elképzelésen törték a fejüket, a magyar városhálózat, a közigazgatás problémáján. Mattyasovszky egyébként kivándorolt Amerikába. Nem tudom, hogy mi lett vele. Erdei nem él. Bibó nem él. De ezt a gondolatot – a közigazgatás városközpontú

átalakítását –, tulajdonképpen most, hatvan év múltán valósítjuk meg. Évről évre tizenkét várost avatunk. Így előbb vagy utóbb teljes lesz Magyarország több mint hatszáz éve alakuló városszerkezete. Azt hiszem, most Bibó életművének a legkevésbé ismert részéről beszélek. Mert ha valaki közigazgatással nem foglalkozott, a vármegye rendszernek a történetével nem foglalkozott, akkor ebbe nem igen botlik bele. Sokkal inkább a Bibó-féle látleleteket, nagy látleleteket ismeri, amelyek – általában véve úgy mondanám – mérlegszerkezetűek. Ez ezt állítja, ez ezt állítja, ezzel szemben ez az igazság, erre kell mennünk, teendőnk ez. Amit a teendőkben leír, azt mindig abban a meggyőződésben írta, és azért mondták őt naiv embernek, mert feltételezte, hogy aki olvassa, vagy akinek szól, az megérti a saját érdekében. Éppen ezért ámul el ember rajta, hogy milyen könnyen utasították vissza mindig Bibó gondolatait. Sajnos azt kell hinnünk, hogy a pillanatnyi meggondolás általában erősebb, mint a távlati.

Volt azonban olyan helyzet, amelyben Bibó közvetlen hatást ért el. Ez az 1956-os események utolsó napján, november 4-én következett be. Amikor hajnalban mindenki kirohant a Parlamentből, ő berohant, éppenhogy be tudott érni, és ott volt még másfél napig, ameddig végül is meg nem írta a *Magyarok* kezdetű nyilatkozatát, majd eljuttatta az amerikai, az angol és a francia nagykövetségre. Ezt követően írta meg *Expozé a magyarországi helyzetről* című tervezetét, amelyet ugyancsak eljuttatott a nagyhatalmak budapesti nagyköveteinek, közöttük Andropovnak, aki azt továbbküldte Moszkvába. Tehát semmiképpen nem a vértanúságot kereste, hanem úgy érezte, hogy ő az egyetlen, aki a magyar kormányból ott van a helyén, és feltételezte, hogy a többiek is őt tartják annak, aki köteles a magyar forradalom álláspontját kifejezni. Azt is olyan módon próbálta, hogy meg tudja érteni a nemzetközi közvélemény is, meg tudják érteni az oroszok, hogyha van eszük az értésre. Hát nem volt eszük az értésre, és amit ő mondott, a gondolkodó ember szemével utólag nézve tökéletesen ésszerű, követhető lett volna, de eszük ágában sem volt elfogadni, mert nem azért jöttek ide, hogy ezt tegyék. Más volt a közvetlen érdekük. Na, mondom, amit ő a Parlamentben megfogalmazott, az pillanatok alatt kikerült az utcára falragaszok formájában is, és kibontakozási javaslatként magáévá tette azt a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács. Tehát nyugodt lélekkel merem állítani, hogy abban az időben – legalább december végéig – ennek az elfogadottsága teljes volt.

Én ekkor vettem fel vele hosszú idő után először megint a kapcsolatot, ami aztán a börtönidőkön át egészen a haláláig szoros maradt közöttünk. Körülbelül november 10-én kaptam egy jelzést, hogy az indiaiak hajlandók közvetíteni Magyarország

és a Szovjetunió vitájában. Ennek pedig azt volt előzménye, hogy Magyarországon akkor volt egy Rahman nevű fiatal ügyvivő – fiatal… én is fiatal voltam… velem egyidős, 1922-es születésű volt –, aki a szovjet-barátsága következtében a forradalommal szemben értetlenül álló legendás indiai elnököt, Dzsavaharlal Nehrut meg tudta győzni arról, hogy ami itt van, az tényleg forradalom, és a demokrácia irányába megy. És a forradalom leverése után morális nagyhatalomként, mert hiszen India morális nagyhatalom volt, úgy érezte, hogyha egy európai, egy világpolitikai jelentőségű európai vitában neki közvetítő szerepe van, az hasznos hazája szempontjából és a világ szempontjából.

Bibó ismertsége, elismertsége tehát 1956 novemberében következett be. Mert akkori elgondolásainak a lényege az volt, hogy a lengyel csapatok jöjjenek ide az orosz csapatok helyett, és hozzanak létre egy olyan átmeneti politikai megoldást, amely a szocializmus vívmányait is meg tudja menteni, ugyanakkor az oroszok számára mégis elfogadható. Az oroszok az ezt kifejtő memorandumra még választ sem adtak. Molotov átvette, bólintott rá egyet. Bibó számára – és persze az én számomra is – az egyetlen jelentősége az volt, hogy ezek után Nehru szükségesnek vélte, hogy közbelépjen az érdekünkben, és úgy gondolom, hogy az ügyészt vádbeszéde előtt az utolsó öt percben vagy tíz percben értesítették az illetékes magyar hatóságok, hogy nem kell akasztófára küldeni bennünket, mert a bíró nagyon meg volt lepve, hogy csak életfogytot kért ránk. Ő nem tudott róla, ezt még csak az ügyész tudta. Mi sejtettük ezt, de nem mertük kimondani, azóta írásos bizonyíték van, hogy ez játszódott le.

Szóval Bibó három fő gondolatának – a határolt forradalomnak, a korlátozott magántulajdonnak, a kizsákmányolás tilalmának – akkor volt valami relevanciája. Még hozzátehetem ehhez a semlegességet.

1989-ben, a demokratikus intézményrendszer létrejöttével a forradalom szó is elvesztette a maga szalonképességét. Olyan határolt forradalomról így már nem lehetett szó, amelyikben benne volt a társadalmi mobilitás megteremtése, a parasztság és munkásság felemelése, művelődési szintjének emelése, más egyebek. És nem lehetett szó immár a magántulajdonnak a korlátozásáról sem. Tehát annak, ami a bibói gondolatmenetnek a kvintesszenciája volt, a gyakorlati érvénye még a megértő és a saját érdekét felismerő rétegek számára is elveszett. A helyzet alapvetően változott meg, a világ globalizálódott. Az utolsó három-négy évben a globalizációnak – még azt is merném mondani, hogy az informatikának – a robbanásával nem csak a jövő relevancia-szintje süllyedt alá, vagy tűnt el, annak, amit

Bibó jelentett, hanem elmúlt a jelen relevanciája is. Ami megmaradt, az a múltról elmondott véleményének a relevanciája.

A múlt viszont rohamosan avul el. A ti számotokra már nem a két világháború közötti Magyarország a valóság. De már megszűnt a valósága a második világháború utáni Magyarországnak, és gyakorlatilag elveszett a valóságértéke a negyven esztendős szocializmus valóságképének is. Mindebből a ti életeteket mentalitásbeli maradványok terhelik, de annak már Bibóhoz az égvilágon semmi köze nincs.

Bibó tehát szembekerült a gondolatvilágában a ma valóságával, de nem egyszer s mindenkorra. Éppen azért nem, mert az előző korok mentalitás-maradványai megmaradtak. És pont azért kell ismernetek a múlt és a jelen Magyarországát, hogy a jövő Magyarországát be tudjátok tájolni, hogy hozzá tudjátok kötni ahhoz a múlthoz, amelyik valamennyiünk gondolkodását, sőt a szomszéd országok gondolkodását is meghatározza.

Én, aki Bibónak a gondolkodásmódjával teljesen azonosan ítélem meg a múltunkat, az első világháborútól, a közép-európai kis államok nyomorúságától kezdve mindmáig, pontosan le tudom mérni a magam sorsán, miről van szó. Anyai felmenőim 1919-ben jöttek át Hunyad megyéből. Apai ágon Zala megyének abból a részéből származunk, amely ma Szlovéniához tartozik. A Gönczök lendvahídvégiek, göntérházaiak és dobronokaiak. Sőt a feleségem is odavaló, amikor itt Pesten megismertem, nem tudtam, hogy alvégi kislány. És a mi szülőhelyünktől húsz kilométerre van Csáktornya, ami Horvátországhoz tartozik. Na most, el tudjátok képzelni, ha akarom, akkor horvát vagyok, ha akarom, szlovén vagyok, ha akarom, román vagyok, ha akarom, magyar vagyok. Ehhez még hozzáteszem, hogy a feleségem édesapja Kassán született. Akkor be van lőve az egész Kárpát-medence. Ezért volt az egyik legnagyobb élményem, amikor Marosvásárhelyen kezet fogtunk Emil Constantinescuval, a román államelnökkel. És úgy mentünk vagy százötven kilométert a rossz utakon, hogy két oldalt álltak az emberek. Román és magyar – Milu és Árpád. A Milu Constantinescu.

Ez már más nektek, biztos van közöttetek erdélyi és van, aki máshonnan jött, valahonnan a Kárpát-medencéből, de az élmény más. Bennem még Trianon is tökéletesen él, ezért tisztelem nagyon és mélységesen Bibót, hogy a Trianon-szindrómát és annak a vetületét a közép-európai országokban pontosan és könyörtelen logikával le tudta képezni.

Na most, hogyha meg akarjátok érteni a kisebbségi kérdésnek a két vetületét, ami a régi Magyarországra jellemző volt, meg azt is, ami utána következett, azt kell tudnotok, hogy nemzetiségeink a paraszti elnyomást nem paraszti elnyomásnak, hanem nemzeti elnyomásnak élték meg. Más oldalról: azért nem hajlandó az ország észrevenni egy etnikai kisebbséget, mert számára az ugyanolyan paraszt volt, mint a másik. Nem veszi észre, hogy kisebbség. A nemes maga is nagy valószínűséggel nemzetiségi származású volt, mert hiszen tíz százaléka a románoknak is, a szlovákoknak is nemes volt. Márpedig a szó Werbőczy István-i értelmében a Szent Korona teste a nemesség volt. Tehát a nemesség, mint nemesség szemben állt a mindenkori parasztsággal, amelyet nem kisebbségként és nem etnikumként kezeltek, hanem parasztként. Bibó ezt is nagyon jól értette. Erről nem beszélt ebben a formában, csak a kisállamok nyomorúságát, a gyűlöletforrásokat és az elfogultság-forrásokat vette sorra.

Mondom, ennek ez a múltbéli relevanciája. Ha ezt fel tudjátok fedezni és fel tudjátok dolgozni, akkor van egy viszonyítási pontotok a mára, és a mai érthetetlen és összefüggéseiből kiragadott jelenségeket meg tudjátok érteni. Az, ami nekünk jutott 1956 után, az óhatatlanul elment a semmibe. Van viszont valami, ami számotokra is érvényes. Ez pedig a bibói magatartásnak a jövőbeli relevanciája. Ez a jövőbeni relevancia egy magatartás. Magatartás, amit meghatároz néhány tényező. Ha nekem kellene Bibó magatartás-típusát valahova bepászítani, először is azt mondanám rá, hogy protestáns. A gondolati puritanizmus benne van a könyörtelen igazmondásában – és most ne a stílusát nézzétek. Mert egyszer tanulmányt akartam írni Bibó stílusáról és azt mondták, hogy jobb, hogyha nem írok, mert tele van germanizmusokkal, az egész nehezen olvasható, úgy törekszik precizitásra, hogy elveszti a húzását a szöveg. Érdemes ennek ellenére úgy olvasni, ahogy van, csak nem könnyű. Megengedhetem magamnak, hogy ezt is megmondjam nektek. Ennyit a könyörtelen igazmondásról.

A másik, amit a figyelmetekbe ajánlok, a citoyen-jelleg. Ezen azt értem, illetve azt értette Bibó, hogy amit igaznak gondolok, azt ki kell mondanom. És teljesen természetes számára a kötelességtudatából eredően és a felelősségtudatából eredően az, hogy civil kurázsi legyen benne. Bibó foglalkozott azzal, amit látnia kellett, hogy az oroszok elvihetik. Mikor megcsinálta a memorandumot, pontosan tudnia kellett, hogy mi vár rá. Ő is szándékosan maradt itthon, és én is szándékosan maradtam itthon, amikor sokkal, de sokkal kevesebbért elmentek. Tehát ez a citoyen-jelleg és a protestáns puritanizmus egymással szorosan összefügg.

És itt van az eleve adott jóhiszeműség. Vagyis annak a feltételezése, hogy akinek érdeke, vagy van benne belső tisztesség, az felismeri az ő igazságát. És ha felismeri az igazságát, akkor miért ne cselekedne annak értelmében. Ezért szokták őt naivnak mondani. Nem volt naiv, jóhiszemű volt. A jóhiszeműség és a naivitás két különböző dolog, mert amit mondott, az nem lehetetlen volt, csak megértés kellett hozzá, hogy valaki magáévá tegye és csinálja. Ha lehetetlenséget mondott volna, amely igazolhatatlan akár logikailag, akár történetileg, akár politikailag, akkor naiv lett volna. Így csak jóhiszemű volt, és a logikája könyörtelen, mert ez parancs volt számára. És kimondta akkor is, ha népszerűtlen volt. Mint ahogy utána népszerűtlen is lett. Bibó egyszerre volt – megítélésem szerint – konzervatív, ami a magyar hagyományok ismeretét és történetét illeti, egyszerre volt liberális, a XIX. század legjobb hagyományai szerint. Egyszersmind természetesen nemzeti is volt. A protestáns puritanizmust most ne vezessétek vissza tételes vallási meggyőződésre, mert nem vagyok benne biztos. Református püspök lánya volt a felesége, Ravasz László református püspöknek a veje volt, Ravasz Boriska férje, és a fia református gimnáziumban tanított, tehát a református hagyomány nagyon erős volt a családban, nem tudom, hogy ő hogyan viszonyult a tételes valláshoz, vagy hogyan nem. Valószínűnek tartom, hogy hívő volt.

No, ennyit tudtam elmondani össze-vissza zavarosan. Tudjátok-e használni vagy nem, azt nem tudom, de kérdezzetek, ha akartok.

Kukorelli István: *Köszönjük! Még egy dolgot kérnék, ha lehetne: beszélj a fogoly Bibó Istvánról! Végül is másodrendű vádlott voltál a róla elnevezett perben.*

Göncz Árpád: Igen, ez kétségtelen. Az ítéletünk is azonos volt. Két halálos ítélet volt számunkra előirányozva, amit azután életfogytigra változtattak. Két halálos ítélet gyorsított eljárással, mindössze másfél hétig tartó vizsgálatot követően. De mi marad meg az emberben? A mi bíránk nem a hírhedt vérbíró, Vida volt. Ugyanaz volt a tanács, de más volt a vezető bíró, minket egy Borbély nevű tárgyalt. Olyan valaki, hogy ráképzelted volna a könyökvédőt, valószínű járásbíró volt a Horthy-korszakban. És minden bírónak, ezt a jogászok jó, ha tudják, van hajlama arra, hogy istennek képzelje magát. Ő is istennek képzelte magát, Isten sújtó kezének, aki azonosulván a hatalommal, halálos ítéletet is kimérhet, és a rossz nyelvek szerint úgy mondta: „Vádlott, álljon fel, én magát halálra ítélem!” Ő az egyik hadbíró volt.

Én az autóbuszon találkoztam vele, miután kijöttünk. Ott ült velem szemben, és miután másfél hétig mindennap néztük egymást elég élesen, a pali ott ült és így járt a szeme, én pedig mosolyogtam. Aztán fölkelt és kiment az autóbusz végébe, a peronra. Én utána mentem, megálltam vele szemben és mosolyogtam. Nem bírta, leszállt. Él-e valahol, nem tudom, nem is érdekes. Neki rosszabb volt, mint nekem.

Végül is meg kell nektek mondani, hogy életem legboldogabb napja az volt, mikor életfogytot kaptam, mert másfél év után akkor oltották el a lámpát először a cellában. Akkor volt egy jóindulatú őr, aki azt mondta: „Na, nem kötötték fel. Kér macskafüvet?” A macskafű az egyetlen nyugtató volt, amit adtak, enyhe szeszben oldódó valeriána volt. No, kitettem, amikor jött az egészségügyis a poharamat, és teletöltötte macskafűvel. Büdös volt, én soha korábban nem kértem, mert nem érte meg az, hogy az ember macskafűvel aludjon. „Na, feküdjön le!” Mondom, még nem volt zárás. „Feküdjön le, és aludjon, megérdemli, hogy kialudja magát.” Tudtam, hogy aznap éjszaka nem fognak belerúgni az ajtóba háromszor, amiért behúztam a takaró alá a kezemet. Leoltották a lámpát, és tudtam, hogy életben maradok, és a magyar életfogyt, a kelet-európai életfogyt, az általában öt-hat esztendő, amit guggolva is ki lehet bírni. Hat év, be is jött pontosan, amit az ember kiszámolt. A hét már sok, ott már kezd a személyiség tönkremenni és hét év után már általában sérült ember jön ki. Tizenöt év után már újabb börtönbe csukással azonos, hogyha valakit kihoznak vagy kiengednek, mert nem tudja, hogy lehet szabadon élni.

Szóval Bibóval voltunk. Bibó ugyanolyan volt a tárgyalásán is, mint a mindennapi életben. Először is minden memorandumából megkapta a bíróság is a maga példányát. Itt nem volt olyan játék, hogy kitalálnak valamit és addig vernek, amíg bevallom azt, hogy az apámat megöltem. Nem, erről szó sem volt. Ilyen értelemben ezek a perek – a legnagyobb részt – nem voltak koncepciósak. Koncepciós perek a kiskatonáké meg a felkelőké voltak. Ugyanis, ha tudták, hogy valaki emigrált, akkor megpróbálták a cselekményeknek nagy részét annak a nyakába varrni, mert az úgyis kint van. Baj csak akkor történt, ha az illető valamiféle hirtelen támadt elmebajtól vezettetve hazajött.

A mi perünk, hogy úgy mondjam, emberileg jó légkörben folyt. Ehhez az is hozzájárult, hogy az ötvenhatos perek közül a Bibó-per volt az egyetlen, amelynek a vádlottjai között nem volt kommunista. Ez nekünk hallatlan könnyebbséget jelentett, mert a többieket egyfolytában azzal bombázták, hogy a munkásosztály

árulója, a szocializmus árulója, a Szovjetunió árulója. Így aztán lelkileg teljesen meggyötörten kerültek a bíróság elé. Mi nem voltunk kommunisták soha, ennek köszönhetően lelkileg sokkal könnyebb helyzetben voltunk. Olyasmivel vádoltak minket, amit tényleg meg is tettünk. Ebben az értelemben nem voltak koncepciósak a mi pereink. Abban az értelemben, hogy senki az égvilágon a Népköztársaság államrendjének a megdöntésére nem szervezkedett, persze igen.

És abban a tekintetben is, hogy nem választhattunk ügyvédet. Hivatalból rendeltek ki a számunkra úgynevezett nulla nullás védőket. Én is teljesen naivan álltam ehhez. Azt mondtam: „Ügyvéd úr, most emberi számítás szerint két hétig szövetségesek vagyunk, most talán beszéljük meg, hogy hogyan lehetne védeni engem.” Erre elvörösödött. Mert az ilyen védelem úgy nézett ki, hogy az ügyész azt mondta, hogy a vádlott, ez a sötét gazember ezt és ezt követte el, kérem a második legszigorúbb ítéletet. A védő hasonlóképpen: a védencem, ez a sötét gazember ezt és ezt követte el, kérem a legirgalmasabb ítéletet. No, hát ezek után az történt, amit a pártközpont mondott, úgyhogy a dolognak jelentősége nem volt. Azért talán mégis.

Mert kétféle ügyvéd volt. Az egyik, aki kifosztotta a családot, a másik aki nem. Az én ügyvédem nem fosztotta ki a családot, de védeni sem védett. Mégsem volt semmiféle rossz érzésem vele kapcsolatban. Egyetlen egy ember védett ebben az ügyben, amennyire védett, az az ügyész volt. Ne nevessetek! Utána én már a Györgyi Kálmántól tudtam meg, azt sem tudtam, hogy a valódi neve az, amit mondott. Kovácsnak hívták. Kiderült, hogy ez egy jóvágású értelmes fiú. Azzal jött, hogy nemesi oklevelem van, meg hogy én a latifundiumunkat próbáltam visszaszerezni. Mondtam, hogy a latifundiumom két cserép muskátli volt, azért kár volt ennyit strapálni magam. A másik pedig, hogy az indiai követtől kaptak a gyerekek egyszer – akkor volt gyermekbénulási járvány – szérumot, Bécsből hozta, és ezenkívül azt hiszem két kiló narancsot, vagy valami ilyen óriási ajándékot. És erre kiderült, hogy én ezért a két kiló narancsért adtam el a hazát. Mondtam neki, hogy ügyész úr, érdemes ezt a szép pert ezzel elrontani? Erre a Kovács ügyész azt mondta a gépírónőnek: „Mancika, ikszelje ki!”, és kiikszelték a vádiratból a latifundiumot is meg a narancsot is.

Mindezek után jött a börtön. És Bibó Pista volt voltaképpen a börtön – nem valamiféle szentje, vagy minek mondjam – ő volt a legtiszteltebb személy mindenki között. Következésképpen nem igen engedték dolgozni, viszont olyasvalakit tettek mellé, akiről meg voltak győződve, hogy utál. Betettek melléje egy géppisztolyos kéregetőt. Ez egy sajátos ötvenhatos jelenség volt. Az a fiatalkorú, aki géppisztollyal fosztogatott valahol. Nem volt belőle sok, ez is tanyán ténykedett, kis cigánygyerek volt. Abszolút ártatlan volt az a gyerek, mi mást tudott volna tenni, ha géppisztolyt szerezhetett. Betették a Pistához, aki írni, olvasni tanította, és tőle kapta élete első könyvét, egy Petőfi kötetet. Pista nagyon szerette, és ő is ugyanúgy viszontszerette.

Hogy valami fogalmatok legyen, főleg a jogászoknak, ezek a perek ítéletre is kiterjesztett titkos perek voltak. A feleségem akkor tudta meg, hogy életfogytom van, amikor először volt beszélőn és merő óvatlanságból, jóindulatból az illatos börtönparancsnok elkottyantotta neki. Azért mondom a parancsnokot illatosnak, mert mindig be volt illatosítva, de tökéletesen érthető, mert büdösek voltunk, mint a szar. Az ember izzadt, piszkos a ruhája, mindene, én is beillatosítottam volna magam. Ezért van az, hogy még ma is vöröset látok, hogyha illatosított férfi van mellettem, na, rémes volt. „Magának életfogytja van” – mondta és láttam a feleségem arcán, hogy akkor hallja először.

De bennem nem maradt keserűség. Fordítóirodában dolgoztam. Hat évből hármat. Bent tanultam meg angolul. Alig-alig tudtam, amikor azt mondtam, hogy tudok angolul. Beadtak nekem vagy három-négy grafológiai tankönyvet. Kétsoronként változott az írásom, mert arról kellett fordítanom, hogy melyik vonal mit jelent, ennek következtében mindig igazodni akartam a szöveg követelményeihez. Következésképpen olvashatatlanná vált az írásom. Aki ezt legépelte, nem tudom hogyan csinálta. Napi 8 órát fordítottunk. Kértem egy tisztességes szótárt, de azt azzal utasította vissza a parancsnok, hogy „Szótár behozatal iránti kérelmét visszautasítom”. A feleségemnek kellett volna egy szótárt venni, aki négy gyerekkel maradt kint. Így azután azt mondtam, hogy magukra vessenek, hogyha nincsen rendes szótárunk és úgy fordítunk, ahogy. Egyikünk hosszú ideig fordított egy tűzoltóautó berendezésnek a gépkönyvéből, és a közepén derült ki, hogy következetesen cséplőgépet fordított. Hát voltak apróbb hibák, ugye.

A lényeg az, hogy Bibóhoz bárki odamehetett és kérhetett tőle nyelvi felvilágosítást, történelmi és jogi szöveg értelmezéséhez. Pista úgy kezdte, hogy „Kérlek szépen”, azután egy jó negyedórás előadást tartott a témáról. Én nagyon igyekeztem, hogy egyszer rajtakapjam egy tárgyi tévedésen, sose sikerült. Az életem nagy kudarcélménye, hogy az istenfáját, mindent jobban tudott. Történelmet, jogot. No, ez már mind mese.

Hallgató: *A börtönévek után milyen kapcsolatban volt Bibó Istvánnal?*

Göncz Árpád: Ott voltam halála előtt is egy vagy két nappal nála, és hosszan beszélgettünk. Akkor már nagyon nehéz volt, mert benne volt a kór nagyon erősen, annak ellenére, hogy még akkor is a megírandó terveivel foglalkozott. De, mint ahogy eddig is őszinte voltam hozzátok, most ezt is megmondom, a két család, a feleségem és az övé, Boriska is nagyon jóban volt. Ez magától értetődő, ez a börtön után is megmaradt. De Boriska egy bizonyos mértékig félt tőlem és féltette a Pistát. Emlékszem rá, ahogy mondta: „Ne ilyen hangosan Pistikém!" Ebben az óvatosságban a hat esztendőnek és a halálos veszélynek a tudata jött elő. Szóval éreztem, hogy nagyon fél. Boriska csodálatos ember volt és nagyon szeretetre méltó, és a Bibó-gyerekek is egészen abszolút minőségi emberek. De nem véletlen az, hogy három hét különbséggel haltak meg a szülők, s hogy Pista és Boriska egyszerre voltak a kórházban és ugyanabban a kórházban. Nem tudom, hogy hány éves házasok voltak, de több mint negyven évig éltek együtt.

Gyarmati György: *Negyvenöt éves házasok voltak.*

Göncz Árpád: Nézzétek, én ezt tudom, mert én meg már eddig ötvenkét éve élek házasságban. Érdekes dolog volt egyébként, a börtönviseltek háromnegyed részének a családja szétment. Teljesen érthető, mert tíz évesnél rövidebb büntetést nem igen szabtak ki valakire, és többségünk fiatal volt. Hozzátartozott, hogy mindig mindenütt az játszódott le, hogy felajánlották a feleségnek, hogy szabad. Egy életfogytnál nem lehet mást csinálni. És ez majdnem mindenütt így játszódott le, ahol nem volt gyerek, ott szétmentek, ahol volt két-három gyerek, ott megmaradt a házasság. Mi hárman voltunk, két életfogytos, egy tizenöt évre ítélt. Voltam egy olyan zárkában, ahol tizenketten voltunk, és a legkisebbnek volt tíz éve. Mindenki tréfálkozott, hogy ágy alá, tíz évvel itt ne is beszéljen semmit. Megkérdezték, ha valaki jött: „Neked hány éved van?" Azt mondta, hogy tizenöt. „És mit csináltál?" Azt mondta, hogy semmit. Nem igaz, mert a semmiért tíz év jár. Na, erről ennyit. Van még valami? Adtam valami kis ízelítőt abból a korból?

Tudom, mikor utoljára mentem a Pistához a letartóztatásunk előtt, a Gül Baba utcán mentem, úgy gondolván, hogy ott nem lehet bennünket autóval követni. Két dolog volt, egyrészt, hogy biciklivel lehetett meglógni, mert azt autóval nem lehetett követni, mert az autónak lassú volt, a gyalogosnak meg gyors. A városdalba lehetett fölmenni azon a lépcsőn, ott az ember látta, ha valaki követi és lemaradt, meg nem lehetett látni, hogy jobbra vagy balra fordul, akit követnek. Nos, mentem föl, és amikor fölértem a Gül Baba utca sarkára, akkor ott enyelgett egy fiatal pár egy nagy farkaskutyával, csókolóztak, a kutya pórázon volt. Utána kísértek, a kutya jött utánam pórázon és ők karonfogva. Hát nem volt nehéz kitalálni, hogy az embert követik. Ilyenkor rettenetesen nehéz volt, ha az ember jó baráttal találkozott, nekem kellett átmenni a másik oldalra, hogy ne vegyék észre, hogy találkozunk. De ez már az utolsó két hétben nyilvánvaló volt.

Kukorelli István: *Köszönjük az emlékezést! Ezzel a szemináriumot megnyitottnak nyilvánítjuk.*

Göncz Árpád: Gyerekek! Bármikor szívesen jövök el közétek, ha akarjátok. Isten áldjon meg titeket!

„ÉN TÖRTÉNÉSZ VAGYOK, Ő POLITIKUS VOLT"

KOSÁRY DOMOKOS előadása

Kukorelli István: *Jó estét kívánok mindenkinek! Engedjék meg, hogy nagy tisztelettel köszöntsem mai vendégünket, beszélgető partnerünket, Kosáry Domokos professzor urat. Köszönthetném úgy is, mint az Akadémia volt elnökét, aki 1990-96-ig két ciklusban töltötte be tisztét. De legszívesebben úgy köszönteném, mint egykori szakkollégistát, mint egykori Eötvös collegistát. Puskáztam egy kicsit, kiírtam, hogy 1931-36 között itt a szomszédban Eötvös collegista volt, 1937 és 1949 között pedig az intézmény tanáraként dolgozott.*

Egyszersmind nagyon örülök, hogy személyében találtunk egy olyan kortársat, aki vitatkozott is Bibó Istvánnal. Munkánk kezdetekor célul tűztük ki azt is, hogy nem szentképet akarunk festeni Bibó Istvánról, hanem az életművet és az embert történelmileg hitelesen értékelni. Ha megengedi professzor úr, Huszár Tibor Bibó Istvánnal készített interjújából felolvasnék egy idézetet: „Megjegyzem, hogy Kosáryval mi állandóan feszültségben éltünk, ő féltékenyen őrizte intézete teljes függetlenségét és nem titkolta, hogy az elnöki székre pályázik, engem pedig bosszantottak az ő különböző húzásai és Szekfűhöz való vissza-visszakanyarodásai... Aztán 1949 felé mindennek már nem volt sok jelentősége, és emlékszem, valamikor 1949 közepén azt mondtam Kosárynak, nézd Domokos, bennünket innen úgyis ugyanaz a vihar fog kifújni, ennek az is jele, hogy hónapok óta senkinek semmi rosszat nem mondtam rólad." Ezzel szeretném átadni a szót Kosáry professzornak, akinek még egyszer tisztelettel köszönöm, hogy vállalkozott rá, hogy eljöjjön közénk.

Kosáry Domokos: Kedves barátaim! Tulajdonképpen a sors igazságtalan, mert előfordulhatna, hogy régi vitáink valamelyikét most Bibó Istvánnal itt folytathatnánk önök előtt. Ő 88 éves volna most, én két évvel vagyok fiatalabb. Miért volna elképzelhetetlen az, hogy egy 88 meg egy 86 éves ember vitatkozik itt a fiatalok

előtt? Sajnos neki nem adatott meg a hosszú életkor. Ebből is adódik, hogy ez, amit az 1970-es évek vége felé magnetofonra mondott Huszár Tibornak és Hanák Gábornak, számomra fájdalmas, mert ez egy keserű szöveg, egy keserű embernek a szövege.

Miután én még nem keseredtem meg, ezért az én emlékeim egészen mások. Én úgy emlékszem, hogy az úgynevezett igazgatósági értekezleteken nagy humorral és sok nevetéssel tárgyaltuk az eseményeket, figuráztuk ki a politikai szereplőket. Nem volt nehéz egyébként. Nekem ezért is fáj az, hogy Bibó emlékei annyira keserűvé váltak ekkorra.

Mielőtt beszélnék ezekről a dolgokról, vitákról és egyetértésekről, bevezetőül azt szeretném felidézni, hogy az 1930-as évek második felében Magyarországon, a Horthy-rendszer idején kezdett felnőni egy olyan fiatal értelmiségi nemzedék, amely éppen a korszak kultúrpolitikájának a következtében elég jó képzést kapott, sőt, ösztöndíjakat külföldre is, és pedig azért, hogy mint akkor azt ennek a koncepciónak a kidolgozója, Klebelsberg mondta, hogy kultúrfölényünket biztosítsuk. Ezért később kemény szemrehányásokat, sőt szidalmakat kapott az utókortól, holott a valóság, az akkori magyar valóság az volt, hogy két dolog között lehetett választani abban az emocionális és rettenetes sokkhatás érte közvéleményben: bunkóval szerezzük meg a fölényt, vagy a kultúrával. Én a magam részéről inkább a kultúrát választanám, már csak azért is, mert nem vagyunk elég erősek.

Ezek között a fiatalok között volt Bibó István, akit természetesen nem azért küldtek ki Svájcba a genfi egyetemre, hogy a nyugati polgári demokráciával ássa alá itthon a hagyományos rendet. Engem sem azért küldtek Franciaországba és Angliába. És még felsorolhatnék sok mindenkit, akinek a neve az Országos Ösztöndíj Tanács évi jelentéseiben olvasható. Azt is meg lehetne nézni, hogy kiből mi lett. A dolog így alakult, a történelem korrigálta a magyar politikát. És ennek a fiatal nemzedéknek a tagjai ismerték egymást. Az egyik kollégiumból átjártak a másikba és viszont. Szabó Zoli eljött az Eötvös Collegiumba, Kovács Imrével nem is emlékszem, hogy hol barátkoztam össze. A szegediek eljöttek Pestre, mi elmentünk Szegedre. Egy tudatos készülődés folyt annak érdekében, hogy ezt a szerencsétlen nyomorult, elavult, ósdi, poros országot civilizált európai polgári demokráciává alakítsuk át. Nem igaz, hogy fasiszta diktatúra volt itt, ezt a hülyék találták ki a sztálinista időkben. Egy irtózatosan elavult ócska dolog volt, még csak azt sem mondanám, hogy diktatúra, legfeljebb abban a társadalmi értelemben, hogy voltak

az urak és a nem urak. Bibó egyik problémája volt, hogy nem tudta, hogy kell a parasztok között mozogni. Erdei Feri tanította meg erre, aki persze tudta. Mert egyik ágon gazdag paraszti volt a családja, a másik oldalon szegény. Azt hiszem, az anyja volt a gazdag.

Szóval társadalmi értelemben volt diktatúra, de ez nem személyekhez, vagy párthoz, vagy politikai személyiségekhez kötődött. Olyan ócska volt ez a rendszer, lyukacsos, üreges, éppen ezért nőhetett fel egy olyan fiatal nemzedék, amelyik a megváltoztatására készült. Természetesen korábban is találkoztunk már, nem csak akkor, amikor bekerült a Teleki Intézetbe, bár meg kell mondanom, hogy a szegediek közül lényegesen hamarabb találkoztam Budai Györggyel, akivel aztán volt alkalmam hosszabb időt együtt tölteni Angliában. Ott is maradt, ott is halt meg. Rá akart beszélni, hogy maradjak kinn 1939-ben. Baróti Dezsővel együtt voltam egy évig Párizsban 1936-ban. Nagyon szerettem közülük Reitzer Bélát, aki a legképzettebb marxista volt. Nagyon értelmes fiú volt, munkaszolgálatosként a fronton pusztult el.

Bibó ugyan közéjük tartozott, de nem egészen. Beszél is arról, hogy nem akarták bevenni a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumába. Viszont Erdeivel annál nagyobb barátságban volt. Meg kell mondanom előre, hogy én Erdei Ferencet briliáns tehetségű embernek tartom. Ennek ellenére soha egy jó szót nem tudtam vele váltani, nem úgy, mint Pistával, akivel tulajdonképpen szerettük egymást. Erdeit borzasztóan bosszantotta, hogy ha a másik ember másként lát valamit, mint ő. Erdeivel öt percig együtt voltam, már ordítottunk mind a ketten. Én még egy ilyen értelmes, tehetséges, briliáns agyú embert, akiben ennyire nem volt tartás, nem láttam. Föllép a parasztok nevében, utána a Rákosinak segít lesöpörni a padlásokat. Kimegy Maléterrel Tökölre az oroszokkal tárgyalni, Malétert fölakasztják, Erdei Ferenc a főtitkára lesz az Akadémiának. Furcsa karrier, nem? Én erre sok magyarázatot hallottam, nem ismétlem őket el. Szóval azt szeretném mondani, hogy az ő rendkívül érdekes, szuggesztív egyénisége hosszú ideig hatással volt Bibóra, és a mi vitáink tulajdonképpen olyanok voltak, mintha én Erdeivel vitatkoztam volna. A magyar tragédia okát mindketten az 1867-es kiegyezésben látták. Ott kezdődött számukra a zsákutca, a reménytelenség, a tönkremenés. Mert a politikában nem lehet hazudni, mondja Bibó. Uramisten. Máma egy hat éves gyerek nem hiszi azt, hogy a politikában nem lehet hazudni. Ez nem Bibó saját álláspontja volt. Egy olyan időben történt, amikor a veszedelem az volt, hogy a szovjet lenyelje Magyarországot, vagy nem. És ő úgy állította fel abban az emlékezetes Valóság-cikkben a problémát, hogy aki a Habsburg Mo-

narchiát akarja ma fölállítani, helyrehozni – micsoda teljes képtelenség, nem volt erre semmi lehetőség –, az éppúgy hazaáruló, mint aki azt akarja, hogy a szovjet birodalomba lépjünk be. Kérem szépen nagyon átlátszó az érvelés. Ő nem akarta azt, hogy a szovjet birodalom tagja legyünk és keresett egy ellenpontot, amivel ezt ellensúlyozni lehet. Hát kérem, a valószínűségek aránya nem egymásnak megfelelő. De ő Erdeitől azt hallotta, hogy a függetlenség, a nemzeti függetlenség benne lesz a kommunisták programjában. Akár százszor is hallhatta tőle, mert Erdei megkapta Révai történelmi-politikai írásait, így azután úgy látszott, hogy ha a kossuthi függetlenséget lehet hangoztatni, akkor az lesz az az ellenérv, amit föl lehet használni a szovjet csatlakozással szemben.

Ezen még hosszú ideig elvitatkoztunk. Hiszen teljesen nonszensz, hogy 1867-ben kezdődik a baj. Soha, évszázadok óta a magyarok olyan előnyös helyzetben nem voltak, mint akkor. Sőt, annyira előnyös volt ez a helyzet, hogy nem is volt fönntartható. Az erőviszonyok ellenünk dolgoztak egy olyan országban, amelynek a többsége nem magyarokból állt. De volt egy óriási előnye ennek. Egy vagy két nemzedék – mondjuk két nemzedék – rendelkezésére állt a magyar vezetésnek, hogy rendezhesse a saját megoldatlan kérdéseit, a nemzetiségi kérdést, nagybirtok kérdését. Óriási sansz, hogy módja van arra, hogy kitalálja, hogy merre menjünk, amikor még kezében van a vezetés és uralmi helyzetben van. Tehát nem akkor, amikor a hazánk fölrobban, és az alkatrészei, darabjai kiszámíthatatlanul szerterepülnek. Ez az óriási dolog 1867-ben, hogy vajon megpróbálják-e a nemzetiségi kérdést valahogy megoldani, megpróbálják-e, mert kérem nem Ferenc József tiltotta meg nekik. Nem Ferenc József tiltotta meg nekik, hogy a nemzetiségi kérdést megoldják, azt sem, hogy a nagybirtok-kérdést megoldják. Ám a magyar politikai vezetőréteg konokul, elvakultan – mint ilyen helyzetben nagyon gyakran történik –, méltatlanul az 1848-as elődökhöz, elmulasztotta ezt a nagy történelmi alkalmat. És ha megnézzük azt, hogy miket mond Eötvös Loránd akkor, amikor otthagyja az Akadémia elnökségét 1905-ben, mi a véleménye a politikai közéletről, akkor megértik, hogy volt azért egy-két ember, aki ezt látta. Sajnos a többség nem látta.

Na kérem, máris belementem az egyik vitába, ami állandóan folyt közöttünk. De értsük meg, én történész vagyok. A szakmám az, hogy megállapítsa, hogy mi volt, mi történt. Bibó viszont politikus volt, tehát az ő számára az egész múlt, a XIX. század, a kiegyezés olyan elemekből áll, amelyeket a jelen politika érdekében így vagy úgy lehet hasznosítani. Hát természetes, hogy ez két egészen eltérő megközelítés.

Akkor kerültünk testközelbe és akkor vitatkoztunk a legtöbbet, vagy veszekedtünk, amikor ő Pestre jött Szegedről 1947-ben, az ottani egyetemről. Kinevezték az – akkor még Teleki Pál nevével fémjelzett intézet egyik új tagintézete, egy társadalomtudományi intézet igazgatójává, egyúttal rábízták az egész intézet elnöki posztjának ideiglenes betöltését. Nos, én pedig az egyetemi és a kollégiumi tanári munka mellett ugyanebben az intézetben a Magyar Történettudományi Intézetnek voltam az igazgatója.

És itt zárójelben szükségesnek tartok valamit elmondani, ami nem Bibó Istvánnal függ össze. A hivatalos kiadványokban máig az olvasható, hogy 1949-ben alapították a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét, s hogy az első igazgató Molnár Erik volt. Hát kérem, ez sem igaz. Mert a mai Történettudományi Intézet az 1941-ben felállított Teleki Pál Tudományos Intézet keretében belül volt egy tagintézet. Első igazgatója Deér József volt, kitűnő középkorász, aki 1948-ban emigrált és Bernben kapott katedrát. Deér 1945-ig töltötte be az intézet igazgatói tisztét. A második igazgató voltam én, 1945-től 1949-ig. És azután jött harmadiknak Molnár Erik. Minderre nincs írásos bizonyíték. A kultuszminisztérium irattára a háborúban elpusztult. A Történettudományi Intézetnek az az irattára pedig, amit én 1949 októberében rendezett állapotban, iktatókönyvvel együtt átadtam, megsemmisült. A történészek semmisítették meg. Mint akadémiai elnök követeltem, derítsék ki, hogy ki csinálta, de semmit nem lehetett megállapítani, eltűnt.

Vissza Bibóhoz. Tehát 1947-ben került a Teleki Intézetbe megbízott igazgatónak. Nagy szeretettel fogadtuk. Meg kell mondani, akkor eléggé kaotikus állapotok uralkodtak ott, amiknek a részletezésével itt nem akarok foglalkozni. A lényeg az, hogy a Szegedről jövő Bibó kapta azt a feladatot, hogy rendet csináljon. Ez nem volt könnyű dolog. Ehhez képest nagyon jól kijöttünk egymással. Kivéve azután, amikor történeti dolgok kerültek elő. Amint az interjújában is elmondja, ő a Teleki Intézet helyett a Kelet-Európai Intézet nevet akarta, ami meg is valósult. Bibó ezt azzal indokolta, hogy Németh Lászlónak igaza volt, Kelet-Európához tartozunk. Kérem, ez teljesen igaz, csakhogy óriási volt a különbség, ahhoz képest, amikor Németh László ezt mondta, és amikor Bibó emellett érvelt. Amikor Németh László a kelet-európaiságunkra figyelmeztetett, akkor Magyarország nem volt szovjet uralom alatt. 1948-ban teljesen más szituációban voltunk. Akkor mi a Történettudományi Intézetben úgy fogtuk föl, hogy van Közép-Európának egy keleti sávja, és ez lényegesen különbözik az orosz fejlődéstől. Eredetileg Kárpát-Európának neveztük. Most meg már azt olvasom különböző helyeken, hogy Közép-Kelet-Európa. Kérem, aki ismeri a földrajzot, az tudja, hogy az valahol a Minszkben van.

Szóval ez nem jó. Ezért használtuk mi ezt a fogalmat is: Dunatáj. Volt az intézetben egy francia nyelvű folyóiratunk, a címe: Revue d'Histoire Comparée, amelyet 1943-tól 1949-ig jelentettünk meg, és amelynek alapító szerkesztője voltam, s az Annales-iskola szellemében csináltuk. Ennek megfelelően azt tartottuk szem előtt, hogy nem etnocentrikusan kell az egyes rétegek történetét vizsgálni, hanem összehasonlító alapon. Vagyis, hogy nem nacionalista történeteket kell írni az egyes népekről, hanem a nacionalizmus történetét kell megírni összehasonlító alapon.

Hadd dicsekedjem el vele, hogy nemrégiben egy rangos német folyóirat különszámában üdvözölte, hogy mi annak idején azt a Revue-t létrehoztuk. Tény, hogy annak idején nagy nemzetközi visszhangja volt, és nekünk arra vigyázni kellett, hogy külföldi olvasóink vannak és külföldi munkatársaink. Többek között románok, és egy olyan garnitúránk volt, ahol a délszláv dolgokat Hadrovics László képviselte, nem tudom, mond-e valamit ez a név még a fiataloknak. Ha nem, akkor nézzenek utána, mert európailag elismert délszláv szakértő volt. A román kérdésben szakértőnk I. Tóth Zoltán volt, az a bölcsészkari dékán, akit 1956-ban lelőttek, amikor a pártközpontba ment. Szóval egy olyan elsőrangú garnitúránk volt, amelyben minden egyes szomszéd államnak és népnek megvolt a specialistája. Ha az ember odament és azt mondta, mondd, mit találtak ki megint a szlovákok, mit mondanak például Csák Mátéról, az megmondta. Azt is megmondta, hogy mit jelent ez politikailag és azt, hogy képviselik és miért. Azután írt róla a Comparée-ba. Nekem ez szívügyem volt, de közben tanítani szerettem, nem ezt csinálni. A Szekfű is mindig szidott, hogy mit foglalkozom az intézettel. Nem tartotta lényegesnek. De ezt az ügyet, ezt érdemes volt csinálni. De persze nehéz volt.

Kicsit hosszú volt ez a kitérő, de jellemzi, hogy milyen légkörben vitatkoztunk Bibóval Kelet-Európáról.

A második vitakérdés az volt köztünk, hogy Pista akart egy kuratóriumot, felügyelő bizottságot, tudományos tanácsot vagy valami effélét az intézet mellé, és abba részben politikusokat, részben írókat javasolt. Többek között Németh Lászlót. Elsőrendű írónak tartom, minden munkáját, színdarabját olvastam, megnéztem. Amit a magyar történelemről írt, azzal viszont nagy részt akkor sem értettem egyet, nem értek egyet ma sem és nem is fogok soha. Mélymagyar, hígmagyar, ezek a dolgok reménytelenek. Amikor Pista ezt előhozta, szelíden azt mondtam neki, hogy nagyon kérem, szakmai intézetnek tekintsük az intézményünket és szakmai garnitúrával töltsük fel. Deér József, a volt igazgató, aki akkor mint tanácsadó szerepelt, azt mondta, hogy Bibó vajákosokat akar behozni

a kuratóriumba. Ez a szó nagyon megmaradt bennem, ma is jól emlékszem rá. Szóval ezen nagy vita volt.

De nem ezek a viták mondatják velem, hogy a Huszárnak adott interjúja tele van kisebb-nagyobb tévedésekkel. Azt mondja, hogy Deér József Szekfű kedvenc tanítványa volt. Soha életében nem is járt a Szekfűhöz. Hóman tanítványa volt. Azt mondja, hogy azért távolították el az egyetemről, mert a Napkeletben az 1920-as években cikksorozatot írt a Tanácsköztársaság ellen. Nem ezért távolították el kérem. 1941-ben, az Egyedül vagyunk című fajvédő lap hasábjain írt a magyar történettudományról egy tanulmányt. Meg kell mondanom, hogy elsőrendű középkorász volt Deér. Nem is ez volt a probléma. De azért mondjuk 1941-ben azt követelni, és azért szidni a Hómant, hogy nem hajtotta végre a Hitleri reformokat Magyarországon... Nos, őt ezért távolították el 1945-ben az intézet éléről. Szóval tele van ilyen tévedésekkel vagy melléfogásokkal az interjú, ami nagyon sajnálatos.

Bibó annakidején helyesen állapította meg, hogy minket ugyanaz a vihar söpört el. Természetesen. De én legalább nem voltam meglepve ezen, mert én nem hittem a népfront- politikában. Nem hittem abban, hogy azért, mert a lengyel-kérdés miatt nem volt lehetősége és módja a Szovjetuniónak arra, hogy azonnal bevezesse itt a diktatúrát, itt megmarad a demokrácia. Énszerintem kezdettől fogva hibás volt az ő egész okfejtése, miszerint nekik is, tehát a szovjeteknek is tudniuk lehetne, hogy embereket jobb így vezetni, hogy értelmesebb így eljárni. Kérem, a legértelmesebb emberekkel találkoztam, akik mind ugyanazt a hibát követték el, mint Bibó. Hogy tudniillik, ha valaki látja saját érdekét, akkor aszerint cselekszik. Hiszen neki a saját érdeke kívánja azt. Valóban igaza is volt Bibónak, csak éppen a szovjet nem tudta azt.

Egy másik példát mondok erre. Kérem, én 1941-ben hazajöttem Amerikából, akkor mindenki, az összes politikusok hívattak. Mi van? Bethlen István is hivatott, kérdezte, hogy szerintem mi lesz. Kérem, mondom, egészen biztos vagyok benne, hogy Hitlert úgy fogják szétroppantani a keleti és nyugati szövetségesek, mint a diót. Ezt nem én találtam ki, hanem az Amerikai Béke-előkészítő Bizottság tagjától hallottam. Erre a Bethlen: „Ne, hát figyelj ide, hogyha az oroszok Hitlert szétroppantják mint a diót, akkor az oroszok bejönnek Közép-Európa szívébe. Ez nem érdeke az angoloknak és az amerikaiaknak, tehát nem történhet meg." Ezt mondta Bethlen, aki rendkívül okos ember volt és kitűnő politikus. Nos, ebből az következik, hogy ha az emberek mindig tudnák a saját érdeküket, akkor földi paradicsomban élnénk és nem abban a rozoga világban, amelyben élünk. De nem tudják, mert az ostobaságaik, a félelmeik vezérlik őket.

Vitánk volt Bibóval az 1945-ös választás megítélésében is. Az azt mutatta, hogy az emberekben van egy riadt menekülési ösztön. Tulajdonképpen igaza volt Bibónak, amikor azt fejtegette, hogy ez a régi magyar úri osztály, vagy a tisztviselői réteg riadalma. Csak egy különbséggel. Valóban féltek, valóban fenyegetve voltak az említettek. Ámde nem csak ők voltak fenyegetve, az egész ország fenyegetve volt. Hát ne mondja nekem senki, hogy a sztálini uralom csak a magyar úri réteget fenyegette. Kikerülhetetlen volt, mert nem volt, aki megvédjen bennünket. Abban hinni, hogy ha szebben beszélünk, hogyha a magyar lecsúszott vezető réteg exponensei nem fognak így ugrálni, akkor jó rendszer lesz nálunk, alapvető naivság volt. Ha ez lett volna a szovjet érdeke, illetve ha felismeri, hogy ez az érdeke, talán még ma is megvolna. De nem ezt csinálta. Ellenkezőleg. És amit csinált, az engem nem ért meglepetésszerűen.

Bibó tulajdonképpen úgy értelmezi ezt a népfrontpolitikát, hogy lehet velük tárgyalni, kell velük tárgyalni, egyensúlyt kell teremteni, mert egy értelmes ember így csinálja. Ő értelmes is volt, azok azonban, akik a politikát csinálták, nem.

Az érintkezéseink második fejezete az egyetemi könyvtárban zajlott. Ahol ugye neki 1951-től a munkahelye volt, én pedig, mint kirúgott egyetemi professzor azt találtam ki, hogy bibliográfiát fogok csinálni, mert arra szükség van, azt előbb vagy utóbb csak kiadják. Időnként bevonultam a kutatószobába, az előttem való helyiségben pedig ott ült szegény Pista és decimált. Nem tudom tudják-e, hogy mi az a decimálás? Történészként mondhatom, a legnagyobb marhaság. A történet- és társadalomtudományokban használhatatlan. Neki büntetésből ezt kellett csinálnia. A széklábfaragás semmi ehhez képest. Ott ült szegény és decimált. Mondom, Pista, az istenit, gyere már ki, beszélgessünk egy kicsit. Azt mondja, hogy itt van előttem, meg kell csinálni. Derék, pontos, szorgalmas fiú volt. Azért sokszor beszélgettünk. Emlékszem, 1956 közeledett és akkor ő arról elmélkedett, hogy vajon elképzelhető-e az, hogy megint taníthat politikát, persze nem marxista politikát. És így beszélgettünk már 1956 után is, még mindig az egyetemi könyvtárban, mert nem azonnal vitték el, hanem csak 1957 tavaszán. Elmesélte nekem részletesen ilyen séta-beszélgetéseink közben, hogy mi történt ott a Parlamentben, ami máig olvasható, ismert történet. És amikor ezt olvastam, meg az ő iratait nézegettem, akkor láttam: többpártrendszer kell, politikai szabadság. Rendkívül progresszív és kitűnő program. És Bibó azt mondja: persze a Szovjetunióban felmerülhet az a félelem, hogy ilyen módon ez a keleti sáv megszakad, és ebbe beékelődik egy kapitalista restauráció. Ezután jön az a mondat, amit azt hiszem ki is írtam magamnak: „Bizonyos kiegyezés formájában biztosítani lehetne a Szovjetuniót.” Hát mondom: „Pista, hát van kiegyezés, hát elképzelhető kiegyezés? Nem hiszek abban, hogy a szovjettel lehet kiegyezést csinálni.” Hát nem is lehetett. Azután a perében egyike volt a fő vádpontoknak ellene.

Később nem igen találkoztunk. Egyszer a KSH-ban jártam, ahol ő könyvtáros volt, nagyon szűkös körülmények között és elzárva a világtól, és akkor azt mondta nekem, hogyha most adnának egy lehetőséget neki, akkor próbálná alaposan megnézni az osztrák-magyar kiegyezést. Máig sajnálom, hogy nem adták meg neki ezt a lehetőséget, mert talán akkor megértette volna, hogy akkor nem volt jobb lehetőség. Ez volt az egyetlen.

Végtelenül sajnálom, hogy ilyen tehetséges, kitűnő ember, akiben megvolt az igazság tisztelete, ennyi tisztességgel és jó szándékkal így vergődött az embertelen gazemberek szorításában. A legtehetségesebb politológusok egyike volt, ezt nyugodtan állíthatom minden vitánk ellenére. Egy olyan korszakban, amikor csak ezt tudta ránk hagyni. Töredékét annak, amire képes lett volna.

Ezen az ország vesztett sokat. És azok az ő demokráciáról szóló megfogalmazásai. Hogy a demokráciában az emberek nem félnek. És a francia forradalomnak a kritikája. Lényegében véve az álláspontja olyasmi volt, a francia forradalom, a jakobinizmus az egy üzemi baleset volt. Nem a polgári fejlődés kikerülhetetlen velejárója, hanem üzemi baleset. Erre mondtam én neki: „Persze, ha így nézzük, akkor a sztálinizmus nem más, mint egy olyan koncepció, amelyben a közlekedés leglényegesebb mozzanatát a balesetek teszik ki.”

Sok szeretettel emlékszem rá, és nagy veszteségnek tekintem, hogy mindazt nem tudta elmondani és megcsinálni főleg, amihez a legtöbb tehetsége volt. Amikor kidolgozza a városközpontok rendszerét a közigazgatásban, és akkor, amikor érte jönnek Debrecenből, akkor ő boldogan rohan, megy az Erdeihez, hogy most megcsináljuk. Erdei: „Ilyen hülyeséget, nem erről van szó.” Jó lett volna, ha erről van szó.

Kérem, szubjektív megnyilatkozásaimnak vége. Amennyiben kérdezni akarnak valamit kérem, tegyék meg.

Hallgató: *Bibó Istvánnak az Erdei Ferenchez fűződő kapcsolatáról szeretném kérdezni. Milyennek látta ön ezt a kapcsolatot?*

Kosáry Domokos: Őszintén szólva ezen magam is sokat töprengtem és a következőre jutottam. Bibó éppen olyan elszegényedett középosztálybeli lateiner köztisztviselői családból származott, mint én. Ezért nagyon megértettem az ő magatartását. Ha falura mentem, akkor „fiatalúr" voltam. Egy értelmes ember egy idő múlva ezeken valahogy átesik, és ehhez valami védőoltás vagy valami orvosság kell. Számomra az volt, hogy gimnazista koromban egy faluban egy kerékgyártó műhelybe jártam dolgozni. Nem muszájból, nem pénzért. Inkább időtöltésből. Az udvar másik oldalán egy kovácsműhely volt, az egész falu ott gyűlt össze. Közelről volt módom megfigyelni, mi a különbség a falusi iparos és a parasztok, a munkások és a parasztok meg a többi réteg között. Szembetaláltam magam evvel a hülye társadalommal, amit egyébként nem ismerhettem volna meg. Bibó számára Erdei volt a közvetítő a falu felé. Erdei Ferenc, aki hallatlan felkészültségű volt, egyszersmind nagyon rámenősen lépett fel, ha meg nem ijedt éppen. Tehát Erdei vállalta azt a szerepet, hogy eligazítsa Bibót az új társadalomban, azt, hogy megmondja, milyenek azok, akikkel őneki dolga lesz, milyenek azok a parasztok. Azt hiszem, a Huszárnak adott interjúkban nagyon világosan elmondja ő, hogy Erdei Feri milyen szerepet játszott az életében. Soha nem mondja ki igazán, hogy ő aztán csalódott benne, megzavarodott tőle, de azért nem csodálom egyébként. Hosszú ideig – úgy 1956-ig – Erdei hatása alatt volt, és ezt az is magyarázza, hogy Feri mindig jól volt értesülve. Ismerte a pártvonalat, hogy honnan, azt nem tudom, hogy milyen csatornákon keresztül, azt nem tudom, de tudta, mi következik. Így azután Erdeinek látszólag mindig igaza volt. És Bibóra hosszú ideig hatott. Ennyit tudok róla mondani. Azt hiszem, ennél többet nem is nagyon lehet, mert ezek olyan lélektani dolgok, amiket én is csak próbálok összerakni, ez csak egy hipotézis.

Kukorelli István: *A Bibó Szakkollégium nevében köszönöm a beszélgetést!*

„PERCEKRE, HÓNAPOKRA EMELKEDETT MAGASBA"

LITVÁN GYÖRGY előadása

Litván György: Köszönöm a meghívást! Ez olyan téma, amiről több mint szívesen beszélek. Bibó életemnek egyik nagy emberi élménye volt és maradt. Ritkán adatik meg az embernek, hogy ilyen klasszisú, ilyen jellemű, ilyen magas szellemiségű emberrel hosszabban, tartósabban együtt lehessen, sokat beszélhessen. Ezt tulajdonképpen 1956-nak és a Kádár-rendszernek köszönhetem, mert Bibó számomra teljes mértékben 1956-tal kapcsolódik össze. Akkor ismerkedtünk meg, és a további évek hozták meg – nem mindig ideális körülmények között, de végül is számomra nagyon hasznosan – a vele való tartós kapcsolatot. Bibó nevét és hírét persze ismerte az én generációm. 1945-ben bukkant föl először a neve akkor, amikor a Valóság című folyóirat őszi, azt hiszem októberi számában megjelent az a nevezetes cikke, *A magyar demokrácia válsága*, amiből aztán nagy botrány lett. Utólag a leírásokból, Szabó Zoltán elbeszéléseiből, leírásából és más forrásokból is tudjuk, hogy a cikket nem akarták közlésre engedni, mert veszélyesnek tartották. Végül Lukács György győzte meg Révai Józsefet, hogy érdemes lenne leközölni és erről vitát folytatni. Meg is történt a vita, a MADISZ akkori belvárosi helyiségében zajlott le. Sajnos arról nem értesültem, pedig akik ott voltak, azok számára óriási élmény volt, hiszen itt Bibó Lukács Györggyel, Révai Józseffel, Ortutay Gyulával és másokkal vitatkozott. Rendkívül keményen, következetesen, ugyanakkor az ő szokásos körültekintésével, alaposságával, abszolút felelősségteljes érvelésével. Épp az előbb beszéltünk róla, mert Gyarmati tanár úr kérdezte, hogy akkor ez a cikk és ez a vita számunkra mit jelentett és mennyit jelentett. Mondtam, hogy tudtunk róla, hallottunk róla. Szóval fölkeltette a figyelmünket, de nem eléggé. Azt hiszem, másképp alakult volna sokunknak az életpályája, ha akkor Bibó figyelmeztetéseire jobban odafigyelünk. Hiszen itt tulajdonképpen arról volt szó, hogy Bibó kvázi a

nemzet nevében megkérdezte a kommunistákat, hogy mi a szándékuk Magyarországgal. Mégis, mit akarnak ebből az országból, diktatúrát vagy demokráciát? Ezt a maga szelíd és elemző módján tette, és ugye Lukács György, a Kommunista Párt nevében azt a nem valós választ adta – ő talán jóhiszeműen akkor még, de moszkvai tapasztalatainak birtokában erre a jóhiszeműségre Lukácsnak nem nagyon volt oka, azt válaszolta –, hogy szó sincs rendőrállamról és diktatúráról, itt egy újfajta népi demokrácia építése kezdődött, és az várható a jövőben is.

Tudjuk, hogy mi lett ebből, hogy mi lett Bibó álláspontja és sorsa. Ő a következő években számunkra nem volt a színpadon – hogy úgy mondjam, nem volt szereplő –, holott nagyon is létezett. Kitűnő és fontos tanulmányokat publikált a békeszerződésről, a zsidó-kérdésről és sok egyébről. De restelkedve vallom be, hogy akkor nem igazán erre figyeltünk. 1956-ban történt, hogy neve újra felbukkant.

Meg lehet figyelni ezeket a nagy hullámhegyeket és hullámvölgyeket Bibó föltűnése és eltűnése körül, legalább három-négy ilyen volt, és az a benyomásom, ez tulajdonképpen még nem is fejeződött be. 1956-ban, az utolsó Nagy Imre-kormány egyik államminisztere lett. Emlékszem arra – november 3-án, tehát egy nappal a szovjet beavatkozás előtt –, amikor megjelent, olvashattuk, meg a rádióban is hallhattuk ennek a koalíciós Nagy Imre-kabinetnek a jó benyomást és érzéseket keltő névsorát – kisgazda politikusok voltak Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István, azután voltak szociáldemokraták, igazi szociáldemokraták, mint Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Fischer József, a parasztpárt részéről pedig Farkas Ferenc és Bibó István – akkor arra gondoltunk, hogy ez egy telitalálat, ezek azok az emberek, akik ezt a felszabadult Magyarországot kormányozni hivatottak. De hát ez egy napig tartott. Ezzel a november 4-ével kezdődött Bibó István igazi forradalmi szereplése, azzal a bizonyos kiáltvánnyal, amit november 4-én a már megszállt Budapesten, a megszállt Parlamentben fogalmazott. S ez egy felfoghatatlanul hősies cselekedet volt. Meg is kérdezték Bibótól, hogy nem félt-e, amikor ezt csinálta, és amikor a szovjet katonák jöttek-mentek körülötte, amire azt mondta: „Dehogynem, napokig hasmenésem volt, amíg a Parlamentben voltam.” Ez volt a válasza. Bibó ilyen őszintén szokott a néha kellemetlen kérdésekre is reagálni.

Egyszóval ez volt Bibó fölbukkanása. És azután a memorandumokkal – amiket akkor Budapest falára, a házak falaira kiragasztottak –, az ő kibontakozási javaslataival egyszerűen a maga szelíd, intellektuális, irodalmi eszközeivel az események középpontjába került. Akkoriban találkoztam vele először. Az első találkozás

nem volt túl jelentős. Számomra persze nagyon élményszerű és fontos volt, egy közös ismerősnél, Csécsy Imrénél került rá sor, annál a Csécsynél, aki Bibónál majd húsz évvel idősebb volt, és aki a Jászi-féle polgári radikalizmus magyarországi fő képviselője, letéteményese volt, aki a két háború között a Századunknak, 1945 után pedig az újraindított Huszadik Századnak volt a szerkesztője, a Magyar Radikális Pártnak pedig az elnöke. Ennél a publicista-politológusnál, aki az én apám régi barátja volt, valamikor decemberben, azokban a nagyon sötét – minden értelemben, fizikailag is, mert szinte nem volt közvilágítás – hetekben jöttünk össze.

Tehát ez volt első találkozásunk Bibóval, ahol arról tanakodtak az idősebbek, hogy mi várható egyáltalán, miféle politikai vagy egyéb kibontakozás képzelhető el. És mi az, ami végképp lezárult, befejeződött a forradalom leverésével, illetve hogy milyen úton kellene Magyarországnak haladnia, ha a forradalom vívmányait mégis meg lehetne – legalább részben – menteni. Hogy mennyire szocialisztikus úton, mennyire a magántulajdon, az egyéni vállalkozás útján. Akkoriban még nagyon sok szocialista illúzió és várakozás volt a forradalom bukásától függetlenül is az emberekben.

Az igazi találkozásra Bibóval azonban később került sor, még 1956 végén, 1956-57 fordulóján. Akkoriban valamiféle szellemi ellenállással próbálkoztunk. Kiadtunk az Október Huszonharmadika című, sokszorosított újságot, ami néhány naponként jelent meg. Ez Gimes Miklósnak, a Nagy Imrével együtt kivégzett publicistának a kezdeményezésére és vezetésével történt. Aztán az ő barátja, Fekete Sándor, Hungaricus álnéven egy vitairatot szerkesztett a forradalom tanulságairól. Ezt a röpiratot *Két pogány közt* címmel ugyancsak sokszorosítottuk, és el akartuk juttatni az akkori magyar értelmiség különböző pártállású, vagy különböző irányzathoz tartozó legjobbjaihoz és így Bibóhoz is. Meg is találtuk ennek a módját. Volt egy ismerősünk, egy barátnőnk, aki jóban volt Sárközi Mártával. Sárközi Márta Molnár Ferencnek, a világszerte ismert drámaírónak a lánya, Sárközi Györgynek, a költőnek és a Válasz egykori szerkesztőjének az özvegye. Sárközi nem jött vissza a háborúból, a munkaszolgálatból. Sárközi Márta maga szerkesztette 1945 után a Választ, ahol Bibó legtöbb írása megjelent. Amikor erre már nem volt pénze, akkor eladta a Nyúl utcai villáját, amit Molnár Ferenctől, az apjától örökölt. Ebből tartotta fönn a folyóiratot, és ő felköltözött egy zugligeti, hegyoldali kis kunyhóba, és rendkívül szerény körülmények között élt, de nagyon sok látogatója volt. Bibó István is, aki még a Válasznál töltött idejéből nagyon szerette és becsülte őt, igen sűrűn látogatta, rendkívüli

módon becsülték egymást. Hogy mennyire, azzal kapcsolatban van egy igen jellemző emlékem. Miután 1962-ben kiszabadultam a börtönből, másnap vagy harmadnap a déli vasútnál összetalálkoztam Sárközi Mártával, aki megfogta a kabátomat, bevonszolt a legközelebbi eszpresszóba, leültetett, és azt mondta: „Na most meséljen Bibóról, hogy van, mi van vele?” Bibó akkor még bent volt, hiszen csak 1963-ban szabadult.

De térjünk vissza a börtön előtti időkhöz. Akkor, 1957 elején éppen Sárközi Mártával tudtunk üzenni Bibónak, aki azt válaszolta, hogy ő majd elküld hozzánk egy összekötőt. Ezt az óvatosságot mi természetesnek tartottuk. Hiszen ő már akkor elég szoros megfigyelés alatt állt, amivel nem igazán törődött, de azért valamennyire tekintettel volt rá. Lett volna bőségesen oka, hogy féljen, mert hiszen mint a Nagy Imre-kormány volt miniszterének a Kádár-kormány jelesei, meg a politikai rendőrség is nagyon jól ismerte a nevét, kilétét. Bár meg kell mondani, hogy Kádár az első beszédében, amikor őt szidalmazta, Bibó Lajost emlegette. Volt ugyan egy ilyen nevű író, igaz, jóval idősebb író, de neki a családi névazonosságon túl semmi köze nem volt Bibó Istvánhoz. Kádár a maga hiányos műveltségével – és ez nagyon jellemző, mert Kádár politikusnak nagyon okos és ravasz volt, de a műveltség tekintetében sok hiányossága akadt – Bibó Lajost szidta István helyett.

A lényeg tehát az, hogy Bibó azt üzente, hogy elküldi egy fiatal barátját Fekete Sándor Hungaricus álnéven írt kéziratáért Sárközi Mártához. És valóban egyszer csak ott megjelent egy svájci sapkás fiatalember viharkabátban, elvitte a kéziratot és aztán többször jött-ment, és ez a kapcsolat kezdett élni. Aztán megtudtuk a nevét is, igaz, hogy csak később, amikor már összejöttünk ennek a vitairatnak a megbeszélésére. Göncz Árpád volt természetesen a küldönc, aki Bibó mellett akkor ezt a futárszolgálatot, mint fiatalabb barát végezte. És akkor összejöttünk négyen – Bibó, Fekete, Göncz meg én –, megbeszéltük ezt a vitairatot, amiről Bibónak elég jó véleménye volt. Egy kérdésről volt ott tulajdonképpen hosszabb polémia, arról, hogy Fekete Sándor megkockáztatta azt a véleményét, hogy 1956-ban, ha nem lett volna szovjet beavatkozás, akkor megbomlott volna ez a nagy nemzeti egység a jobb és baloldal között. Tehát leegyszerűsítve: Nagy Imre és Mindszenty között éles konfliktusokra, netán polgárháborúra is sor kerülhetett volna. Bibó ezt tagadta, és emlékszem azt mondta, úgy gondolja, hogy Nagy Imre kormánya meg tudott volna szilárdulni, és a fegyveres erők – meg is nevezte vezetőiket: Maléter Pált, Kopácsi Sándort, Király Bélát – eredményesen támogatták volna a kormány politikai tevékenységét.

Tehát mondom, ez volt az első beszélgetésünk. Bibó már akkor is megmutatta elemző- és vitakészségét. Bármiféle agresszivitás vagy fölényeskedés nélkül, nagyon udvariasan véleményt mondott erről az iratról.

Hát ez történt úgy 1957 márciusában. Azt követően találkozásra már nem került sor Bibóval. Májusban hallottuk nagyon döbbenten, de hát tulajdonképpen nem volt igazán váratlan a hír, hogy Bibót letartóztatták. Hát akkor már sorozatban mentek a nagy nevekre. Az írók közül Déry Tibort is elvitték más írókkal, Háy Gyulával, Zelk Zoltánnal, Fekete Gyulával és sokakkal együtt. Tildy Zoltánt is letartóztatták, majd áprilisban és májusban Bibót és Gönczöt. És akkor kezdődött az izgalom, jöttek-mentek a hírek. Abban az időben az értelmiségi körökben szájról-szájra adták a hírt az asszonyok, a családtagok, hogy mit tudnak, kit sikerült meglátogatni a letartóztatottak közül. Kik azok, akiktől levél jött, vagy valami közvetett értesülés érkezett. Semmi sem volt biztos, a perek még elég messze voltak. Hiszen Bibó és Göncz perére is csak 1958 augusztus elején került sor, már a Nagy Imre-per és a kivégzés után. Most utóbb a levéltári kutatások győztek meg arról – Párizsban és másutt, ahol vele kapcsolatos iratokat és feljegyzéseket találtam –, hogy Bibó érdekében és Göncz érdekében elég komoly intervenciók történtek, a francia kormányzat is próbálkozott. A legfontosabb valószínűleg Nehrunak, India akkori miniszterelnökének a moszkvai és budapesti intervenciója volt. Nehru politikailag elég gyengén viselkedett abban az időben, mert abban a nagy nemzetközi kavarodásban és ellentétben, ami akkor Magyarország és a szuezi válság körül kialakult, ő szovjetbarát politikát folytatott. De éppen ezért egy ilyen ügyben, mint Bibó ügye, neki lehetett szava és súlya, és valószínűleg ezen múlt, hogy Bibót és Gönczöt nem végezték ki, mert nagyon „állt nekik a kötél”, ahogy mi odabent mondtuk.

Nem sokáig kellett várnom a Bibóval való újabb személyes találkozásra, mert azután bennünket is letartóztattak 1958 őszén az említett Fekete Sándorral, Mérei Ferenccel, a pszichológussal és másokkal együtt. 1959 márciusában volt a tárgyalásunk, ugyanabban a teremben, a Fő utcában, ahol a Nagy Imre-pert lebonyolították, és ahol a Bibó-per is lezajlott. Ott a vádlotti kihallgatás után sor került a tanúk kihallgatására is, többek között Bibó és Göncz kihallgatására. És az felejthetetlen volt. Mind a ketten el voltak már ítélve, életfogytiglanra. Rabruhában érkeztek. Bibó bevonult, és kérdéseket tett fel neki a bíró. Ő pedig, mintha egyetemi katedrán állna, olyan hangsúlyozással, olyan nyugalommal, fölénnyel válaszolt és úgy oktatta ki Vida Ferencet, azt a bírót, aki Nagy Imrét halálra ítélte. Vida többek között azt próbálta erőltetni, hogy ez a bizonyos négyes találkozó, ami még 1957 márciusában tör-

tént, az tulajdonképpen egy koalíciós kormányalakítási előkészület volt. Azért, mert ugyebár Bibó parasztpárti, Göncz Árpád kisgazdapárti volt, mi pedig hát a Nagy Imre-féle reformszocialista irányzathoz tartoztunk Feketével, hát világos, hogy máris kész a koalíció. Bibó ezt a koncepciót elegánsan, néhány mondattal semmisítette meg. Úgyhogy Vida ezt a koalíció-vádat képtelen volt ránk verni.

De el kell mondanom Göncz kihallgatását is. Rögtön Bibóé után fölvették az adatait, Göncz Árpád, született, anyja neve, satöbbi. Jelenleg jogerősen elítélt, ugye? És akkor a Göncz azt mondta: „Igen, életfogytiglan!", fölcsapva az utolsó szótagot olyan büszkeséggel, mintha a Kossuth-díjáról számolt volna be. És hát ő is ugyanolyan szellemben beszélt, mint Bibó. Másokat, más ismerőseinket, barátainkat is kihallgatták, akik valahogy a kommunista mozgalomhoz kötődtek. Meg kell mondanom, hogy óriási volt a különbség. Az a függetlenség, ahogy Bibó és Göncz ezzel a bírósággal szemben állt, az lenyűgöző volt. És amellett Bibó rengeteg emberi mozzanatot is fölcsillantott. Utólag elmondta például a Huszár-féle interjúban, hogy a feleségem ott ült – csak a közvetlen hozzátartozókat engedték be a tárgyalásra a külön meghívott, tehát általunk meghívott tanúkon és közönségen kívül – és rámosolygott. Hogy ez milyen jól esett neki. Egy női mosoly, amikor ő már több, mint egy éve börtönben volt. Tehát ez a nagyon finom emberi érzékenység is jellemezte Bibót, hogy majd húsz év után is emlékezett erre az apró mozzanatra.

Hát ez a bíróság előtti volt a következő találkozás. Azután nem olyan sokára, 1959 májusában egy közös utazásra került sor. Tudniillik az egész ötvenhatos társaságot átszállították a gyűjtőfogházból a váci börtönbe, illetve Márianosztrára. Mi azt hittük Szibériába visznek, mert szállongtak ilyen hírek. Szerencsére nem ez történt. Bezsúfoltak bennünket úgynevezett rabmobilokba, ott találkoztunk újra Bibóval és Gönczcel. És ott, az úton néhány dolgot meg tudtunk beszélni. Azután kezdődött a váci rabélet, amiről Göncz talán beszélt. Elmondta talán Torma főtörzsőrmesterrel folytatott beszélgetését. Nem?

Torma főtörzsőrmester a váci börtönnek egyik oszlopos őre volt, azzal fogadta ezt a társaságot, hogy „Jól vigyázzanak, őriztem én már kommunistákat a Horthy rendszer alatt is." Tormával kapcsolatban sok jó történet van. Egyszer behívta Gönczöt. Izgatta valahogy őt a Bibó figurája, és azt kérdezte Göncztől: „Milyen ember ez a Bibó, ismeri maga?" Azt felelte, ismeri. „Rendes ember ez?" „Nagyon rendes." „És okos ember?" Azt felelte, nagyon okos. „Érdekes, nem látszik rajta" – rázza a fejét értetlenül Torma őrmester.

Ez nem az én történetem, hanem Gönczé, de hát hogyha ő ezt elmulasztotta, akkor pótolnom kell, mert ez is kifejezi, hogy Bibó a maga szelídségével és feltűnni nem akarásával állandóan feltűnést keltett akaratlanul is. És amikor sétára sorakoztattak, azonnal csattant az őr hangja: „Az a magas szemüveges, az álljon be végre a sorba!" Szóval rögtön lecsaptak rá, mert magas volt, kiemelkedett a csoportból és ügyetlenül mozgott, csetlett-botlott sokszor. De hát nem ez a lényeg. Az a lényeg, hogy az ő szelídsége mögött egy érezhető hajthatatlanság volt. Valami megtörhetetlenség, és ezt minél szelídebben adta elő, annál feltűnőbb volt az őrök számára. Itt nemcsak a kis őrökre gondolok, hanem a magasabb parancsnokokra is. És ezért vívta ki – meg korábbi tevékenységével – az első számú közellenségek „kitüntetett" pozícióját magának. Szóval ő volt az, akit a legjobban gyűlöltek a magasabb parancsnokságokon, és akit majdnem hogy elpusztítottak.

Bibó beteg ember volt már a börtönben is. Magas vérnyomása volt, sokszor kétszáz fölé ment, és sokszor volt életveszélyben, amire egyáltalán nem voltak tekintettel. Időnként kórházba vitték, de nem voltak rá úgy tekintettel, mint ahogy egy Déry Tiborra. Őt szinte állandóan kórházban tartották. Déry ezzel együtt folyton panaszkodott, tele volt sérelemmel, önsajnálattal. Bibónál erről szó sem volt, semmiféle önsajnálat nem volt, ő tudomásul vette, hogy ez a rabélet. De mondom, az egészsége és végeredményben az élete sokszor veszélybe került.

Én azután igazán a közelébe akkor kerültem. Ez már 1959 legvégén, vagy inkább 1960 elején volt, amikor mind a ketten a váci fordítóirodába jutottunk. Vácon egy kitűnő fordítóiroda működött magas színvonalon. Egyébként ennek már megvolt a tradíciója, mert korábban az 1950-es évek börtönvilágában a rajkosokkal és a szociáldemokratákkal kezdték fordíttatni például Churchill háborús emlékiratait. Nekünk De Gaulle emlékiratait kellett fordítanunk. És miközben a Népszabadságot halálos fenyegetés terhe mellett nem volt szabad olvasni, megkaptuk az egy hetes londoni Times-t, azt vasárnap, amikor nem volt munkanap, bevittük a zárkába, és ott a vaságyon fekve olvastuk ennek a lapnak az egyéb, fordításra nem kijelölt cikkeit is. És az őrök ez ellen nem tehettek semmit, mert azt mondtuk, hogy mi készülünk a másnapi fordítói munkára. Nemcsak ilyesmi volt, hanem jogi irodalom, történeti irodalom és hasonlók is. Mindenesetre egy jó fordítói gárda gyűlt ott össze. Az említetteken kívül Donáth Ferenc, Haraszti Sándor és sokan mások. És hát ott dolgozták ki már elődeink, a szakmailag nagyon igényes elődeink a fordítás tízparancsolatát, amelyet azért kell ismertetnem itt, mert tapasztalom, hogy egyre rosszabbak a fordítások, amelyek mostanában itthon készülnek.

A fordítás első számú követelménye a váci szabályzat szerint a bátorság volt. A második az olvasni tudás. A harmadik a magyar nyelv alapos ismerete. És csak a tizedik volt az illető idegen nyelv bizonyos fokú ismerete. Amire bizonyság éppen Bibó, akinek odaadták egyszer egy holland játéknak a technikai leírását, valami holland merklin-játék, vagy nem tudom mi volt ez, nyilván valamelyik fő belügyes vagy bv-s hozott vagy hozatott a fiának egy ilyen játékot. Hollandul volt a játékleírás, és Bibónak jutott, hogy lefordítsa. Bibó hollandul nem tudott, de tudott németül, angolul és volt logikája, és lefordította. Hogy aztán hogy működött ez a játék, erről nem szól a fáma, de tény, hogy őbenne bíztak meg ennyire.

Sokszor voltunk együtt, mert közös zárkákban voltunk, de ezek a zárkák nappal nem a lakózárkák voltak. Asztalok voltak és hokedlik, és én egy ideig szerencsémre Bibó mellett ültem egy hokedlin, és egy nagyon érdekes, színvonalas második-világháború történetet fordítottam. Kezdő fordító voltam akkor, és Bibó segített a fordulatokban, szóval nagyon sokat köszönhettem neki ebben is. De Bibó nagyon el volt foglalva. Övé volt a Bibó-tanszék, az ő hokedlijét nevezték így ironikusan a rabtársak, akik állandóan bejöttek hozzá egy-egy fordítási vagy szakmai problémával. Vagy csak úgy. De hogyha föltettek neki egy konkrét kérdést, akkor Bibó rendszerint szabódott, hogy ő ennek nem igazi szakembere, ő erről hallott ugyan már, és akkor fél órás pompás előadást tartott róla. Azért is jöttek a harmadik és ötödik zárkából, hogy beszélgessenek vele, hogy hallják és lássák. Nagyon nagy tekintély, olyan központ volt, mondom, a maga szerénységével és túlzott szerénységével is, hogy nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Nem is akartuk. Mérei Ferenc, a pszichológus is ott volt, és ők ketten nagy vitákat folytattak. Két teljesen ellentétes figura, fizikailag is. Bibó magas, Mérei alacsony, fürge, nagyon virgonc, Bibónál két évvel idősebb. És Bibó szelíd, keresztény felfogása és mentalitása kicsit irritálta Mérei életörömre, és tudatosan vallott pogány szemléletre alapozott mentalitását. Persze nem nagyon tudta érvényesíteni, bár megalakítottuk az *„Élvezd a börtönt!"* mozgalmat Méreivel és Széll Jenővel, ahova Göncz Árpád is jelentkezett. Ám elutasításra talált, mert azt mondtuk, hogy Göncz ugyan élvezi a börtönt, de az ő börtönélvezete a miénkkel szemben inkább heroikus, nem pedig hedonisztikus. Gönczben mindig volt egy számunkra heroikusnak tetsző tartás.

Bibóról és Méreiről szólva említem, hogy több rabtársi visszaemlékezés is van az 56-os Intézetben, hogy micsoda villongások voltak itt a keresztény Bibó és a pogány Mérei között, akik egymást eközben nagyon tisztelték, respektálták és sokra tartották, csak éppen a felfogásuk nagyon sok helyen ütközött.

Méreinek van a Bibó-emlékkönyvben egy szép visszaemlékezése, hogy az élet és a pálya hullámvasútján hogyan találkoztak először mindjárt 1945 után, mikor új szakemberek képzéséről volt szó. Bibó a Belügyminisztérium tisztviselője volt, és először nagyon bizalmatlanul méregették egymást, de aztán rájöttek, hogy tulajdonképpen az alapelvekben, a szakszerűségben, a szakszerűség tiszteletében egyetértenek és nagyon jól együttműködtek. Azután az 1950-es években találkoztak ismét, amikor már mind a ketten elbocsátottak voltak. Az egyetemi könyvtárban Bibó volt a referensszolgálat vezetője. Ott ült egy asztalnál, tulajdonképpen pompás hely volt ez neki, mert ott is már egy Bibó-tanszéket alapított. Ott a folyosón beszélték meg ironikusan – mind a kettőben rengeteg önirónia volt – saját helyzetüket, és kidolgozták, hogy hogyan kell – ahogyan Mérei írja – tapintatosan megközelíteni, illetve elkerülni a pozícióban lévő régi ismerősöket, hogy ne hozzák őket kellemetlen helyzetbe köszönésükkel, bizalmaskodásukkal. Harmadszorra a börtönben találkoztak össze, ebben a vita-barátság viszonyban. Sajnos ez nem tartott nagyon sokáig, mert még ugyanazon a tavaszon „szétrobbant" a váci börtön.

Ugyanis nagy csalódást okozott az 1960. április 4-ére beígért – vagy nem hivatalosan, de tulajdonképpen várható – általános amnesztia elmaradása. Tudniillik mindenki úgy gondolta, hogy a felszabadulás tizenötödik évfordulójára előrukkol valamivel a politikai vezetés. Volt is ilyesmi, ám ebből a váciak, mert ott a „nagy idősek" voltak, öt év fölöttiek, alig kaptak valamit, alig mentek haza néhányan. És ezeknek a munkásgyerekeknek, akik azt gondolták, hogy most már eleget ültek, maradniuk kellett. Erre kirobbant egy éhségsztrájk, egy tiltakozó éhségsztrájk, amit nagyon durván akartak elfojtani a helyiek, a börtönparancsnokság. Levitték a doberdónak becézett nedves pincebörtönökbe a sztrájk kezdeményezőit. Ezért aztán már azok is sztrájkoltak, akik eredetileg nem akartak. Mi is sztrájkba léptünk. Méreivel voltunk akkor egy zárkában. Szolidaritani kellett azokkal, akikkel így elbántak. Bibó és Göncz akkor ugyanannak a folyosónak a végén voltak, és a sztrájk legvégén, egyetlen ebéd erejéig kapcsolódtak be szinte szimbolikusan, mert ők csak akkor szereztek tudomást erről. Mondom, eléggé elszigetelt távoli zárkában voltak akkor, a fordítóiroda munkatársaiként. Göncz akkor lett fordító, ő ott tanult meg angolul, az ő fordítói pályája akkor kezdődött. Én hoztam ki – erre büszke vagyok – az első regényfordítását, amit a feleségének küldött. Ez nem börtönfeladat volt, ezt ő attól függetlenül végezte.

De vissza a sztrájkhoz, amely után, amikor jött a bosszúhadjárat, akkor természetesen a fővádlott az egész ügyben Bibó lett, akinek semmi köze nem volt a kezdeményezéshez, még a lefolyásához is alig, de őt és Gönczöt néhány hét múlva

két tucat más rabbal elszállították. Méghozzá Márianosztrára, a legszigorúbb börtönbe, amihez képest a váci börtön egy szanatórium volt. Én tapasztaltam a kettő közti különbséget, bár én nem ebben a csoportban voltam, én ezt elég olcsón megúsztam. Méreiéket fűzőláncon vitték el Sátoraljaújhelyre, ahol egy még szörnyűbb börtön volt. De Bibóékra egy újabb pert akartak rávarrni börtönlázításért. Ez volt a cél, ami aztán nem jött össze, de ott, Márianosztrán, mondom, rémes körülmények voltak. Ráadásul ezek az odaszállított fiúk ismét föllázadtak és két fiú megint bedobta az éhségsztrájkot. Az egyik zárkában elbarikádozták magukat. Odahúzták a vaságyakat a zárkaajtóhoz, hogy ne lehessen rájuk törni. Az őröket persze ez nem gátolhatta meg, vasrudakkal, szörnyű közelharcban törték föl az ajtót és hurcolták el ezeket az ellenálló gyerekeket. Ilyenkor a börtönben fölrobbannak az idegek és a rabok elkezdték verni az ajtókat tiltakozásul.

Bibót, a bűnbakot pedig bevitték a börtönparancsnokságra és felelősségre vonták. Gumibottal többen összeverték. „Hajoljon le!" – mondták neki, és ütötték gumibottal a veséjét. Biztos, hogy évekkel rövidítették meg az életét. Mindezt hideg fejjel. Nem a dulakodás és a közelharc hevületében csinálták vele, hanem megtorlásul, a börtönparancsnok irodájában. De hát ez is együtt járt sajnos az ő első számú közellenség szerepével, amit ő krisztusi türelemmel viselt.

Aztán vége lett ennek a márianosztrai időszaknak, és végül valamennyien találkoztunk ismét a gyűjtőfogházban, ahol megint valamennyire normalizálódtak a viszonyok. De akkor hosszú időre amnesztiáról szó sem lehetett, és megint beindult a fordítóiroda. Mi, Méreivel és másokkal, akik pedagógusok voltunk, tanári munkát kaptunk. Bibó volt az, aki majdnem mindig a legrosszabbul járt, aki pár hétig dolgozhatott a fordítóirodán, utána megint elkülönítették valamilyen ürüggyel.

A börtönben nagyon fontos, hogy valaki dolgozhat vagy nem, mert ha nem, az elszigeteltséget jelentett. És ami a legfontosabb, nem „speizolhat". A „speizolás" azt jelenti, hogy havonta lehet vásárolni az embernek benti keresményéből egyrészt cigarettát vagy dohányt, ami akkor nagyon fontos volt legtöbbünknek, másrészt gyümölcsöt vagy zöldségeket, meg kockacukrot. A létfenntartáshoz ez fontos volt. Aki nem dolgozott, az nem keresett, és nem is speizolhatott. Bibót állandóan így kezelték, és igyekeztek minél inkább elszigetelni. És tulajdonképpen ez az elszigetelés érvényesült a szabadulása után is.

Az 1963-as nagy amnesztiával végre ő is kijött, eléggé megromlott egészségi állapotban. És ami kint várt rá, az minden volt, csak nem egy gyógyéletmód. Egyrészt

nem kapott rendes munkát. Végül a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában helyezték el, ahol a pincében lévő könyvanyagot kellett szortíroznia, lépcsőket mászni, kupacokat emelgetni, arrébb tenni, ami fizikailag is nagyon megerőltető volt. Másrészt otthon is nagyon sok munka hárult rá. A felesége rossz egészségi állapotban volt. A Rózsadombnak a Margit-híd fölötti meredek lejtőjén laktak akkor. Ahogy Csoóri megírta egyik versében, lódenkabát és szatyor és abban tejes üvegek. Így lehetett vele találkozni ott a Margit körúton, ahogy cipelte fel a kenyereket, meg a tejesüvegeket a Rózsadombra gyalog. Akkor nem igen volt autóbusz, szóval nagyon megerőltető életmódot folytatott. De heroikusan dolgozott emellett, hiszen megírt egy nagy könyvet és számos cikket. És ő volt az, akit nem engedtek külföldre. Aczél György külön letiltotta, amikor meghívták Svájcba, abba a nemzetközi politológiai intézetbe, ahol ő valaha egyetem utáni tanulmányait folytatta. Lekötötte a család is, az anyja is betegeskedett, de leginkább az apósa, Ravasz László, a református püspök terhelte meg. Ő hosszú, súlyos betegségben feküdt évekig. Hatalmas testű ember, akit a család ápolt, és Bibónak kellett emelnie, forgatnia. Szóval Ravasz László ápolása, amennyire tudom, és hát tudom, mert a helyzet az, hogy egyre többet jártak ő is, a felesége, meg az anyja kórházba úgy, hogy nem volt közlekedési eszköz a családban. És akkor azoknak szólt, akiknek volt egy trabantja közülünk, és nekünk akkor már volt, úgyhogy elég sűrűn mentünk, vittük vagy hoztuk őket. És meg kell mondanom, hogy Hanák Gábor, aki az Országos Széchenyi Könyvtárban a Történeti Interjúk Tárát igazgatta, hát ő volt az, aki állandóan rendelkezésre állt az autójával. Ezek az utolsó személyes emlékeim, ezek elég szomorúak, meg kell mondanom.

És hát a végén a Korányi kórház, ahol ő is és a felesége is egy időben haldokoltak. Felesége, Ravasz Boriska halt meg előbb. Akkor megkért Bibó, hogy szeretne még elbúcsúzni a halott feleségétől, aki már a halottasházban feküdt. Bibó már nem tudott járni, a kocsiba betettünk egy tolókocsit, és úgy, ameddig lehetett, elmentünk, és a tolókocsival betoltam őt oda, ahol szegény Boriska ki volt terítve, és akkor ott egyedül volt vele vagy tíz percig. Imádkozott vagy beszélt hozzá nem tudom, szóval elbúcsúzott a feleségétől és visszavittem. Néhány hét múlva már ő sem élt. Másnap tudtam bemenni arra az osztályra. Csanádi Imrével, a költővel volt egy szobában, és Csanádi elmesélte még az utolsó félmondatait és hánykolódásait, amikor ott a közös szobában meghalt.

Szóval így bánt a haza az egyik legnagyobb fiával, és a dolognak mégis az lett a folytatása, hogy a temetés egyben feltámadás volt Bibó számára. Egyszerre a magyar értelmiség és a fiatal generáció is valahogy megértette, ráébredt arra, hogy

ki volt ez az ember, és a temetésen legalább ezer vagy kétezer ember jött össze az Óbudai temetőben, és az igazi demonstráció volt. Attól kezdve a fiatalok elkezdték ronggyá olvasni a Valóságnak, a Válasznak az egykori példányait, ahol Bibó-cikkeket, tanulmányokat találtak. Persze akkor még Bibó-kiadásról szó sem volt. De éppen ez a mozgás kényszerítette a hivatalosságot, a hatalmat arra, hogy csináljanak egy kiadást, hogy valahogy ezt a Bibó-kultuszt, ami spontánul teremtődött, kisajátítsák vagy megszüntessék. Mondom, ez a Bibó-olvasás vezetett aztán oda, hogy nem lehetett elhallgatni és 1980-ban, a Rajk László Szakkollégiumban rendeztek egy Bibó-estet, amit először betiltottak. Fölkértek előadónak, majd közölték, hogy szó sem lehet az egészről. De a hallgatók nem nyugodtak ebbe bele és követelték, és akkor valahogy mégis engedélyezték a dolgot. A mi igazgatónk az MTA Történettudományi Intézetében, Ránki György és Juhász Gyula, az Országos Széchenyi Könyvtár igazgatója garanciát vállalt az est békés lefolytatásáért, és ott volt másokkal, Laczkó Miklóssal, a fiatalabbik Bibóval és feleségével együtt a kollégium két, egymásba nyíló szobájában. Olyan zsúfoltság volt, hogy alig tudtunk bejutni, és ott két órán keresztül Petri Gyurival, a költővel beszéltünk Bibóról. Aztán kérdéseket tettek fel. A Történeti Hivatalból most kaptam meg egy jelentést erről, mert egy nagyon értelmes összefoglaló jelentést adtak, hogy hogyan zajlott le az egész. Chikán Attila volt a kollégium igazgatója, ő nyitotta meg az estet, és az végül valami három órán át tartott. Mutatta azt az izgalmat, ami Bibó körül az akkori fiatal generációban kialakult. Ennek már majdnem húsz éve. És ott – csak hogy röviden felidézzem – az élet és a mű egységéről beszéltünk. Próbáltuk megmagyarázni, hogy mi az oka ennek a Bibó körüli izgalomnak. Hát az, hogy az elvek hajlékonyságának és változékonyságának a korszakában itt egy hiteles élettel, egy hiteles életművel van dolgunk. Egy olyan emberrel és egy olyan művel, aki mögött ott az abszolút felelősségtudat, a felelősségvállalás, egy olyan életmű, amit utólag is vállalni lehet. Akkoriban már a legtöbb közíró, tudós, történész szerette volna elfelejteni és elfeledtetni azt, amit tíz vagy húsz évvel korábban írt, mert ahhoz képest a nézetei, elvei nagyon megváltoztak.

Mindezzel szemben egy olyan krisztusi szelídség állt, ami mögött hallatlan szilárdság volt. Az előadásomhoz a fiától megkaptam Bibó utolsó, kvázi végrendeletszerű tanulmányát, *Az európai társadalomfejlődés értelmét.* Az akkor még abszolúte ismeretlen volt, egyik első olvasója lehettem, nagyon rossz példány, alig olvasható, de óriási élmény volt ezt olvasni, mert ebben fejtette ki az ő keresztény, és kifejezetten antimarxista nézeteinek – mondjuk így – a rendszerét. Tulajdonképpen a halálfélelemből vezette le az egészet, és a kereszténység jelentőségét elsősorban abban foglalta össze, hogy csökkenti az erőszakot és a brutalitást a társadalmi

életben. És akkor olvastam tőle, és egyszer hallottam is tőle Krisztus bírálatát. Azt mondja, hogy az a bizonyos jelenet, amikor kikergeti a kufárokat a templomból, az azzal magyarázható az ő számára, hogy a társadalom vezető emberének, embereinek meg kell találniuk mindig az adott helyzetnek megfelelő gesztust. És annak egy meggyőző, egy szelíd gesztusnak kell lehetőleg lenni, és a korbáccsal való kiűzés arra vall, hogy Krisztus sem találta meg a hozzá igazán méltó, szelíd krisztusi gesztust. Ezt mondta Bibó István, és ezt írta le ebben.

Összefoglalva azt kell mondanom, hogy Bibó időnként nemzeti szentté lépett elő, ami ellen ő maga tiltakozott legjobban. Nem tudom, hogy azt elmondta-e Göncz Árpád, hogy Bibó a börtönben elmesélte egy álmát, ami arról szólt, hogy valami magaslaton állt, valamilyen piedesztálon és nem tudott leszállni róla. És ettől hideg volt, rémes helyzet volt. Tehát nem tudott leszállni a piedesztálról és ettől szenvedett. Vagyis Bibó egyáltalán nem kívánt ilyen értelemben ilyen magaslatokra emelkedni, de a történelem úgy hozta, hogy 1945-ben, aztán 1956-ban, aztán a halála után 1979-80-ban, aztán megint 1989-ben percekre vagy hónapokra a magasba emelkedett, piedesztálra került. Nyilván ő lett volna a köztársasági elnök, ha megéri a rendszerváltást. De éppen az az ember került erre a helyre, aki Bibó legközelebbi barátjaként erre minden értelemben a legalkalmasabb volt. Viszont nagyon figyelemre méltó, hogy a tíz évvel ezelőtti állapotokhoz képest, amikor minden politikus Bibó-idézeteket fújt és harsogott, ma szinte nem hallani a nevét. Tudományos körökben, egyetemi vonalon szerencsére foglalkoznak, méghozzá elemzően foglalkoznak vele, kritikusan is, ami nagyon helyes. De hát érik támadások is, mint ahogy a halála után, emlékszem a Kritikában E. Fehér Pál egy gyalázatos támadással, egy álszent cikkben azt írta, hogy milyen sajnálatos – ezt már a halott Bibóról –, hogy Bibó nem tett gesztust a hatalom felé. Bibónak kellett volna gesztust tenni. Aztán írtam egy – persze soha le nem közölt – válaszcikket, hogy Bibót nem egyszerűen a börtönnel sújtották, hanem a szilenciummal tulajdonképpen 1949-től kezdve egész alkotó életét lehetetlenné tették. Szinte csak rövid hónapokat, morzsákat hagytak meg neki, egy rossz egészségű embernek, és egy olyan embernek, aki óriási életművet hagyhatott volna maga után, aminek csak töredékét valósíthatta meg ilyen okokból. Ez az, ami megbocsáthatatlan volt. Jöttek aztán újabb támadások, most már nem balról, nem kommunista oldalról, hanem jobbról. Tőkéczki László nemrég kifejtette, hogy nem Bibó, hanem Ravasz László a példakép, mert Ravasz volt igazán következetesen kommunistaellenes, és Bibó túlságosan behódolt a baloldalnak. Ha nem is volt kommunista, de közel állt hozzájuk, engedményeket tett nekik politikai és ideológiai értelemben egyaránt.

Én ezzel befejeztem, ez az, amit róla magamban őrzök és el akartam mondani. Nagyon szívesen válaszolok kérdésekre, hogyha tudok.

Hallgató: *Nagyon érdekes volt ez az előadás Göncz Árpáddal együtt. Ő beszélt Bibó és a hit viszonyáról. Mit tud Ön erről?*

Litván György: Bibónál a vallásosság szférája teljesen zárt terület volt, eszembe se jutott ebbe behatolni, vagy erről vitatkozni vele, vagy erről provokálni. De az egész gondolkodása nem magyarázható meg másként. A liberális és szociális gondolatrendszere csak úgy érthető, ha beleiktatjuk vagy közé a kereszténységet. Az biztos, hogy ő nem a szó bigott értelmében volt vallásos ember, de számtalan megnyilvánulása engem arról győzött meg, hogy istenhívő volt, hogy a keresztény erkölcs alapján állt. Nem tudom, hogy milyen sűrűn imádkozott, vagy mennyire járt el a református istentiszteletre és úrvacsorára, de hogy ő egy keresztény gondolkodó volt, ebben én biztos vagyok addig, amíg az ellenkezőjéről meg nem győznek. Egyébként nagyon érdekes a fiatal Bibónak a világnézeti átalakulása, amit Lengyel András egy tanulmányában nagyon-nagy figyelemmel és empátiával elemzett. Ez nem a vallást érinti, csak erről eszembe jut, hogy ő az úri Magyarország mentalitásából hogyan került át egy baloldali liberális, liberál-szocialista, vagy szociál-liberális álláspontra a második világháború alatt és annak befejezése után.

Hallgató: *Annak idején, amikor megjelent A magyar demokrácia válsága, Ön akkor hogyan látta a helyzetet? Annyira hihetetlennek tűnt akkor, amit Bibó mondott, vagy Önök túlzottan optimisták voltak?*

Litván György: Hát igen, ez egy más kérdés, ez nem Bibónak, hanem az én akkori, úgynevezett forradalmi generációmnak a problematikája. Az ember azt hallja – főleg ilyen helyzetben –, amit meg akar hallani és kizárja azt, ami ebben zavarja. Nem is akkor rögtön, akkor még sokunkban voltak kételyek, de a későbbi években, nem mindenki, szóval nem akarom az én saját generációmat a maga egészében befeketíteni vagy magammal azonosítani, de azért sokan voltak, akik a Fényes-szelek nemzedékéhez tartoztak, a népi kollégisták. Egyrészt budapesti baloldali, jelentős részben zsidó származású értelmiségiek, másrészt parasztgyerekek, akik népi kollégiumba jöttek fel, és munkások is, akik egyetemlegesen és

külön-külön elhitték azt – na, most ez a döntő a Bibóval való szembesítésben –, hogy itt bizony szükség van némi keménykedésre. Persze egy új világ érdekében, egy olyan új világ érdekében, ahol aztán a hite szerint mindenki megtalálja a boldogulását, ahol a múlthoz tapadó osztálykülönbségek, társadalmi különbségek, igazságtalanságok eltűnnek. Hát, hogy ez nem megy áldozatok nélkül, ezt elhittük, elhitették velünk. Ezt bevettük, és ebbe nem fért bele Bibónak az aggodalmaskodása, a kommunisták vezette politikai rendőrség működéséről, meg a hasonló dolgokról szóló aggályoskodásokat elhárítottuk. Ahogy Lukács Györgynek volt képe – hogy úgy mondjam – ezt a kritikát jobboldali kritikának minősíteni azon az 1945-ös vitán.

Gyarmati György: *Te úgy interpretáltad, hogy Bibó István kvázi a magyar nép nevében megkérdezte a kommunistákat, hogy itt most mit akarnak. Volt alkalmam erről vele beszélgetni, és egy nagyon érdekes dolgot mondott el. Nevezetesen azt, hogy az utókor mindig többet tud. 1946 tavaszán, amikor egy szociáldemokrata küldöttség hazatért Angliából, ha jól tudom, Bibó Révész Mihály nevét említette, hogy ők hozták haza a hírt arról, amit „szennyes dokumentumnak” ismerünk. Vagyis Churchill 1944. október 9-e és 11-e közötti moszkvai tárgyalásairól az információkat, amelyek arról szólnak, hogyan egyeztek meg százalékos arányban Kelet- és Dél-Európa befolyási övezetté alakításában a brit és a szovjet vezetők. Nos, ezzel kapcsolatban Bibó mondta, hogy „Ha nekem ez az információm megvan, akkor vagy egészen másképp írom meg, de még az is elképzelhető, hogy nem is születik meg A magyar demokrácia válsága cikk, mert akkor a dolog mintegy befejeztetett.”*

Litván György: A korszaknak ez az alapkérdése tulajdonképpen mindmáig, hogy valódi tét körül folyt a küzdelem, vagy pedig ez csak egy ilyen bábjáték volt, amit fölülről mozgattak. Hát biztos, hogy Bibót nem felülről mozgatták, és Bibó teljes őszinteséggel küzdött egy progresszív, demokratikus Magyarországért. Tehát egyáltalán nem jobboldalról. De nem igaz, hogy 1946-ban lehetett tudni, mi következik. Ezt még Sztálin sem tudta. Ezért van az, hogy ez ma az egyik legvitatottabb téma a korszak kutatói között, hogy volt itt forgatókönyv, vagy nem volt, de hát ebbe ne menjünk bele.

Hallgató: *A visszaemlékezésekben arról lehet olvasni, hogy Bibó szabadulása után visszavonult életet élt. Utána pedig általában a temetésen kialakult tömegdemonstrációról esik szó. Nekem hiányzik egy láncszem, miért válhatott ő annyira fontossá ilyen rövid idő alatt?*

Litván György: Tény, hogy visszavonult életet élt, egyrészt az egészségi állapota miatt, másrészt a felesége is inkább erre szorította. Érintkezett barátaival, tehát azért fönntartotta a kapcsolatot régi barátokkal, börtöntársakkal. Nagyon sok, börtönből akkor szabadult munkás- gyerek járt hozzá, akiket ott ismert meg, de a volt Nagy Imre-körrel, Donáthtal, másokkal is volt kapcsolata. Hogy a későbbiek miért úgy történtek, ezt próbáltam elmagyarázni egy pár szóval, mert 1979-ben halt meg, amikor már valami kezdett mozogni az emberek fejében. És mondom, benne találták meg egyszerre, villámcsapásszerűen – a halott Bibóban, az éppen elvesztett Bibóban – a korszak legnagyobb figuráját. Akit mi ismertünk, de kevesen voltunk. Csurka István akkor Bibó-felejtésnek nevezte a dolgot. De nem igaz, hogy mindenki elfelejtette, mert hiszen a barátok, rabtársak ott voltak körülötte. Társadalmilag viszont valóban nagyon elszigetelt volt sajnos. És akkor hirtelen kiderül, hogy van egy hiteles ember, aki nem alkudott meg, aki a neki felkínált lehetőségekkel sem élt. És még idéznem kell tőle valamit. Egy közös barátunk, aki itt lakott a Ménesi úton – Tettamanti Károly műegyetemi tanár – találkozott vele egyszer az utcán és kérdezte, mi a véleménye az akkor éppen ereje teljében lévő Kádár-rendszerről. Erre Bibó azt mondta: „Olyan ez a rendszer, mint a méz, élni lehet benne, de előrejutni nem."

Hallgató: *Többször hallottunk Bibó személyiségének az aszketikus voltáról. Mégis, hogyan magyarázta mindazt, amin átment?*

Litván György: Benne nem volt önsajnálat, soha nem hallottam panaszkodni. Ezt ő tudomásul vette. Bibó szerény volt, de azért a saját jelentőségével tisztában volt, annak tudatában volt, hogy mindaz, amit ő elszenvedett az a rendszer kihívójának jár ettől a rendszertől. Nem voltak illúziói, hogy itt mi van.

Bibóval kapcsolatban mindig fölbukkan a naivitás vádja. Tudom, Göncznek az a véleménye, hogy mindenekelőtt jóhiszemű volt. Igen, alapjában erről van szó. Azért kicsit több volt. Éppen tavaly tartottunk konferenciát a fordulat éveiről, és ott megpróbáltam – mert ez volt a konferencián belül az én témám – megnézni, hogy olyan emberek, szóval nem a magunkfajta kis hülyék, akik bevettük azt, amit Rákosi, vagy főleg Révai mondott, hanem nálunk korábban felnőtt, már korábban gondolkodni megtanult emberek mit írtak abban az időben nyilvánosan vagy privát. Csécsy Imre meg néhány más ember Bibónak az írásait 1947-48-ban bizony naivnak tartották. Ott még elhiteti magával, akkor, amikor Rákosiék már teljes

offenzívában vannak és a szalámi-taktikával már száguldanak az egypártrendszer felé, hogy még mindig van valami nagyon kicsi esély. Ez az ő optimizmusa néha már tényleg áthajlott naivitásba. De mondom, a kérdésére csak azzal tudok válaszolni, hogy ő ezzel nem foglalkozott. Bibó nem a saját sorsával törődött, ő azt nézte, hogy az adott körülmények között mégis mit tud a helyzetből munkával kihozni, miről kell írnia, mennyit tud dolgozni. Ez foglalkoztatta. Nem csodálkozott. Kádárékkal szemben különösen semmiféle illúziója nem volt.

Hallgató: *A szabadulása után mennyire volt szoros az ő figyelése?*

Litván György: Ezt nem tudom, meg kellene nézni az őt figyelők dossziéját. Én nem néztem meg. A Méreiét végignéztem, az fantasztikus volt. Persze ahhoz a család hozzájárulása kell. Bár a kutató az megnézheti, én sem kértem engedélyt a Mérei családtól, de hallatlan érdekes volt. Méreit haláláig figyelték. Már a kisujját nem tudta mozdítani, olyan súlyos állapotban feküdt, és még akkor is figyelték. Úgy féltek tőle, valamiért őbenne veszedelmes démont láttak. Nem tudom, hogy Bibóval hogy voltak. Biztos, hogy rá volt építve jó néhány ember, ezt ki kell kutatni. Együtt vannak ezek a figyelő dossziék, olvashatók.

Gyarmati György: *Hadd ragadjam magamhoz a szót, remélem két percnél nem leszek hosszabb. Hogy válaszolni tudok-e a nagyon jogos kérdésre, azt nem tudom. Egy olvasmányélményem és egy személyes élményem idézném fel. 1970-ben vagyunk, amikor a felszabadulás huszonötödik évfordulója alkalmából a volt első belügyminiszterrel, Erdei Ferenccel egy interjút készít az akkori Belügyi Szemle. Erdei elmondja ezt az egész átalakulást, hogy próbálták ők megszervezni a belügy szervezetét, és nagyon hangsúlyosan és nagyon pozitívan említi, hogy a közigazgatás újjászervezésében az akkori közigazgatási főosztály vezetőjének, Bibó Istvánnak milyen szerepe volt. Hangsúlyozottan és visszatérően pozitív kontextusban. A Belügyi Szemle következő számában nem emlékszem a nevére, XY rendőr őrnagy felháborodott levelet írt: „Ugyanarról a Bibó Istvánról beszélt-e esetleg az Erdei Ferenc ilyen pozitív kontextusban, akiről mi azt tudjuk, hogy áruló, felforgató, összeesküvő, rendszert megdöntő és nem tudom micsoda volt?" Mire a szerkesztőség írt egy nagyon fanyalgó cikket, egy ilyen klasszikus dialektikus választ.*

Litván György: Nem is tudtam erről.

Gyarmati György: *Még az 1970-es évek végén juttatta el nekem ezt egy ismerősöm, aki tudta, hogy Bibót személyesen megismertem. Nézd ezt meg, érdemes, csak azért jelzem, hogy tehát az a Bibó, aki már szabadon van, akiről esetleg pozitív módon emlékeznek meg, az még így tartatik számon bizonyos körökben. Én 1972-ben lettem Ránki György tanítványa – a név itt már elhangzott – Debrecenben, és 1973-ban, alig vagyunk néhány évvel túl ezen, az én évfolyamomnál megjelennek az 1945 utáni tanulmányainkkal kapcsolatban, Ránki György ösztönzésére Bibó István korabeli cikkei. Debrecen nagyon jó helyzetben van, ott van a másik úgynevezett országos gyűjtőkönyvtár az OSZK mellett. A lényeg az, hogy miközben egy oldal még nagyon gorombán emlékszik Bibóra, ezenközben nekünk a tanárunk, Ránki a szemináriumon azt mondja, hogy tessék lemenni a könyvtárba és tessék végigolvasni a Valóság 1945-ös számait, majd a Választ. Tehát a mi generációnk számára, amely majd az 1970-es évek második felében a katedra másik oldalán áll, elkezdődik a Bibó-ismeret – így mondanám – tovább-hagyományozódása, igazából még az életében.*

Litván György: Én még magyarázatul annyit felelnék a hallgatói kérdésre: szóval Bibó akkor mintha nem is igazán élt volna az ő utolsó éveiben. Emlékszem, elment egyszer az Akadémiára, egy doktori védésen hozzászólt. És meg voltak döbbenve, a hallgatók nagy része nem is tudta, hogy ki az, az idősebbek persze fölismerték. Nagyon okosan, egészen szokatlan színvonalon valamilyen történeti témához tartott egy tíz perces hozzászólást, és arról utána hosszan lehetett hallani. De szinte a sírból, mintha már nem is élne, de ez ugyanakkor magyarázza, hogy amikor meghalt, akkor ez átszakította ezeket a gátlásokat, akkor ez valahogy eljutott a fiatalabb nemzedékhez, és ennek a veszteségnek a tudata volt valamilyen mozgósító erő.

Gyarmati György: *Mindannyiunk nevében nagyon szépen köszönöm Neked ezt az estét.*

„ELMÉLETI TUDÓS VOLT, EGYSZERSMIND REÁLPOLITIKUS"

POMOGÁTS BÉLA előadása

Kukorelli István: *Köszöntöm ma esti vendégünket, beszélgető partnerünket, Pomogáts Béla tanár urat, irodalomtörténészt. Hosszasan sorolhatnám társadalmi és más rangjait, beosztásait, de ezt most nem teszem. Arra kértük meg vendégünket, aki korábbi vendégeinktől abban különbözik, hogy más természetű találkozásai voltak, más korszakban Bibó Istvánnal, hogy beszéljen arról, Donáth Ferenchez kapcsolódóan, miként történtek találkozásaik Bibóval. Különösen a korszak izgalmas számunkra: az 1963 utáni idő. A kérdés: lehetett volna az ellenzék egyik vezéregyénisége Bibó István? Mert Donáth Ferenc értelmezésem szerint az volt. Egyszersmind integratív személyiség volt. Pomogáts tanár úr kitűnően ismeri a Bibó-életművet is. Az egyik apropója, hogy ma meghívtuk, egy, a Magyar Nemzetben megjelent cikke, amely annak kapcsán született, hogy intézményesülni látszik a Bibó-felejtés. Ha valakinek ez a véleménye Bibóról, akkor értékítélete is van erről az életműről. Tehát kettős összefüggésben van itt vendégünk: egyrészt, mint Bibó István kortársa, másrészt pedig, mint a bibói életmű ismerője. És még egyszer tisztelettel köszöntve, át is adnám neki a szót.*

Pomogáts Béla: Örömmel jöttem el, nem csak azért, mert a Bibó Kollégiumnak a neve legendássá vált az elmúlt években, az elmúlt évtizedben. Én magam is az utca túloldalán töltöttem el az életemnek a nagy részét. 1965 novembere óta dolgozom az Akadémia Irodalomtudományi Intézetében. Nagyon sokszor láttam a Kollégiumot, meg láttam a kollégistákat, voltam is itt valamikor, még Stumpfék idejében, talán tizenöt éve lehetett.

Három dologról szeretnék beszélni. Az első az, hogy milyen kapcsolatom volt Bibó Istvánnal, illetve milyen volt az a kör, amiben én vele találkoztam. A második

dolog arról szólna, hogy milyennek láttam én az ő egyéniségének, tehát tudományos és politikai, politikusi, de mindenekelőtt közéleti egyéniségének a karakterét. A harmadik pedig valóban ez a bizonyos Bibó-felejtés, amit már a Kukorelli tanár úr megemlített.

Magamról annyit, hogy 1953-ban kezdtem el a bölcsészkart, ott a belvárosban, a volt piarista épületben, és az külön érdekessége volt az életemnek, hogy a piaristákhoz jártam, és 1953-ban érettségiztem ugyanabban az épületben. Aztán 1953 őszén ugyanazokban a tantermekben, ahol gimnazistaként voltam jelen, és ahol még a főbb kémiai képleteknek a puskái be voltak vésve általam a padba, ugyanazokban a termekben folytattam az egyetemi tanulmányaimat. Aztán 1956-ban természetesen, mint hát akkor nagyon sokakat, engem is magával ragadtak az események. A lényeg az, hogy részt vettem már november után a MEFESZ-nek – az akkori egyetemista szervezetnek – az életében, és aztán elvittek a Fő utcába, interháltak. 1960 májusában kerültem szabadlábra. Korábban nem ismertem Bibót, bár voltak olyan évfolyamtársaim, akiktől már hallottam a nevét, mert ő akkor, tehát 1956 előtt az egyetemi könyvtárban dolgozott. És mint született pedagógus, mert hát született tanár volt, aki igazából legszívesebben egy egyetemen tanított volna, maga köré gyűjtött egy pár fiatal embert, akikkel elbeszélgetett. Afféle magánszeminárium volt ez. Tehát tudtam azt, hogy van egy Bibó István nevű úriember az egyetemi könyvtárban. Először igazán akkor tudtam meg ki ő, amikor november 4-én az oroszok bevonultak Budapestre, és egy szovjet katonai egység megszállta a Parlamentet, gondolom, ismerik a történetet. Azután őt bebörtönözték, én internáló táborba kerültem, s mint említettem, 1960-ban szabadultam ki. 1963-ban volt az a bizonyos nagy amnesztia, amely nyomán Bibó is kijöhetett.

Na most, 1963 után,1964 körül kezdett – ha nem is a föld alatt, inkább úgy mondanám: a felszín alatt – valami szerveződni különféle társaságokban. Baráti összejövetelek formájában kezdtek azok az emberek újra összejárni, akiknek 56-hoz volt valami közük, és akik 1956-ban mondjuk nem a Corvin közben, tehát nem az utcai harcokban, nem a fegyveres küzdelemben vettek részt, hanem az irodalmi életben, a különféle akkori pártokban, elsősorban a Petőfi Pártban, a Parasztpárt utódpártjában. Azután Nagy Imrének a környezetében, abban a bizonyos Magyar Szocialista Munkáspártban, ami eredetileg nem Kádár pártja volt, hanem Nagy Imréé, csak aztán a dolgok úgy alakultak, ahogy alakultak.

Tehát kezdtek ezek az emberek összejönni, összeverődni, és én is így kerültem közel Donáth Ferenchez, aki valóban integratív egyéniség volt. És aki az akkori

időkben ennek a – nem mondanám ezt ellenzéki körnek, mert hát nem folyt ott semmiféle politikai tevékenység – ennek az ellenzéki érzelmű baráti társaságnak a lelke és a vezetője, legfőbb tekintélye volt. Hiszen neki régi politikai múltja volt, Donáth rendkívül közel állt Nagy Imréhez, a Nagy Imre csoportnak az egyik vezető egyénisége volt, és a Nagy Imre-féle Magyar Szocialista Munkáspártnak az egyik titkáraként tevékenykedett néhány napig. Ő is a jugoszláv követségen kapott menedékjogot, onnan vitték el azután Nagy Imrével és másokkal együtt Romániába. Perbe fogták, és a Nagy Imre-pernek, ha jól emlékszem, a harmadrendű vádlottjaként – mert hiszen Losonczy volt a másodrendű és ő volt a harmadrendű – ítélték el hosszú börtönbüntetésre, és aztán 1960-ban amnesztiával szabadult ki.

Vagyis Donáth körül kezdett összeverődni inkább egy baráti alapon szerveződő, mint politikai nézetazonosság alapján szerveződő csoport. Ami egyébként valóban nem jelentette azonos nézetű embereknek a gyülekezetét, hiszen magát Donáth Ferencet sem igen lehetett volna hozzákötni bármiféle akkori magyar politikai irányzathoz. Neki ugyanis nagyon jelentős illegális kommunista múltja volt az 1930-as években és az 1940-es évek elején. 1945 után pedig fontos pozíciókat töltött be a pártban. A Földművelési Minisztérium államtitkáraként 1945 és 1948 között a földreform egyik végrehajtója volt. Tragikomikus módon ő volt a Rákosi-titkárság vezetője 1948 és 1951 között. Ebből a pozícióból vitték el és zárták börtönbe 1954-ig. 1956-ban pedig az egyik vezető alakja volt a Nagy Imre körül gyülekező körnek, amit az is magyaráz, hogy együtt csinálták a földosztást Nagy Imrével. Tehát először is ott volt maga Donáth. Azután ott volt a társaságban korelnökként Haraszti Sándor, aki talán az az ember volt, aki a XX. században politikai okok folytán a legtöbb időt töltötte börtönben. A Horthy-rendszerben többször lecsukták, majd 1950-ben is lecsukták. Egyébként ő is ott volt a Rákosi-ellenes pártellenzékben, tehát Losonczy Géza, Donáth Ferenc és mások mellett Nagy Imre környezetében. 1956-ban a Nagy Imre-csoport tagjaként szintén Romániába internálták, majd 1960-ig börtönben ült. Azután ott volt Ujhelyi Szilárd, aki úgyszintén ennek a Nagy Imre-csoportnak a képviselője volt. És voltak fiatalok. Például Hegedűs B. András, Litván György, akiket szintén lecsuktak 1956 után. Odajárt Józsa Péter, a szociológus, aki Nagy Imrének közeli embere volt. A Petőfi Körnek volt az egyik vezetője 1956 tavaszától, és aztán, amikor kijött a börtönből ugyancsak 1960-ban, mint fordító dolgozott, nem kapott állást. Mindenféle nyelveken tudott, és oroszból, angolból, németből, franciából fordított szociológiai, közgazdasági könyveket. Szegény aztán szívinfarktusban halt meg viszonylag fiatalon.

Ott voltak tehát ezek az emberek. Nehezen mondom ki ezt a szót, hogy kommunista, de hát valóban ezek azért valahol kommunisták voltak, legalábbis az életük egy részében. Az akkori kommunista értelmiségnek több csoportja volt és azok, akik Nagy Imre körül forogtak, illetve akik aztán Donáth Ferencnek a barátai voltak, azok tulajdonképpen a kommunista értelmiség úgynevezett debreceni csoportját képviselték. Ugyanis Debrecenben, a debreceni egyetem körül, ahová egyébként Vásárhelyi Miklós járt, ahová Ujhelyi Szilárd járt – azután ugye Losonczy Gézának is voltak debreceni kapcsolatai – még az 1930-as években kialakult egy kommunista kör. Ez a kommunista értelmiségi csoport nem volt moszkovita, nem volt szovjet emigráns, nem volt a sztálinizmusnak elkötelezve. Jól ismerte a magyar viszonyokat, ugyanakkor nyugati értelmiségi orientációja volt, tehát teljesen más jellegűek voltak ezek az emberek, mint a Szovjetunióból Magyarországra exportált politikai csoport tagjai: Rákosi, Gerő, Farkas Mihály, Révai és a többiek. Tehát ezek a debreceniek ott voltak Nagy Imre körül is, és akik megmaradtak közülük, azok Donáth körül gyülekeztek.

Már említettem azt, hogy Donáth Ferenc integratív egyéniség volt, és nagyon nehezen lehetne meghatározni az ő személyiségét azzal, hogy kommunista volt. Legalább ilyen fontos, hogy szoros kapcsolatai voltak a népi írók mozgalmával, személy szerint pedig Illyés Gyulával, Veres Péterrel, másokkal. Az egyik vezető egyénisége volt a 1937-es Márciusi Frontnak. Nagyon jellemző, hogy miközben egy szocialista társadalom víziójában gondolkodott, ezt össze tudta kötni a magyar népi mozgalommal, a magyar népi mozgalom hagyományaival, egy közvetlen parasztdemokráciának az eszméjével, illetve azokkal a nemzeti hagyományokkal és törekvésekkel, amelyeket a népi mozgalom mindig képviselt, és amelyeket a kommunista mozgalom elhanyagolt. Éppen ezért lehetett az, hogy ebben a körben, ahol Donáth volt az elismerten legnagyobb tekintély, ott nemcsak kommunisták voltak: egyszerű kommunisták vagy csalódott kommunisták, vagy ahogy 1956 körül mondták, nemzeti kommunisták. Ezeket nemzeti kommunistáknak, revizionistáknak nevezték akkoriban, és ezt az akkori progresszív emberek dicsérő jelzőként használták, míg a hivatalos kommunista vezetés számára a legnegatívabb fogalom volt.

Mindez magától értetődővé tette, hogy ebben a társaságban nagyon különböző beállítottságú és gyökerű emberek is jelen voltak. Rendszeresen eljárt az összejövetelekre Andorka Rudolf, akinek az édesapja horthysta tábornok volt, 1939-ben Spanyolországban volt nagykövet. A németek 1944-ben Mauthausenbe hurcolták, 1950-ben pedig az ÁVH börtönébe került négy évre. 1956-ban is együtt voltunk

Andorka Rudolffal, mert a MEFESZ-nek volt a küldöttje a Nagy Budapesti Munkástanácsnál. Ezért aztán 1957-ben néhány hónapra őt is lecsukták, és csak 1963-ban fejezhette be az egyetemet, noha 1931-es születésű volt. Odajárt Forintos György, akinek evangélikus vallású piarista diákként katolikusokkal is nagyon sok érintkezési pontja volt. Ő tehát egy jellegzetes kereszténydemokrata jelenség volt. De például olyanok is jelen voltak ebben a körben, mint Csoóri Sándor, aki az úgynevezett nemzeti ellenzéknek volt a már akkor is elismert – elnézést, akkor sokkal inkább elismert, mint azóta – vezéregyénisége. Vagy ott volt Dornbach Alajos, aki aztán később az SZDSZ-ben játszott nagy szerepet. Akkor még fiatal ügyvéd volt, akit ugyancsak lecsuktak egy időre. Azután Gyöngyösön volt egy ügyvédi munkaközösség tagja és onnan járt föl Pestre. És persze voltak Csoóri mellett más írók. Eörsi István például, akire már csak azért is jól emlékszem, mert amikor 1963-ban kiszabadult, a lakásukon rendeztek egy nagy bulit, ahol én is ott voltam. Mindenkit összehívtak, aki az 1963-as amnesztiánál visszanyerte a szabadságát.

Hogy tovább soroljam: ebbe a körbe tartozott Rajk Júlia, Rajk Lászlónak az özvegye, aki rendkívüli szervezőképes, nagyon derék asszony volt. Ő is ott volt a jugoszláv követségen, aztán Snagovban Rajk Lacival, aki akkor még kisgyerek volt. Rajk Júlia mivel politikai téren nem szervezkedhetett, az állatvédő egyesületbe tette át a székhelyét, és Károlyi Mihálynak az özvegyével ők vezették az egyesületet.

Tehát összegezve: egy nagyon színes társaságról van szó. Egykori kommunistákról vagy félig kommunistákról, szóval baloldaliakról, katolikusokról, keresztyénekről, polgárokról. Vagyis igen különféle emberek verődtek ott össze, egyszerűen annak az életrajzi ténynek a következtében, hogy mindegyiküknek volt 56-os szerepe. Így azután természetes, hogy ott volt Bibó István is. Természetes helye volt neki egy olyan körben, amely őt mindenképpen egy nagy tekintélynek tartotta korábbi művei, 1956-os és az utáni szereplése nyomán. És bizony nagyon sokszor voltunk együtt az előbb említett nevekkel és persze más nevekkel.

Ezek társasági összejövetelek is voltak. Előfordult, hogy közös szilvesztert rendeztünk, szóval társasági összejövetelek voltak, de ezeken nagyrészt politizálás zajlott. Itt a politikai véleményformálásban és a vélemények orientálásában tulajdonképpen kettőjüknek volt igazán nagy szerepe: Donáth Ferencnek és Bibó Istvánnak. Ugyanakkor, aki mondjuk a legtöbb hírt ismerte, legjobban tájékozott volt a nyugati rádió, a nyugati sajtó, meg a budapesti földalatti pletykákról, a hazai és a külföldi hírek világáról, az Vásárhelyi Miklós volt, Nagy Imre sajtófőnöke 1956-ban.

Én persze akkor még fiatalember voltam és inkább figyeltem, hallgattam és követtem ezeknek a nagyoknak a véleményét, az érveléseit és a töprengéseit. Hiszen ezek a töprengések mindig arról szóltak, hogy mi lesz Magyarországon. Persze arról nem, mert azzal akkor még nem nagyon vetettünk számot, hogy Magyarországon meg fog változni a helyzet, megbukik a kommunista rendszer, és jogállami demokrácia jön létre. Ez legföljebb magányos ábránd formájában lehetett jelen az ember fejében.

Kukorelli István: *Mettől-meddig működött ez a társaság?*

Pomogáts Béla: 1979-ben halt meg Bibó, 1986-ban halt meg, ha jól emlékszem Donáth Ferenc. Tulajdonképpen 1984-85-ig ezek a társaságok működtek. Donáth életének az utolsó évében már nagyon súlyos beteg volt. Szóval lényegében az 1985-ös monori találkozóig ez még ment. A monori találkozót is Donáth Ferenc szervezte alapvetően.

Tehát úgy jó húsz évet ívelt át ez az összejárás, amelyen, míg élt Bibó István is részt vett. A helyszín lehetett Donáthék lakása, lehetett Hegedüs B. András Gerlóczy utcai lakása, ahol a Történelmi Bizottság is megalakult. Lehetett Józsa Péterék Ó utcai lakása, vagy lehetett a mi lakásunk. Mi akkor a Nagymező utcában laktunk, az Operett Színházzal szemben. Valahol összejöttünk és általában olyan kéthavonta, háromhavonta, inkább kéthavonta jártunk össze. Persze az ember nem volt ott minden összejövetelen, és mondjuk Bibó ott volt évente kétszer-háromszor.

Kétségtelen, hogy az ő személyiségében, és ez gondolom, hogy nem csak a börtönéveknek a következménye volt, hanem már eredetileg is – hogy úgy mondjam, genetikailag erre volt berendezve a személyisége – volt egy visszafogottság. Nem szeretett erőteljesen és harsányan érvelni semmi mellett. Bölcsen elmondta a véleményét, de nem ragaszkodott ahhoz, hogy a véleményéből aztán egy közös meggyőződés legyen. Ritkán szólalt meg, halkan beszélt, megfontoltan mindig. Tehát eleve a személyiségében volt egy visszafogottság és egy megfontoltság. Én úgy gondolom, hogy ennek a személyiségnek volt két alapvető – hát hogy is mondjam – paradoxona, amit érdemes is lenne egyszer valakinek végiggondolni.

Az egyik az ő tudósi és politikusi léte közötti különbségből adódott. Egyfelől tehát ő egy elméleti tudós volt. Másfelől pedig – tapasztalatom szerint – egy hallatlan

politikai érzékenység és politikai gyakorlati érzék volt benne. Hadd mondjak egy ellenpéldát: Nagy Imre, akit én mindenképpen a magyar történelem egyik legtisztább alakjának tartok, hiszen feláldozta az életét Magyarországért, noha lett volna módja, hogy megmeneküljön. És nagyon nem értek egyet azokkal, akik mostanában Nagy Imrét megpróbálják lejjebb szállítani arról a piedesztálról, ahova őt a nemzetnek az emlékezete emelte. Tehát Nagy Imre ugyancsak elméleti ember volt, egy rendkívül elméleti jellegű koponya volt az övé, de én azt hiszem, hogy Nagy Imrének igazából nem volt politikai érzéke. Szóval ő sodródott az eseményekkel. Amikor választani kellett a tisztességes meg a tisztességtelen megoldás között, akkor a tisztességeset választotta, de nem volt olyan politikai stratégiája, nem volt olyan politikai taktikai érzéke, amivel a politika színpadán, mint politikus fölléphetett volna. Bár tudom azt, hogy mára a politikustól elvárható magatartásformák áthangolódtak, tehát ma a magyar közvélemény, vagy legalábbis a politikai elit nem tartja igazán erkölcsi vétségnek azt, hogyha egy politikus folyamatosan hazudik és lop. De mondjuk azért a magyar történelem jobb korszakaiban ez nem volt igazán elfogadott magatartás.

Tehát Nagy Imre elméleti ember volt, de nem volt az én véleményem szerint igazán politikai érzéke. Bibónak viszont volt politikai érzéke. Szerintem az 1956-ban született írásai kifejezetten azt bizonyítják, hogy volt politikai stratégiája. Ez a politikai stratégia, ha belegondolunk, nem is lett volna olyan abszurd, nem is lett volna olyan mértékben elfogadhatatlan vagy megvalósíthatatlan, mint ahogy akkor nagyon sokan, és azóta is nagyon sokan látják. Például, hogyha a nyugati hatalmak, mindenekelőtt az USA, nem viselkedik 56-tal kapcsolatban olyan iszonyú aljas módon, mint ahogy viselkedett.. Tehát arra gondolok, hogy Eisenhower amerikai elnök fölhívta Hruscsov szovjet pártfőtitkárt telefonon és megmondta neki, hogy azt csináltok Magyarországgal, amit akartok. Tehát még csak az sem vetődött fel, hogy legalább ne biztassák föl Moszkvát a magyar forradalomnak az eltiprására. Nem mondom én azt, hogy lett volna komoly lehetőség arra, hogy az Egyesült Államok meggátolja a november 4-i beavatkozást. De meg se próbálta. És azt sem mondom, hogy katonailag kellett volna az Egyesült Államoknak fellépnie, azt nyilvánvalóan senki nem kívánta. De diplomáciailag sem lépett fel. Tehát ezért mondom azt, hogy azok a koncepciók, amiket Bibó kidolgozott az 1956-os magyar helyzetnek a megoldására, ezekhez megfelelő nemzetközi támogatás, egy megfelelő nemzetközi akarat, egy koncepciózus nyugati politika esetén nem tartoztak volna a politikai légvárak közé.

Persze később már lehetett azt mondani, hogy Bibó illúziókat kergetett, amikor ezt a kibontakozási tervezetet, vagy több más hasonló írását megfogalmazta. Nem

illúzióknak engedett ő, egy olyan helyzetnek a reálpolitikáját képviselte, egy olyan reálpolitikának a nyelvén szólalt meg, amely egy mondjuk nyugati reálpolitika kidolgozása és kezdeményezése esetén nem lett volna illúzió. Csak hát az amerikaiak nem reálpolitikát folytattak, hanem abban a meggyőződésben éltek, hogy Szovjetunió örökkévaló és ezért engedni kell Hruscsov birodalmi étvágyának. Hogy ez mennyire nem volt reálpolitika, azt szerintem leginkább az bizonyítja, hogy az amerikai politika az utolsó percekig ragaszkodott ehhez a meggyőződéséhez. Még 1987-88-89-ben is az volt az amerikai meggyőződés, hogy a Szovjetunió természetesen minden válságot ki fog bírni, semmit nem tettek azért, hogy a Szovjetunióban tapasztalt válságoknak valamiféle demokratikus kifejlete legyen. Elsősorban a közép-európai népeknek volt köszönhető, főként a lengyeleknek és a magyaroknak. Kisebb mértékben a cseheknek, a többieknek pedig hát még kevésbé.

Szóval azt hiszem – és itt térnék vissza a Bibóhoz –, hogy Bibónak az egyéniségében volt egyfelől az elméleti tudósnak a könyvtárban kidolgozott koncepciója, következtetési rendszere, tehát egy kifejezetten teoretikus arculata, és ugyanakkor egy reálpolitikai ösztöne, ami akkor, hogyha az egész politika a reálpolitika irányába mozdult volna, akkor ez a reálpolitika önmagában kaphatott volna igazolást. A másik tulajdonsága pedig azt hiszem az volt, hogy egyszerre volt benne a közéletben egy kicsit nehezen tárulkozó, csetlő-botló tudósnak, aki kicsit fél azoknak a lépéseknek a következményeitől, amelyeket egyébként megtesz, az óvatossága és időnként szorongása, ugyanakkor időnként a politikusnak, egy gyakorlati politikusnak a bátorsága.

Nagyon megragadott, hogy ő volt az az ember, aki a társasági összejöveteleken mindig óvatosságra figyelmeztetett, mindenkit óvatosságra figyelmeztetett. De ha lépni kellett, akkor a maga sorsát illetően soha nem volt óvatos. Például összefoglalta egy írásában azt, hogy mi történt vele a szabadulása, tehát 1963 után, és mi történt az országban. Ezt lehetett akkor tudni, nem volt titkos. Vagy több alkalommal is megszólalt azoknak az érdekében, akik 1963 után is börtönben maradtak, ugyanis Kádárék több száz embert továbbra is a börtönökben tartottak. Az 1963-as amnesztiának nagyon ravasz kibúvói voltak. Például az úgynevezett visszaeső bűnösöket nem lehetett kiengedni a börtönből. Aki ellen mondjuk 1950-ben vagy 1951-ben, izgatás eljárás volt folyamatban – izgatás címén bárki ellen lefolytatható volt az eljárás. Csak egy személyes dolog volt. Nekem volt egy nagyon szépen szövegezett úgynevezett internálási véghatározatom, ami három pontot tartalmazott. Az első az volt, hogy „röpiratok terjesztésében vett részt”. Második az volt, hogy „aknamunkát folytatott a konszolidáció ellen”. Megpróbáltam tájékozódni

a Btk.-ban, de ilyen, hogy aknamunka, ilyen nem volt. A harmadik pedig az volt, hogy „baráti körében izgató kijelentéseket tett”. Hát most mondjanak nekem egy magyar állampolgárt 1957-58-ban, aki nem tett baráti körében izgató kijelentéseket. Ezen a címen mindenkit el lehetett volna ítélni. Tehát, akik visszaeső bűnösök voltak, azok nem részesültek amnesztiában. Akik az úgynevezett hűtlenségi paragrafus alá voltak vonhatók, tehát be lehetett bizonyítani azt, hogy mit tudom én szóba álltak egy francia újságíróval a budapesti utcán október 28-án, azok mind hűtlenség bűntettében voltak elmarasztalhatóak. És ugyanúgy, sőt, aki fegyveres harcban vett részt, azt eleve gyilkosnak tekintették. Mindenki, akire rá tudták bizonyítani, hogy az ellenállás során fegyver volt a kezében, azt feltételes gyilkosként kezelték, és „közelebbről meg nem állapítható” – ez volt a hivatalos formula, hogy közelebbről meg nem állapítható – gyilkosságokban marasztalták el. Tehát az egész Corvin köz, az egész Széna tér, mindenki ez alá a paragrafus alá tartozott. Ami azt jelentette, hogy ez az 1963-as amnesztia olyan volt, hogy azt engedték ki, akit akartak és azt tartották benn, akit akartak.

Göncz Árpádot – akiről köztudott volt, hogy átadta ezt a bizonyos memorandumot az indiai követség egy emberének – ugyancsak bent lehetett volna hűtlenség címén a börtönben tartani, hogy miért nem tették, az más kérdés.

Nos, ez ellen a felemás amnesztia ellen Bibó több alkalommal is fellépett. Megpróbálta Sartre-ot mozgósítani. Sartre nagyon érdekesen viselkedett akkor. Lapjában, a Les Temps Modernes-ben 1956-ban kiállt a magyarok mellett. Azután az 1960-as évek közepén elképesztő aljasságokat írt le és szónokolt a szovjet politikának a védelmében. Bibó, miután kiszabadult a börtönből, megpróbálta Sartre-t rávenni arra, hogy forduljon Kádárhoz, és eszközöljön ki további amnesztiát. Írt két levelet Kádárnak magának is. Egyébként nagyon diplomatikus hangon, mélyen tisztelt első titkár úr megszólítással. Mindent megtett tehát, és ezek nem voltak azért kockázat nélküli lépések, amit az is bizonyít, hogy végül is soha nem kapott útlevelet. Pedig meghívták például Svájcba arra a főiskolára vendégtanárnak, ahol annak idején ösztöndíjasként még az 1930-as években tanult. Tehát annak ellenére, hogy nem szeretett a nyilvánosság előtt szerepelni, hogy volt benne egy jó nagy adag óvatosság, hogy mindenkit egyébként személyesen óvatosságra biztatott, ennek ellenére belevetette magát ezekbe az ügyekbe, és megpróbált valamit elérni. Ezt mindenképpen egy rendkívüli emberi tulajdonságnak, erkölcsi tulajdonságnak gondolom, mert ezeknek a fellépéseknek a végén derült ki az, hogy ő nem érte be azzal, hogy ő a Nagy Imre-kormány később börtönbe csukott államminisztere volt, hanem igenis erkölcsileg meg akart felelni annak a képnek, amit majd a tör-

ténelem róla kialakít. Ráadásul volt benne ez a sokat emlegetett protestáns etika is, ami ugye azt a késztetést jelenti, hogy valaki igenis saját nézetei ellenére is nemes ügyeket képviseljen.

Azt hiszem – és most térnék rá mondanivalóm utolsó részére –, ezek a tulajdonságai okozzák, hogy ma a Bibó-felejtés állapotában vagyunk. Bibónak volt egy nagy reneszánsza még a rendszerváltás előtt, hiszen a Huszár Tibor-féle válogatott tanulmányok első három kötete megjelent még a rendszerváltás előtt, a negyedik már a rendszerváltozásnak a kezdeti pillanatában. Tehát volt egy Bibó körüli reneszánsz 1987, és mondjuk 1992 között, amikor nagyon sokat emlegették, amikor Bibó-konferenciákat szerveztek, amikor a Bibó Emlékkönyv is megjelenhetett nyilvános kiadásban. Amikor úgy látszott, hogy az új magyar demokráciának legfőbb tanítómestere éppen Bibó István lesz. Azután azt kellett tapasztalnunk, hogy 1992-1993-tól kezdve Bibónak a neve nagyon-nagyon ritkán fordul meg a magyar közéletben, a magyar sajtóban. Sőt, én olvastam olyan cikket pár évvel ezelőtt a Magyar Nemzetben, ami azért is fájdalmas, mert ott szerkesztő bizottsági tag is voltam – azóta leköszöntem erről a megtiszteltetésről –, szóval olvastam olyan cikket, ami arról szólt, hogy a XX. századi magyar értelmiségi történetnek az a tragédiája, hogy volt egy baloldali vonala az értelmiségnek. Az első alakja volt ennek Ady Endre, az utolsó Bibó István. És ezek kiszolgáltatták magukat a baloldali ideológiának.

Egyszóval nem jó idők járnak mostanában Bibó Istvánra, amit nagyon tragikusnak tartok. Ugyanis azt hiszem, sőt ez a meggyőződésem, hogy az elmúlt tíz évnek a magyar politikai gondolkodása és gyakorlati politikája nem felejtheti el Bibónak az örökségét, nem kerülheti meg Bibónak az örökségét. Illetve, ha megkerüli Bibónak az örökségét, akkor máris olyan botlások történnek, mint amilyenekre 1990 óta mindegyik létező kormány esetében bőven lehet találni példákat. És azt különösen nehezményezem, hogy Orbán Viktor kormánya, amelynek egyik szülőotthona, műhelye és képzőotthona a Bibó Kollégium volt, ez a kormány is mintha hátat fordított volna Bibó István örökségének, vagy legalábbis sok tekintetben úgy látszik, hogy hátat fordított ennek.

Én egyébként híve voltam a FIDESZ-nek, és egy egész könyvet írtam a FIDESZ politikája mellett. Az a meggyőződés is mozgatott engem, hogy végre egy olyan fiatal generáció lép fel, amelyet nem kötnek e múltnak a frusztrációi, a mítoszai, a félreértései. Azt gondoltam, hogy aki nem volt börtönben sem fogoly, sem börtönőr, az nyugodtan gondolkozhat és cselekedhet szabadon. És azóta rájöttem,

hogy a múltat nem lehet elfelejteni, nem lehet végképp eltörölni. Tehát igenis, a múltat valahogy birtokba kell venni, nem lehet úgy indulni tiszta lappal, hogy előttünk nem történt semmi. A múltat igenis birtokba kell venni, és vannak az 1945 utáni magyar múltnak, mint ahogy vannak a 1918 és 1945 közötti magyar múltnak és az 1918 előtti magyar múltnak is olyan tanulságai és értékei, gondolatai, elképzelései, amiket mindenképpen figyelembe kell venni. Ezek között a figyelembe veendő tanulságok és szellemi örökségek, értékek között igenis Bibónak az örökségét tartom az egyik legfontosabbnak. Körülbelül ennyit gondoltam elmondani.

Hallgató: *Hogyan került kapcsolatba azzal a társasággal, amelyről az előadása szólt?*

Pomogáts Béla: Volt egy Könyvtáros című lap, egy havilap volt, amit a könyvtárosok számára jelentettek meg. Ennek Katona Jenő, aki korábban kisgazda politikus volt, aztán megbékélt a Rákosi-rendszerrel, és 1956 után lelkiismeret-vizsgálatot tartott, és akkor már nagyon rendesen viselkedett, szóval ő volt ennek a főszerkesztője. Vele valahogy kapcsolatba kerültem, és cikkeket írtam ennek a lapnak már egyetemista koromban is. Amikor kiszabadultam, akkor újra. Ehhez a laphoz került talán 1961-ben Bozóki Éva, aki Donáth Ferencnek a felesége volt. Ő kiderítette rólam, hogy én is le voltam csukva, rögtön felkarolt, és így kerültem Donáth Ferenccel kapcsolatba. Hát persze másokkal is volt valami ismeretségem. 1962-1963-ban én már ott olyan beltag voltam. Említettem, hogy amikor volt az 1963-as nagy amnesztia, akkor Eörsi Istvánék lakásán volt a házibuli. Említettem a szilveszteri bulit is. Ezt egy Tóth Lajos nevű szekszárdi ügyvéd lakásán zajlott, aki Forradalmi Bizottsági tag volt. Ő együtt ült Szekszárdon a Szakály Ferenc – Kosáry Domokos későbbi veje – édesapjával. Így került oda például Szakály.

Kukorelli István: *Bibó ott volt ezen a szilveszteri bulin?*

Pomogáts Béla: Nem, ő ilyenekre azért nem járt. Táncolni például nem láttam.

Hallgató: *A mai politikai gondolkodók közül lát-e Ön olyan embert, akinek hasonló hatása lehetne az értelmiségre, mint Bibónak?*

Pomogáts Béla: Nézze, hát vannak nagyon jeles politikai gondolkodók, de inkább mondjuk úgy, publicisták Magyarországon ma, de én olyan koncepciózus politikai gondolkodót, olyan, tehát az érdekeket, gondolatokat, csoportokat, embereket egyeztető integratív személyiséget, mint amilyen akár Bibó volt, akár Donáth, ilyet én nem ismerek ma. Egyébként azt hiszem, hogy ennek az egész 1990 utáni magyar politikai átalakulásnak az egyik legnagyobb deficitje és buktatója, hogy azok az emberek, akik átvehették volna a történelmi szerepet, tehát egy hosszas kommunista diktatúra után történelmi szerephez juthattak volna, azok már 1990 után egyszerűen nem voltak. 1947-ben még volt egy nagyon jó magyar politikai garnitúra. Nagy Ferenc, Kovács Imre, Kéthly Anna és sokan mások. Ők sajnos már 1990-ben nem voltak, nem lehettek, mint ahogy Bibó sem, és Donáth Ferenc sem. Ezek a nagy nevek, akiknek – hogy úgy mondjam – elhivatottságuk lehetett volna arra, hogy Magyarországot egy előnyösebb európai helyzetbe hozzák, már nem léteztek. Nem léteztek olyanok, akik képesek lettek volna rá, hogy egy olyan politikai rendszert alakítsanak ki, amelyik valamilyen módon mind a három nagy politikai gondolatot, a liberalizmust, a nemzeti konzervativizmust és a szociális érzékenységet – nem akarok szocializmust mondani, mert az már le van járatva, esetleg szociáldemokráciát – egyesíteni tudta volna. Nem léteztek olyanok, akik ezeket az értékeket úgy tudták volna képviselni, hogy közöttük valamiféle kompromisszumot lehetett volna létrehozni. És azt hiszem, hogy ez az 1990 utáni helyzet alakulásának az egyik legnagyobb baja, egyszersmind meg is szabta az 1990 utáni helyzet alakulását. Szóval azzal, hogy 1990 után a magyar politika – hogy úgy mondjam – parlamenti rángógörcsökbe fulladt, az egész politikai osztály, a politikai elit lejáratta magát. Nyugodtan mondhatom, hogy lejáratódtak a politikusok, a pártok, maga az Országgyűlés is lejáratódott, ami nekem egyébként nagy fájdalom, mert az Országgyűlés mégis csak egy olyan intézménye az államnak, a nemzetnek, aminek kellene, hogy legyen valami méltósága.

Kukorelli István: *Köszönjük, hogy elfogadta a meghívást! Köszönjük a beszélgetést!*

„ERDEI FERENC NEVE VOLT A KULCS”

HUSZÁR TIBOR előadása

Gyarmati György: *Jó estét kívánok mindenkinek! Tisztelettel bemutatom Huszár Tibor akadémikust, aki életinterjút készített Bibó Istvánnal, de azon túl is – közvetlenül és közvetetten – igen sokat foglalkozott pályájával. Hogy mindezek során mire jutott a Bibó-kutatásban, arról a tőle olvasható írások mellett a most következő előadásban hallhatunk.*

Huszár Tibor: Mindenekelőtt szeretném hangsúlyozni, mivel tudom, hogy vendégük volt Göncz Árpád és Litván György, hogy nekem egészen más volt a kapcsolatom Bibó Istvánnal, mint nekik. Ők harcostársak voltak. Göncz Árpád vádlott-társa is volt, a Litván is éveket töltött el vele különböző fegyházakban és börtönökben. Tehát ők harcostársként beszéltek és beszélhettek róla. Más kérdés, hogy a Litván kutatóként is foglalkozik vele, és Göncz Árpádnak, mint gondolkodónak van egy szuverén víziója Bibóról. Én pályám során Bibó Istvánnal kutatóként találkoztam.

Mindazonáltal annyit el kell mondanom, hogy az én ismerkedésem Bibóval sem az 1970-es években kezdődött, amikor azok a bizonyos interjúk születtek. Hogy miért és milyen indíttatásból kezdtem el én érdeklődni Bibó pályája iránt, az nem érthető egy korábbi történet nélkül. 1945-ben, akkor még nagyon fiatalon olvasója lettem annak a Valóság című folyóiratnak, amelyik a NÉKOSZ és a MADISZ, Szabó Zoltán és Márkus István által szerkesztett folyóirata volt. Bibó első olyan tanulmánya, amit én olvastam, itt jelent meg. Nem állítom, hogy megértettem, hogy átfogtam gondolatilag, viszont valami szerencsés véletlen folytán még a vitáján is ott voltam. Az írás megjelentetése ugyanis később történt, előzőleg megvitatták. Nekem akkor annyi gőz volt a fejemben, hogy azt hiszem egy vonat

elment volna Moszkvába annyival. Ezért én a Révai meg a Lukács álláspontját tettem magamévá. Viszont miután megjelent ez a tanulmány és a későbbiek a Válaszban, egyszerre váltottak ki bennem ellenérzést és valami fantasztikus érdeklődést.

Hogyan van az, hogy ez az ember a kelet-európai népek dolgairól ennyit tud? Az ezzel kapcsolatos tanulmányát egyébként először egy akkor egészen kiváló külpolitikai lapban, a Boldizsár Iván szerkesztette Új Magyarországban olvastam. Mert mintegy az 1947-es párizsi béketárgyalásokat előkészítendő, ott jelent meg ez az írás. A többi persze a Válaszban, és azok közül is talán a legnagyobb visszhangot kiváltó, a zsidókérdésről írt elaborátuma. Mindezeket olvasva egyszerűen nem lehetett kitérni a kihívás elől, amit az ő gondolkodásmódja jelentett akkor is, ha az ember nem értett vele egyet, vagy nem értette. Azt hiszem, a két dologról egyszerre lehet beszélni: az egyet nem értésről és a nem értésről.

Még egy impulzus van, ami megelőzi ezt a találkozást. Én a 60-as években barátságban voltam egy Kamondi László nevű – egyébként Tóth László, csak az íróneve volt Kamondi –, fiatal, nagyon tehetséges novellistával, aki sajnos öngyilkos lett. Ő ahhoz a körhöz tartozott, amelyhez Sánta Ferenc, Csoóri Sándor és mások. Velük még 1953-56 között ismerkedtünk meg. És a 60-as évek elején valaki Londonból két példányban hozta el ebbe a körbe *A harmadik út* című, ott illegálisan megjelentetett Bibó tanulmányokat. Kamondi volt az, akitől én megkaptam ezt – most is megvan ez a példány. Hazavittem, és nem egyszerűen végigolvastam, piros ceruzával szinte az egész könyvet, amiben ugyanazoknak a tanulmányoknak a többsége, amik 1945-ben fölkeltették az én érdeklődésemet, tehát a demokrácia válsága, a kelet-európai kisnépek nyomorúsága, a demokrácia mérlege stb.„ ezek ebben a kötetben benne voltak. És volt egy előszó, amit Szabó Zoltán írt. Ő egy kiemelkedő szociográfus gondolkodó volt, 1947-49-ben Párizsban a külképviseleten dolgozott, mint említettem, korábban a Valóság egyik szerkesztője volt. És a Rajk-per idején együtt a Károlyi Mihállyal kint maradt. Londonba ment át Párizsból. Bibó és a Szabó Zoltán között maradt egy mély elvi barátság, és ennek köszönhetően jelent meg *A harmadik út* című kötet, amelynek Szabó volt a szerkesztője, és az előszót is ő írta.

Akkor már kicsit értőbb módon olvastam Bibót, de hát még mindig – pedig akkor már 1956 megforgatott, hogy úgy mondjam, nem az voltam, aki 1947-48-ban –, szóval még mindig nem a Bibóval azonos állásponton lévő ember olvasta a kötetet. Ennek ellenére sokkal mélyebben értettem és mélyebben éreztem az igazságát.

A kötetről még egy anekdotát el kell mondanom és akkor ezzel világos is majd ennek az egésznek a historikuma. Amikor már a Bibóval megismerkedtem, és jártam hozzá az interjút csinálni, mert vagy hat beszélgetésünk volt, akkor harmadik vagy negyedik alkalommal magammal vittem ezt a könyvet, meg *A kelet-európai kis államok nyomorúságát* közlő Új Magyarország kötetét, és azt kértem, hogy dedikálja. Bibó azt mondta, hogy az Új Magyarországot nagyon szívesen dedikálja, természetesen nem visszadatálva, de A harmadik út kötetet ő nem írja alá. Miért? Mert az nem egy legális kiadvány. Azt hiszem, ez nagyon jellemző az ő habitusára.

Gyarmati György: *Bocsáss meg, megszakíthatlak?*

Huszár Tibor: Bárki megszakíthat.

Gyarmati György: *A kötet 1960 és 1961 fordulóján jelenik meg. Bibó börtönben van ekkor. Szabó Zoltán mintegy a börtönben lévő iránti szolidaritás kinyilvánításaként jeléül teszi közzé ezt a kötetet. Valójában tehát egy demonstrációról van szó.*

Huszár Tibor: Köszönöm szépen. Tényleg erről van szó. A kötet akkor egy emblematikus üzenet volt, hogy a börtönben lévő Bibó István a magyar forradalom jellegadó képviselője és tulajdonképpen a legitim magyar kormányé is. Szabó Zoltán ugyanis a Nagy Imre-kormányt tartotta legitimnek. Bibó pedig ennek a legitim kormánynak a tagja az ő felfogásában.

De térjünk vissza az interjúhoz. Akkor Bibóhoz két okból is nagyon nehéz volt hozzáférni. Egyrészt ő maga volt az ok. Másrészt a kormányzat hallani nem akart erről – a kormányzat többsége rossz kifejezés, mert halvány fogalmuk nem volt, hogy ki az a Bibó István – azt hiszem a Bibó Lajos nevű írót többen ismerték, mint Bibó Istvánt. Meg kell mondanom, hogy Aczél György sem úgy ismerte a Bibót, mint mondjuk Illyést vagy Németh Lászlót. A felületes olvasás következtében felületes véleményük volt róla, nem saját súlyának megfelelően kezelték. És nem is vették jó néven, hogyha valaki trafikál vele.

Akkor mégis hogy sikerült áttörni ezen a kettős kordonon, amelyet maga Bibó és a korabeli politika húzott, az egyiket a lelke, a másikat a kormány. Egy nagyon egy-

szerű hadicsellel. Erdei Ferenc neve volt a megoldás kulcsa. Kitaláltam azt, hogy a Sára Sándorral és Csoóri Sándorral közösen csinálunk egy tévéfilmet Erdeiről, aki 1971-ben halt meg. A televíziótól Hanák Gábor lett a társunk. Az Erdei-téma ürügyén eljutottunk Illyés Gyulához, Csoóri pedig írt egy levelet az emigrációba. Ennek révén jutottam el Szabó Zoltánhoz, Kovács Imréhez és többekhez, egészen Gombos Gyuláig. És tulajdonképpen Bibóhoz ezzel párhuzamosan jutottam el. Az első Bibó-interjú színhelye, ami a szóban forgó filmen is látható, Erdei Ferenc özvegye, Majláth Jolán lakása volt, abban is Erdei dolgozószobája, ott kezdett megnyílni Bibó, mert se a TV-be, sehova máshová nem volt hajlandó eljönni.

Mint említettem, volt bennem egy kíváncsiság: ki ez az ember? Ez a kíváncsiság azokon az interjúkon keresztül még tovább mélyült. Közben a Göncz Árpáddal is megismerkedtem. Vele a szigligeti alkotóházban, ahova én is gyakran jártam le dolgozni, ő fordítani járt, és akkor ott esténként az teljesen természetes volt, hogy emberek beszélgettek. Ő akkor már tudta, hogy én Bibó stúdiumokkal foglalkozom, megszólított, nem ismertem őt, ugyanolyan kedves, barátságos és mélyen elvszerű ember volt, mint most. És nagyon sokban segített engem, hogy a megfelelő hangot találjam meg Bibó Istvánhoz.

Valamit az első találkozásról. Az Bibó lakásán történt, ott előzetes megbeszélést folytattunk. A ház, amibe fölmentünk, olyan „gorkiji" éjjeli menedékhely hangulatú volt. Hallatlanul tiszta, de nagyon szegényes volt minden. Rendkívül nyomorúságos körülmények között éltek Bibóék, valószerűtlenül alacsony nyugdíjból, pici kis fordításpénzzel kiegészítve. Feleségét, Ravasz Boriskát még korábban küldték nyugdíjba nagyon kis pénzzel, a gyerekeik alighogy önmagukat el tudták tartani a diszkrimináció miatt, hogy a börtönviselt Bibónak a gyerekei. Bibóban pedig egy hihetetlen erős lelki tartás volt, és nem fogadott el semmiféle olyan segítséget, vagy valamit, amivel úgy érezte, hogy őt korrumpálni akarják.

Fölmerülhet a kérdés, hogyha ez az ember ennyire fontos volt az emigrációnak, és az Aczél a maga pókhálóival úgy fonta be itt Németh Lászlót, meg Illyést, akkor miért nem kísérelte meg Bibót is megnyerni. Ennek szerintem – teljesen szubjektív véleményem, nem tudom levéltári adatokkal igazolni – két oka volt. Az egyik, hogy Bibó intellektuális politikai súlyát istenigazából nem ismerte fel. A másik, hogy egy kísérlet azért Illyés Gyula ösztönzésére mégis történt. Ez kevéssé dokumentált, mert maga Bibó ezt nem írja le. Tehát a találkozó létrejött Aczél és Bibó között. Ennek a konkrét oka az volt, hogy a Bibó megírta a nemzetközi jogról szóló könyvét, és ennek Londonban lett volna a megjelenése, ahová illegálisan került ki, és valahogy ezt a helyzetet kellett volna legitimmé tenni, és ez volt a beszélgetésüknek a tárgya. Továbbá másodlagos cél volt, hogy esetleg törlik Bibó priuszát. Ezzel elhárult volna az akadály az elől, hogy külföldre utazhasson, ahová több meghívása is volt. Aczél a Parlamentben fogadta Bibót és elkezdtek beszélgetni. És e beszélgetés közben Aczél azt mondta, hogy sokkal többre is juthatnánk, hogyha azt az egy feltételt betartaná Bibó, hogy korrekten viszonyul a rendszerhez. Mármost, ha Bibó Istvánt a Fradi publikum által használt összes szitok-átok-szóval illetik, nem sértődött volna meg annyira, mint azon, hogy inkorrekt. Az, hogy őt inkorrektnek minősítik, számára elviselhetetlen volt. Azonnal felállt, elköszönt, és soha többet Aczéllal találkozni nem volt hajlandó. Hogy erre ne kelljen visszatérni, még elmondok egy hasonló dolgot.

Már a negyedik, ötödik találkozásnál voltunk, és megvallom őszintén, mint embert is nagyon megszerettem. Akkor már tudtam, hogy nem tud kimenni Párizsba, Zürichbe, noha meghívásokat kapott onnan. Kérdeztem tőle, hogy mi van a büntetése törlésével. Azt mondja, hogy kérte többször is. Hogy adta be? Azt mondja, hogy van valami ablak, oda el kell menni, ott az ablaknál benyújtotta a kérelmet, és két hónap múlva megkapta az elutasítást. Mondom, én nem akarok tolakodó lenni, de szerintem ez a rendszer nem így működik. És ha engem fölhatalmaz arra, hogy ideadja, akkor én. „Az Aczélnak?" Mondom, nem, nem az Aczélnak. „Kinek?" Mondom, a Pozsgay Imrének. Azt mondja, azt lehet. És akkor ezt az egész csomagot odaadta, pontosabban beadta, és az iktatószámot azt elvittem Pozsgayhoz, akit nagyon régről – nem miniszterkorából – ismertem. Tény, hogy mikor miniszter volt, akkor is nagyon közeli kapcsolatban voltunk. Pozsgay el is intézte az ügyet. Közben én elutaztam külföldre, vendégtanár voltam, visszajöttem hatnyolc héttel később és a feleségem mondja, hogy a Bibó keresett, valamit meg akar köszönni. Fölhívtam örömmel. Azt mondja, azt akarom jelenteni neked, hogy a törlést megkaptam. Mondom – nagyon meghatottan – „Ne haragudjál, nekem ebben semmi érdemem nincs, én csak közvetítő vagyok." Abban a pillanatban megváltozott, fölemelte a hangját, kőkemény lett: „Elnézést, de nekem ahhoz a harmadik oldalhoz semmi közöm, szervusz" – és letette a kagylót.

Az interjú folytatódott, de ezt nem törölte az agyából. Nem lett bizalmatlanabb, még valahol a szövegbe is beleírta, hogy valakikkel őt össze akartam hozni. Én tulajdonképpen nem jutottam el Aczélhoz, nem szegtem meg semmit, tényleg közvetítő voltam egyszerűen, mondhattam volna, hogy elintéztem, én csak a szerepemet akartam kisebbíteni. Tényleg ezerszeresen megérdemelte, és én úgy fogtam föl ezt az egészet, hogy a magyar államnak meg a pártnak kellene tízszeresen

bocsánatot kérni, akkor mit tolakszom én ide, hogy ő nekem megköszönje – de ez a normatisztelő, ugyanakkor hihetetlen önérzet, egy protestáns tartás. Ennek a kettőnek a feszültségében élt ez az ember. Aki ezt nem érti meg, akkor például azt sem érti meg, hogy volt az, hogy november 4-e után ott maradt teljesen anakronisztikus helyzetben a Parlamentben, ott ül egyedül, és bejön egy takarítónő és azt mondja, hogy ne haragudjon nem tudok maga miatt takarítani és erre elmegy.

És itt valamit az értetlenségről. Azt mondja a Göncz, hogy életében a legszebb beszéd, amit hallott, azt Bibó mondta a perében az utolsó szó jogán. Nos, azt sem értették. Annyira nem értették, hogy amikor odaadták neki a jegyzőkönyvet, hogy írja alá, elolvasta és azt mondta, hogy ezt nem írom alá. Én nem ezt mondtam, nem így mondtam. Akkor megkérdezik tőle, most mit csináljunk. Erre ő: „Engedje meg, hogy gép mellé üljek!" És úgy tett, mint minden más jegyzőkönyvével: legépelte saját kezűleg, utána aláírta.

És most ismét vissza az interjúhoz. Én szerencsére úgy mentem el, hogy ami a Bibótól fellelhető volt, mindent elolvastam, hogy a kérdéseim autentikusak legyenek. Igen ám, de eltérően más interjúalanyaimtól, Bibó minden interjúra jobban felkészült nálam. Egyszerűen döbbenetes, hogy ha az interjú megfelelő része mellé tesszük a megfelelő dokumentumot, akkor az mindig stimmel. Soha nem volt előtte a dokumentum, és én nem tudtam, hogy ő a dokumentumot mondja. Fejből mondta. De amikor halála után megkaptuk a dokumentumot, akkor én világosan láttam, hogy ő előtte mindig pontosan a legapróbb részletekig mindent elolvasott, nehogy tévedjen, nem azért, mert rossz osztályzatot fogunk adni, hanem mert ő a történelemmel volt dialógusban, ő valamit igazolni akart és úgy gondolta, ha ebben ő nem pontos vagy beleesik abba a hibába, amibe annyi visszaemlékező, hogy elmaszatolódnak dolgok, az megint egy normasértés. Ennek következtében szerintem egy ilyen másfél-két-két és fél órás, azt hiszem négyórás interjúra – mert ilyen három-négy hetes distanciákkal csináltuk – három-négy hétig készült. Mert már akkor nagyon rossz fizikai állapotban volt, egyre rosszabbodó fizikai állapotban, tehát nem tudott napi nyolc-tíz órát dolgozni, ugyanakkor, ha egybevetjük a szöveget, a dokumentumokkal, látjuk a pontosságot.

Tehát azt kell mondanom, hogy Bibó, mint interjúalany, mint személyiség, abban az értelemben, ahogy föltárja önmagát, és elmondja az életútját, valami egész unikális, abban a politikai vonulatban is, ahova tartozott. Tulajdonképpen egy szigorúbb emberrel találkoztam ebben a vonatkozásban, bár szabadosabb és irodalmibb jelenséggel, ez Szabó Zoltán volt. Azok az interjúk, amiket én akkor az

emigrációban készítettem, azok megjelentek egy kötetben, és ott Kovács Imre meg a többiek mellett nincs ott Szabó Zoltán. Miért nincs? A következő dolog történt: Czigány Lóránt, a Londonban élő magyar író volt, aki ezt a dolgot közvetítette. Este tíz órakor az ő lakásán volt megbeszélve a találkozó. Kettő-fél három körül azt mondtuk, hogy most már biztos nem jön Szabó, én nagyon messze laktam. Már majdnem hazaindultam, amikor megállt az autó és kiszállt a Szabó Zoltán, akkor még nagyon fiatal feleségével, és elnézést kért, hogy lehet, hogy késett egy picit. Majd elkezdődött egy fantasztikus beszélgetés, egy fantasztikus elme rapszodikus csapongása. Egyszer csak megáll és azt mondja: „Hát tovább nem, te mindent kiszedsz belőlem, mit fizettek ti ezért? Meg mi a garancia, hogy ez megjelenik?" „Arra nem tudok garanciát adni, hogy ez megjelenik, és én dollárban fizetni nem tudok." – mondtam. Nem akartam neki elmondani, hogy hány dollárral jöttem ide ki. Mire ő tovább: „… a Szabad Európának is felmondtam, nincs jogdíj, nem beszélek." Ha én akkor egy Felix Krull, tehát nyugati szélhámos vagyok, akkor azt mondtam volna: kérlek Zoltán, megjelenik és majd fizetünk. Aminthogy tényleg meg is jelent, amit akkor nem reméltem, hát magyar forintban ki tudtuk volna fizetni.

Úgy látszik, a Bibótól meg voltam fertőzve, hogy az igazat kell mondani, hát azt mondtam. Eltelt bizonyos idő, szólt a telefon, Szabó hívott: „Na, azért érdekelne, hogy te mit kutatsz." Azután elmondta, erre a metróra szállj föl, nagyon sokat fogsz utazni, ott a metró állomásnál várlak. Valóban a jelzett helyen várt, és hajnali 5 vagy fél 6-kor jöttem el tőle. Addig mondatta velem, hogy én mit tudok róla, és aztán beszélt, amiről kérdeztem.

Gyarmati György: *És nem volt nálad magnó?*

Huszár Tibor: Nem. Arra kért, hogy magnó nélkül beszélgessünk. Miután hazamentem, akkor mondtam magnóra a jegyzeteim alapján egy szöveget. Jegyzeteket csinálhattam, de úgy éreztem, hogy azok alapján sem hiteles a magnóra mondott szöveg, ezért nem tehetem Kovács Imre és a többiek szövege mellé.

Kovács Imre épp az ellentéte volt Szabónak. Ő azt mondta, miután a Püskiékhez értem jött és kivitt egy hatodik emeleti nyolc szobás lakásba, amely közelében egy Rákóczi szobor állt: „Parancsolj, mit mondjak?" Mondom, az életutadról. Belekezdett és csak az ebédszünetek, meg egyéb szünetek szakították meg ben-

nünket, úgy mondta. Amikor pedig kiküldtem neki a szöveget korrigálni, szinte egy betűt sem javított. Tele volt folklórral az elbeszélése, de nagyon szép és lényegében érvényes volt. És a következő is jellemző volt. Kovács azt mondta, amikor már megéheztünk: „Te, én csinálok neked egy ebédet, de nem valami magyarosat, mert akkor el fogod terjeszteni, hogy itten magyarkodunk. Egy jó pizzát fogsz kapni, amilyet otthon nem tudnak csinálni." Ott ülünk és beszélgetünk ebéd közben, és azt mondja Kovács: „Ide figyeljél, a Jánosnak átadnál egy üzenetet?" Megkérdeztem, melyik Jánosnak? Azt mondta: „...ne tréfálj már, hát te trafikálsz az Aczéllal, hát biztos, hogy jóban vagy a Kádárral is." Erre én azt válaszoltam, hogy az Aczéllal se trafikálok, beszélő viszonyban vagyok, de én a Kádár Jánossal életemben egyszer vagy kétszer beszéltem. Azt mondta, nem baj, elég ha az Aczélnak elmondom, majd ő továbbmondja. Megkérdeztem, miről van szó? „Hát kérlek szépen, azt mondjad el nekik, hogy én már a mai Magyarországra nem megyek." Megkérdeztem, miért? „A magnót bekapcsolhatom?" Azt mondta természetesen. Megkértem, hogy legyen szíves, mondja el még egyszer. Elmondta. „Miért? Azért, mert..." – és Rajk Lászlóval kezdve fölsorolta mindazokat, akiket addig rehabilitáltak. „Velem és velük szemben ugyanolyan törvénysértés történt, hát csak nem képzeled, hogy amíg nem követnek meg, akkor én bekopogok a magyar konzulátuson és azt mondom, hogy Kovács Imre vagyok, elnézést..." „Te fölhatalmazol engem, hogy ezt mondjam?" – kérdeztem. „Nem hogy fölhatalmazlak, elvárom, többek között erre a beszélgetésre ezért került sor gratis."

Mindezt azért mondtam el, hogy lássuk, hogy azok, akik Bibóval lényegében egy elvbaráti kört alkottak, mennyire más habitusúak voltak.

Gyarmati György: *Egy nagy különbséggel – bocsáss meg, amennyire az én ismereteim pontosak –, Kovács Imre számára, hogy úgy mondjam a szereplés ugyanolyan fontos volt, mint a lélegzetvétel, ellentétben Bibóval, vagy azt hiszem, akár Szabó Zoltánnal is.*

Huszár Tibor: Hát a Bibóval ellentétben biztosan. Szabó viszont művészlélek volt, ő is szeretett szerepet játszani. Kovács Imre elsősorban politikus volt. Azt gondolom, ha Magyarországon lehetséges lett volna a finn modell, akkor ő nagyon fontos politikai szerepet játszhatott volna. Egyszerre volt világfi és életművész. Szabó mindenekelőtt író volt, de ő is világfi volt és életművész. Bibó István se világfi nem volt, se életművész nem volt. Ennyiben egymás antitézisei.

De még tovább színezem. Kovács – az interjújában ez benne van, csak ő jobban mondja el – elmesélte nekem, hogyan került bele a társasági életbe. Azt mondta: „Kérlek szépen, ennek az a története, hogy Szekfű Gyula egyszer elvitt a Chorin-villába. Aki akkor Magyarországon számított, az mind ott volt. Tudtam, hogy az én megjelenésem ott szenzációnak számít, – parasztgyerek vagyok ugye – ezért annak megfelelően szerepeltem, mondhatom, nagy sikerrel." Bibó ezzel szemben mindig azt mérlegelte, hogyha ő a származása, az apja révén jut el valahová, vagy egy ösztöndíjat nem szolgál meg, akkor nem megy el oda, nem fogadja azt el. Kovács Imre viszont azt nézte, hogy hogyan jut el legkönnyebben egy ösztöndíjig, de lehetőleg olyanig, ahol utána nem kell doktori disszertációt csinálni.

És ha már Kováccsal kapcsolatban szóba került Kádár, akkor erről is. Én a Kádár Jánossal életem folyamán keveset találkoztam, most viszont sokat vagyok a társaságában, könyvet írok róla. 1956 után biztos, hogy egyszer találkoztunk. Ez viszont összefügg a Bibóval. Valaki más kért meg, hogy menjek be abba a bizonyos „fehér házba". Még azt el kell mondanom, hogy én 1956 és 1965 között ilyen-olyan-amolyan okok miatt teljesen távol voltam minden politikától, és tulajdonképpen a Valóság című lap, meg a Szociológiai Tanszék szervezése kapcsán kerültem egy sajátságos tudománypolitikai mezőbe, így kerültem kapcsolatba Aczél Györggyel. Amint mondtam, a Pozsgayval való barátságom megelőzte az ő miniszterségét, de ez volt az a network, vagy háló, amin keresztül én a felső vezetéshez kapcsolódtam. Ily módon teljesen véletlen, de a napra is pontosan emlékszem, a hatvanötödik születésnapja volt Kádárnak, tehát 1977-ben történhetett. Szóval ülök ennél a valakinél, és egyszer csak benyit a Kádár. Azt se tudtam, hogy ismer-e engem, mert hangsúlyozom, 1956 után nem találkoztam vele, 56 előtt pedig valahol a Petőfi Kör környékén, szintén egyszer. Ezért amikor belépett, felálltam, és mondtam, ha megengedik, akkor én kimegyek, mert biztos valami nem nyilvános dologról lesz szó. „Nem, Huszár elvtárs, maradjon!" – tartóztat Kádár. Hoppá! Azt mondja, legalább elbeszélgetünk arról, hogy mi újság az ELTE-n. Megint hoppá! Aztán Kádár így folytatja: „Nekem ma születésnapom van, és reggel ez az elvtárs hozott valamilyen ajándékot, akkor nem volt időm és úgy éreztem, hogy egy konyakkal koccintunk." Erre megint felajánlottam, hogy kimegyek, de Kádár csak tartóztat, és azt mondja, „Nézze, van itt három pohár, annyira nem vagyunk szegények!" – és akkor elővették a poharat. Nem vagyok iszákos, úgyhogy csak mímeltem az ivást, a konyakot különösen nem szeretem. És azt mondja egyszerre csak Kádár: „Már kérdeztem, megkérdezem újból, látom nem akar beszélni róla, hogy mi újság az ELTE-n." Gondoltam, hogy az ELTE kit érdekel, de engem viszont nagyon érdekelne a Kádár. Ezért belekezdtem, hogy hát én a munkásmozgalmat kutatom

és a Párttörténeti Intézetben bukkantam egy cikkre, amelyben Kádár elvtársról van szó meg a Béke Párt feloszlatásáról, de ezzel kapcsolatban semmi nincs archiválva. Nem komorult el az arca, csak szenvtelenül nézett rám. Elgondolkodott és a következőt mondta, és itt jön a Bibó. Azt mondja: „Nézze, én tudom, hogy maga mostanában az én barátaimat faggatja ezekről a kérdésekről." Akkor volt a Donáthtal éppen az interjúm, hát mondom magamban, ezt is tudja.

Gyarmati György: *Ő akkor úgy tudta, hogy a Donáth neki barátja?*

Huszár Tibor: Nem. Hát ezt abszolúte ironikusan mondta. Nekem pedig leesett a tantusz. Hogy minden, amit Bibóval meg másokkal csinálok, operatív anyagként ott van az asztalán. Onnan tudta azt is, hogy Huszár elvtárs vagyok. Tehát abszolúte ironikusan mondta: „A barátaimat csak hallgassa nyugodtan." És mondott egy döbbenetes mondatot: „Nézze, amíg én élek, és dolgozom, addig nem emlékezem. Amikor meg nem dolgozom, akkor meg már minek?" Én, mint életrajzíró, most ezt nyögöm. De ami most itt a számunkra érdekes, az az, hogy teljesen világos, hogy Bibó István élete végéig megmaradt belügyi kérdésnek. És ez még azelőtt volt, hogy a Donáth-féle, a Donáth által javallott és általa menedzselt in memoriam Bibó kötet összeállt volna.

Mivel ezt kutattam, befejezésül szeretnék még valamiről beszélni Bibóval kapcsolatban. Amilyen emblematikus figura volt 1962-63-ban, de mindenképpen 1957 és 1963 között, majd amikor kijött a börtönből, 1963 után, és sem a prágai események kapcsán, sem később a csehszlovák ügyekben nem volt hajlandó semmit aláírni, olyan méltatlanul bánt vele az emigráció. Azzal kezdték ki őt, hogy bebújt a Ravasz Boriska szoknyája alá. És zuhant lefelé a Bibó árfolyama, a kifejezés rossz, de gondolom, megértjük egymást. Akkor kezdett a Bibó név újra magasba emelkedni, vagy az árfolyama – méltatlan hozzá, de mégis egyszerűen így fejezem ki magamat – amikor a népiek és az akkori demokratikus ellenzék, amelyből később az SZDSZ kinőtt és amelyik ma, ebben a rossz kategória rendszerben urbánusként van definiálva, ebben a Bibó-emlékkönyvben találtak magukra. Akkor vált a Bibó újra zászlóvá. Az már közös emlékünk, hogy a 90-es évek második felétől megint hogy szorult háttérbe, és tulajdonképpen inkább irodalmi és tudományos tematika, és nem közérzületet és közgondolkodást meghatározó és abba beleszervesült életmű a bibói életmű. De hát ezek a hullámvonalak, ezek nem mutatják reálisan Bibó jelentőségét. Ezek azt illusztrálják, hogy mikor, milyen értékeket tart fontos-

nak vagy utasít el a társadalom valamelyik csoportja, vagy a véleményt irányítók meghatározott kategóriája, de ez szerintem a bibói életmű érvényességén 1945-től a mai napig semmit nem változtat.

Köszönöm a türelmüket.

Gyarmati György: *Mi is nagyon szépen köszönjük az elhangzottakat. Kedves kollégák, önöké a lehetőség.*

Hallgató: *Az Ön által készített Bibó-interjút elolvasva, a dokumentumokat tanulmányozva az tűnt föl, hogy volt egy időszak, pont a Márciusi Frontnak az időszaka, meg aztán 1944-ig, amikor Bibó főleg a Márciusi Frontról, a barátairól, Erdei Ferencről és másokról beszél, és csak nagyon érintőlegesen arról, hogy tulajdonképpen mivel foglalkozott akkor az Igazságügyi Minisztériumban, ahol dolgozott. Volt egy olyan megjegyzése is, hogy még egyetemista korában a Bethlen-rendszert szidták. Mit lehet arról tudni, hogy hogyan tudta ezt összeegyeztetni a maga függetlenségével, mint állami alkalmazott?*

Huszár Tibor: Bibó semmivel többet nem mondott, mint ami ott le van írva. Tehát most a saját véleményemet tudom elmondani, amit ő elmondott, az ott van. Az én véleményem erről több más személlyel meg más dokumentumokkal egybevetve a következő: 1937-38-ban ugye, a Márciusi Front fölbomlik. Tulajdonképpen a történelem megy ki mögüle. Ebben a kötetben nincs benne egy beszélgetés, ami az első interjúkötetben, ami a Bibóval készült, a Szabad Térnél megjelent kötetben benne van, ilyen előkészítő beszélgetés. És ott erről egy meghatározott értelemben szó esik, de ott sem szó szerint, amit én mondok, de ott szó esik. Jelesül, hogy akkor a Csoóri tette föl neki a kérdést, hogy mennyire foglalkoztatta őket a terület, a visszacsatolás, tehát a Trianon megkérdőjelezése. És a Bibó akkor azt válaszolta, hogy számukra ez nem volt kérdés. Az ő problémájuk az volt, hogy demokrácia vagy diktatúra, hogy fasizmus vagy polgári fejlődés. Csoórit sokkolta ez a válasz, de hát ez ott olvasható. És hogy a Márciusi Front elerőtlenedésének a legfőbb oka, hogy a Trianonban elvett területek egy részének visszacsatolása elvitte a közérzületet a Front mögül és ez egy paradigmaváltás – ezt már én teszem hozzá. Na, most Bibó életstratégiája az volt – ez a levelekből nagyon jól kiolvasható –, hogy ő egyetemi tanár akart lenni és úgy politizálni, tehát meg akarta a Horthy-rendszert kérdőjelezni, de egy egyetemi tanári stallumból ezt jobban véghezvihetőnek látta. Na most, ő többször pályázott, de min-

dig visszautasították. Tehát ő el akart jutni az egyetemi tanári stallumig. Igazságügyi karrierje egyébként a jogi felkészültségével arányos volt. Cikkei, amelyeket a Társadalomtudományban publikált, nem forradalmiak – így három „r"-el írva –, de hát ő Mannheim *Korunk demokráciája* című kötetéről írt például recenziót. Először is, mi az, hogy korunk demokráciája, egy Gömbös utáni Magyarországon? Másrészt, hogy egy Londonban élő magyar zsidó? – hát most már ne haragudjanak, akkori értékrendben kell gondolkodni. Tehát Mannheim az egy büdös, liberális, bolsevik, mit tudom én kicsoda volt azok számára, tehát ez is értékválasztás Bibó részéről. Vagy amit ő leír a végrehajtó hatalomról, a hatalmi ágak elválasztásáról akkor, abban a tekintélyelvű rendszerben. Hát ezek azért nonkonform gesztusok. A Társadalomtudomány című lap, aminek átvette ő a szerkesztését, akkor az Erdeitől kezdve olyan embereket közölt, akik nem voltak belül a rendszeren. Ez egy akadémikus lázadás volt, nem a politika nyelvén megfogalmazott kontesztálás ugyan, de semmiképpen sem az azonosulás. Én azt gondolom, hogy Bibó készült egy szerepre. Tulajdonképpen azok a cikkek, amiket ő 1945-1946-ban, mint a lávát, kiöntött magából, öt-hat éven keresztül érlelődtek benne. A kelet-európai kisállamok nyomorúságát még 1944-ben formálja, tehát a német megszállás alatt írja az első változatot. Azt hiszem, az első munkacíme az is volt, hogy talán Fölkészülés a béketárgyalásra, vagy hasonló.

Gyarmati György: *Igen.*

Huszár Tibor: Én erről ezt tudom mondani. Ezt a kérdést ugyan úgy föl lehet tenni, hogy 1963-tól a haláláig hogy állt ellent. Nem állt ellen. Ő úgy érezte, hogy a feleségének annyi szenvedést és bánatot okozott, hogy ő még egyszer ellenálljon – nem hitt abban már, hogy rövidtávon a Szovjetuniót ő fogja megdönteni. És úgy érezte, hogy tartozik azzal annak az asszonynak, hogy most már az életüknek a hátralévő néhány évében ne legyen egy olyan rúdon, amelyről nem tudja, kinek a kezében van, szóval hogy ki irányítja a rudat.

Hallgató: *Előadása kezdetén azt mondta, hogy ön 1945-ben Lukács álláspontján volt Bibóval szemben.*

Huszár Tibor: Valóban, én akkor hívő ember voltam, én ilyen finom distinkciókat, mint most ami a kérdésében is benne van, ilyen finom distinkciókat nem

tudtam tenni. Most azért szeretném egyértelműen leszögezni, hogy amit mondok, azt ma gondolom erről a dologról, akkor még véletlenül se jutott volna eszembe. Amit mai fejjel gondolok erről, hogy a Lukács természetesen egyszerre volt gondolkodó és pártkatona. Ő tudta azt, hogy a Moszkvából hazatérő teoretikusok mind megjárták a Gulágot. Rákosi sok bűnt, meg szörnyűséget követett el, de tény, hogy 1940-ben, amikor kiérkezett Moszkvába a magyarországi tizenhat év börtön után, naivan azt hitte, hogy majd az ő érdemeivel valamit elér a Sztálinnál. Ő ugyanis egy jól működő vezetőgarnitúrát akart szervezni. De még 1944-ben is vannak levelek, amit ír a Gerőnek, aki már hazatért Moszkvából, hogy most Dimitrovnál eljárt ezért meg azért. Tehát volt itt egy naivitás is, és Lukács is hitt ebben a népi demokratikus alternatívában, amiről ma már tudjuk, hogy milyen értelme volt is, meg nem volt. Tehát ő ebben a maga marxista módján hitt. Miért ne hitt volna, hiszen szívesebben élt volna olyan világban, ahol Thomas Mann a mértékadó és nem valamelyik szovjet tucat-író. Lukácsnak bizonyíthatóan volt egy elképzelése, hogy itt valami szocialista meg kommunista hegemónia mellett, de valamilyen demokratizmus lesz, amibe az is belefér, hogy majd viták lesznek, ahol ilyen Bibó-szerű képletekkel. Idézzük csak fel, mi is történt a háttérben Bibónak *A magyar demokrácia válsága* című írásával. Szabó Zoltán mondta el nekem, hogy amikor ők megkapták a kéziratot, azonnal nyomdába akarták adni. Ez a kézirat azonban eljutott Révai Józsefhez. Révai odaadta Lukács Györgynek elolvasásra. Az volt Révai véleménye, hogy ezt az oroszok miatt nem lehet megjelentetni. Akkor Lukács György elkezdett vitatkozni a kéziratért. És akkor bizonyos változtatásokat kértek, amire se Szabó Zoltán, se Bibó nem volt hajlandó. Mégis történt valami kis korrekció, úgy, hogy azért a gondolatmenet intakt maradt. Lukácsot a párt küldte oda a vitára, és ő nem állt föl, hogy azt mondja, hogy tisztelt jelenlévők én is folytattam ezért a cikkért egy vitát, meg hát én nem értek egyet ezzel a bíróságosdival. Ismét hangsúlyozom, hogy a maga módján a Lukács is egy meghatározott nézőpontból, különösen esztétikai kérdésekben nagyon szigorú volt, számára absztrakt vagy modernség, bizonyos kategóriák elfogadhatatlanok voltak. De ez egy más kérdés.

Gyarmati György: *Szóba került az interjú készülésének körülményei kapcsán Erdei Ferenc felesége, Majláth Jolán. Bibó és az ő viszonya több mint érdekes volt.*

Huszár Tibor: Messziről kezdem. Erdei és Bibó barátsága az egyik legszebb huszadik századi férfibarátság volt. És ennek a férfibarátságnak az egyik eleme, hogy

Bibó, aki szinte tisztelő alázattal van a nép iránt, mert ő történelmünk különös balszerencséje következtében az úri osztályba született. Ezt ő így élte meg, holott nagyon büszke volt a családjára, és nagy tisztelettel volt a családja iránt. De hát az Erdei apjában megismert egy olyan makói hagymást, aki sokféle értelemben bizonyos ideált testesített meg. Érdekes módon Erdeire meg a Bibó anyja volt nagyon nagy hatással. Tehát nagyon erős kötődés jött létre. 1945 után elváltak a pályáik – illetőleg nem pontosan 45-ben, hát erről most kiváló tanulmányt írt a Gyarmati tanár úr, hogy a minisztérium szervezésének első heteiben a Bibó leutazik Debrecenbe, és ott az akkor öt vagy hat fős Erdei-minisztériumban kezdi el az állami karrierjét. De ott sem azért, hogy állami karriert csináljon, mert olyan választójogi, meg egyéb törvényt csinál, amivel mindjárt ki is írja magát a rendszerből. De hát ez a kötés olyan erős, hogy a későbbi elkülönülés ellenére valami módon megőrződött – az elvi szakítás ellenére megőrződött személyi barátság. Itt olyan véletlen példákat tudok mondani, aminek tanúja voltam. Még a Bibó teljes elszigeteltsége időszakában, 1967-ben csináltunk Erdeivel egy interjút, akkor a Népfront főtitkára volt, és a vidéken élő értelmiségről csináltunk egy vizsgálatot. Egyszer csak szól a telefon, bekapcsolták, azt mondja, elnézést egy pillanat, de nem ment ki, mert nagyon baráti és közvetlen volt Erdei. És azt mondja, „Hát Pista, hányan akartok fölmenni? Csak a Boriska, és még?" Még nem tudtam kivel beszél. És akkor leteszi, és behívja a titkárnőt: „Az akadémiai üdülőbe a Bibó István feleségének és a két gyereknek legyen szíves!" Egy pillanatig bennem megállt az ütő, mert én még ott tartottam, hogy a börtön, meg ilyesmi és mindez a Népfront irodájában. Akkor bő három éve jött ki a börtönből Bibó. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy a szolidaritás kölcsönös volt. Politikai kérdésekről nincs szó, csak személyesekről.

De ez nem terjedt ki a Majláth Jolánra. Őt zsigerből nem szerette a Bibó. Persze ezt a tőle megszokott tapintattal fejezte ki. Az ellenszenv oka a következő. Majláth Jolán az tanársegéd volt a kiváló történész, Hajnal István professzor mellett. Nem is volt tehetségtelen, írt egy kiváló dolgozatot Nagykőrösről. És hát ott, mint nagyon szép fiatal fekete nőnek, voltak ilyen ügyei, olyan ügyei. Kovács Imre szerint vele is. És akkor betévedt oda ez az Erdei Ferenc, ritka szép férfi volt. A fényképekről látni, de egy nagyon lágy, eltérően a fényképektől, amikből sugárzik a férfiasság, és ilyen ősi kun, jász, vagy nem tudom, amit akarnak mind benne van. De az első feleségével megőrzött levelekből világosan kiderül, hogy az ő párkapcsolataiban mindig a nő a domináns. És akkor már ott elhidegül ez a kapcsolat, a nő Makón marad, Erdei eljön és rátalál ez a Majláth. De olyan időpontban vagyunk, amikor még nem vált el. Na most, a Bibó családban Erdei Ferenc, a házasság és egyáltalán hát ezek szakrális dolgok. És akkor megjelenik ez a nő és betolakszik a

Feri ágyába úgy, hogy az nincs elválva, nem is házasodhatnak meg. Akkor Majláth beugratja a feleséget, hogy az odautazzon és ott találja őt. És ez a Bibó családban, mindenekelőtt a Bibó édesanyjában óriási ellenérzést keltet. Ehhez hozzájön Majláth Jolán 1946-47-48-as szereplése, amit a Kovács Imre az önéletrajzában meg is írt, meg az interjúban is elmond, hogy a Majláthnak Révai Józseffel viszonya volt. Tehát a Kovácsé és Erdeié után befeküdt a Révai ágyába is. Utána pedig gyakorlatilag a párt besúgója lett. Jellemző, hogy ezt mondta Kovács: „Én tudtam erről a viszonyról, és azt vártam, ha vörös lesz a gyerek, akkor a Révaié, ha fekete, akkor az Erdeié."

Az interjúban benne van, hogy én védem Erdeit, meg mondom a magamét. Kovács is mondja a magáét. Szerinte Erdei esetében, annak ellenére, hogy 1944 decemberében tényleg adtak neki kommunista párttagsági könyvet, ő soha nem lett hithű kommunista. Nem véletlen, hogy ő 1956 után nem lépett be a pártba, míg Ortutay meg az összes többi belépett. Nem volt ő egy nagy ellenálló, de majd ezzel kapcsolatban is egy nagyon érdekes történetet elmondok. 1956. október 30-a és november 4-e között, Majláth Jolán viszont azt a Parasztpártot, amiben Bibó hitt, elárulta. Tehát itt etikai és politikai normák okán Majláth Jolán persona non grata volt Bibó számára. Amikor a fiában, aki kiváló gyerek volt és imádta az anyját meg az apját, ez tudatosult, ennek a gyereknek fölrobbant szinte az agya. Ez egy rettenetes tragédia volt. Vagy inkább tragikomédia. Ott voltam, amikor ezt a nőt, miután a Parasztpárt föloszlott, kinevezték a Kulturális Kapcsolatok Intézetébe, ott lett elnök. Nagyon magas, de egyben egy BM-es tisztség volt ez, mert akkor külföldre csak az mehetett, akinek ez az intézet engedélyt adott. És akkor voltam egy gyűlésen, ahol a DISZ egyik titkára elnökölt. Amikor üdvözölnie kellett az elnökséget és rövidítve oda volt írva a lapra, hogy „Majláth Jolán kult.kap.", ez a nem túl művelt gyerek azt mondta, hogy „Majláth Jolán kultúr-kapitány". Ennyit most már tényleg némileg tragikomikusan Majláthról, ennyit az Erdei és a Bibó közötti távolságról. Megcsavarta a dolgot a történelem. Ugye, a Bibóról mi joggal úgy beszélünk, mint 1956 szimbólumáról. De a Bibó a Nagy Imre-kabinet egyetlen ülésén nem volt jelen. Ő későn lett kormánytag. Mikor bemegy a Parlamentbe, Nagy Imréék nincsenek ott. De az már ebből nem derül ki, hogy október 30-a és november 4-e között Nagy Imre titkárságát az Erdei Ferenc vezeti. Erdei tehát végig jelen volt, ez többszörösen ellenőrzött állítás.

És Kádárnak november 4-e után van egy olyan kitétele, hogy a legnacionalistább pozíciót Erdei foglalta el a Nagy Imre-kormányban. Valami okból ő mégis elintézte Hruscsovnál, hogy Erdeit két hónap után az oroszok kiengedjék. Erről meg

is van a levélváltás, eddig nem volt meg, most már megtalálták. Tehát a Bibóban még ez is ott munkált, hogy ez a Feri, ha a történelem felkínálta volna ezt, hogy folytassa tovább a Márciusi Frontos énjét, akkor ez lett volna az adekvát. Ezt nem fogalmazta így meg, ezek bonyolult, furcsa paradox képletek, mert ugyanakkor ő úgy érezte, hogy neki ott lett volna a helye, csak az ő becsületességéből következő-en ezt úgy nem fogalmazta meg. De az ő kötődésében, tagadva is az Erdei politikai pályáját, abban a rejtett tiszteletben, hogy akkor mégis az Erdei dolgozószobájába fogja elmondani, amit nekem akar, ez benne volt. Miközben nagyon nem szerette ezt a nőt. Az úriemberségéből következően azonban, mikor odaértünk, akkor ke-zet csókolt Majláth Jolánnak és azt mondta, hogy „Kedves Joci, hogy van?" Persze ezt nagyon sokféleképpen lehet tenni.

Gyarmati György: *A Bibó István Szakkollégium nevében köszönjük.*

„MINDENRŐL A SZABADSÁG, MINT VÉGCÉL JUTOTT AZ ESZÉBE"

Beszélgetés REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓVAL

Regéczy-Nagy László: Nagyon köszönöm a meghívást! Hadd kezdjem azzal, amit Márai mondott magáról: nem vagyok történész, se politológus, se szociológus, kortárs vagyok. És kortársként együtt állhattam Bibóval és Göncz Árpáddal a Budapesti Népbíróság Különtanácsa előtt. Én már ennél magasabbra a politikában nem viszem. Ez életem csúcsa és elég drágán jutottam el oda.

Számomra Bibó munkássága olyan világ, mint a zenében Mozarté, sosem unom meg, el lehet bolyongani benne addig az ideig, amennyi ki van nekem szabva. Nem talmud, nem szó szerint olvasom, vagy élvezem, veszem be, hanem gondolkozni tanít, gondolkozásra kötelez, bármennyire fáj gondolkozni.

Azt hiszem, azt ismeritek, hogy fáj. Ugye nektek is fáj? Nem csak nekem, nyugtassatok meg. Magyarországon nem lehet felelőtlenül gondolkodni, rózsaszínű álmokat szőni, a valóság piszkos dolog, aki azzal foglalkozik, gondolatban készüljön föl, hogy még drogokkal sem nagyon enyhítheti a fájdalmát. A legfájdalmasabb a Bibó nyomában gondolkodó számára az, hogy az ő példája állandó önvizsgálatra késztet. Tükör az, metszett velencei tükör, ami nem mindig mutatja olyan szépnek az embert, mint szeretné.

Ugye itt a téma az, hogy Bibó politikai gondolatai és a kortársak. Említés tétetett arról, hogy Erdei milyen hatással volt rá fiatal korában. A nyugatról hazatért, művelt úrfi találkozott egy nagyon alulról jövő, makói hagymás parasztfiúval, aki műveltségben a maga módján legalább olyan volt, mint ő, csak hát marxista, leninista műveltségű, sőt később sztálinista. Nem tudom tudjátok-e Erdeiről, hogy – Sztá-

lin nyomán – mennyire nem becsülte a lelket, a szellemet. Én elképedve olvastam nemrég, hogy a népművészetről az volt a véleménye, hogy ezt nem érdemes nekünk nagyon ápolgatni, ezt a nép az elnyomás idején fejlesztette ki magából, most hogyha tovább él vele együtt a szabadságban, akkor az elnyomás emlékei fogják szennyezni a mi szabad életünket. Irtózatos dolog. Nem tudta, hogy a magyar nép lelke és szelleme van benne, zenében, táncban, díszítésben, ruhában, viseletben, faragásban. Irtózat. Azért hajlok arra, hogy Erdei hatását Bibóra lényegében nullszaldósnak tekintsem. Ráébresztette ezt a jó körülmények között felnőtt, nyugati műveltségű úriembert a felelősségére, egy másik, alatta levő világnak az iszonyatára, ugyanakkor ezzel a primitív materializmussal meg is fertőzte.

Ravasz László volt a másik, akinek az árnyéka alól Bibó sosem tudott teljesen kikerülni. Az jut eszembe, amikor erre emlékezem, amit Németh László mondat a Széchenyi-drámában a döblingi elmeorvossal, amikor Széchenyi titkára belebolondul a gróffal való sakkozásba. Ezt magyarázandó mondja a látogatónak az elmeorvos, hogy: „Tudja maga, mi a sakk? Egyik elme a másikban, mint a fogaskerekek. A nemes gróffal nem lehet büntetlenül sakkozni." Nos, Ravasz László akkora formátum volt, hogy vele nem lehetett büntetlenül elmélyülten beszélgetni. Bibó pedig ezeket a beszélgetéseket állandóan forgatta magában, és a hatásuk nem olyan volt, mint Erdeié. Jó, de ennek a másik óriásnak az árnyéka örökké rávetődött. Megpróbálta kiírni magából egy furcsa utópiában, nem tudom, hogy az sikerült-e.

Hát aztán az 1940-es évek második felében a párt nagyágyúkkal lőtte Bibót, Lukács, meg Révai vitatkoztak vele, Kádárék nem. Borzasztó lett volna Kádáréknak Bibó téziseit akár csak a vita kedvéért megismertetni a közönséggel. Németh László szerint az esszé magatartás, ha az író nem áll ott a munkája mögött a teljes lényével fedezetül, ha nem teszi rá az egzisztenciáját a mondanivalójára, ha az igazság nem az élete igazsága, azt az olvasó észreveszi. Erőtlen lesz, hiteltelen lesz. Bibótól származik – legalábbis én mástól így nem hallottam –, hogy az elit feladata az, hogy az élet értelmes élésére mintát adjon, azaz kultúrát teremtsen. Bibó esszéiben ez az alapmagatartás állandóan ott van. Egy igen erkölcsös, nagy tudású, nagy műveltségű lény a maga legjobb meggyőződését adja – méghozzá igen olvasmányosan, azt kell mondanom. Egyébként Széchenyit olvasva is ez az élményem, csak egy XX. századi embernek Széchenyi mondatai már korántsem olyan könnyűek, azokhoz gyakran tolmács kell.

Bibó mintaadó volt végig a börtönben is. Pedig ott komolyan minden kiderült az emberről. Egyrészt a zárkalétben morzsolódtunk. Aki még nem próbálta, nem

tudja mi az, évszakokban mérni az életet. Már négy tavasz van mögöttünk, öt tavasz. És még hátra van, ki tudja mennyi. Hát az életfogyt Göncznek, Bibónak húsz év volt. Én tizenötöt kaptam, nekem könnyebb volt számolni. De bizony ott mindenkiből elég hamar kijön a leplezetlen énje. Mennyire bajtársias, hogy viseli el a megpróbáltatást, ez jellempróba a javából. Meg az, hogy el tudja-e örömmel fogadni azt, hogy a kötél helyett életfogytot kapott. Micsoda különbség. Nem tudom elmondta-e valaki, bár csak Göncz Árpád mondhatta volna, hogy az ítélet után kilenc hónapig a kisfogháznak nevezett börtönépület első emeletén voltunk. Alattunk voltak a halálos zárkák. Minden nap volt akasztás. Szombat is munkanap volt, néha több is. És amikor ugye a smasszer csapat – négyen-öten-hatan – felsorakozott a zárka előtt, azt lehetett hallani. Hirtelen kinyitották a zárkát, ketten voltak bent, az egyiket megragadták, rávágták a maradékra a zárkaajtót, és ezt pedig vitték. És akkor ezek a fiúk mind kiabáltak. Isten veletek, mondták a többinek hangosan, most viszik ezt meg ezt akasztani. Azok meg két ököllel neki az ajtónak, ordítva búcsúztak tőle, „Isten veled, gondolunk rád amíg tudunk!". Őket nem lehetett nagyon megfegyelmezni, ott mindenki a saját napját várta. Most ezt hallgattuk mi kilenc hónapig és az ember, ha nem tudta volna megemészteni az életfogytát meg a tizenöt évét, ez segített. Az az egy födém, ami köztünk volt, éppen csak az életnek és a halálnak a különbsége volt. Nem akármilyen viszonyok között volt Bibónak és Göncznek nimbusza a börtönben. A börtöntársadalmat állandóan kavarták, hogy ne lehessen nagyon összeszokni, szökést előkészíteni. És ha az ember új helyre került, mint új fiú mindig gyanús volt, besúgó-e. Elég volt annyit elmondanom, hogy az ő „bulitársuk" vagyok, minden kar kitárult és feltétel nélkül, azonnal befogadtak. Aki Bibóval meg Gönczzel volt együtt, az nem lehet más, mint ők. Nekik pedig teljes volt a becsületük.

Göncz Árpád mondta valahol, a fülem hallatára, Amerikában: „Aki embernek nem nagy, politikusnak sem lehet az!". Bibó emberi nagyságáról olyan körülmények között szerezhettem közvetlen tapasztalatokat, amik nem voltak mindennapiak. Hogy úgy mondjam nehéz és drága iskolában jártunk együtt, és nem szeretném ezeket a leckéket elfelejteni, és nem azért mert osztályismétlésre utasítanak, hanem mert ő már nincs köztünk, az emlékét méltó módon megőrizni kötelességünk. Erre ugyan azt mondták az ávósok, hogy mitizáljuk Bibót. Tulajdonképpen elég róla az igazságot elmondani.

Na most ugye Kenedi János megírta ezt a híres tanulmányt. Megkapta Bibó István vallatási jegyzőkönyveit a vizsgálat során, az ügyészi szakban, és a bírósági szakban. Megkapta, és ezekből kibontotta egyrészt Bibó István jellemét, magatartását,

politikai nézeteit, másrészt a vele szemben álló erőszakszervezetnek a metódusait, noha eltüntették a háttériratokat. Minden elítélttel, vagy gyanúsítottal brigád foglalkozott, nem egy, mert pláne Bibó István esetében hát egynek az esze kevés lett volna ahhoz, így közösen fogalmazták meg a kérdéseiket, közösen értékelték a mindennap leírt jegyzőkönyvet, és készültek a következőre. Kenedi ezeket a szövegeket megkapta, de azt tanulta a tanár úrtól, Kodály Zoltántól, hogy a népköltészetben nincs szöveg dallam nélkül és dallam szöveg nélkül, együtt létezik a kettő. Nos, a kottát nem mellékelték a szöveghez. Egyszerűen nem lehet már felidézni se azt a sistergő gyűlöletet, amivel Bibó István vallatói egymás előtt is bizonyították osztályhűségüket. Ennek ismeretében külön csodálatos az a hűvös fölény: mint egy professzor a vizsgáztatáskor, úgy beszélt a nézeteiről, szerencséjére nem ismerte a valóságot. Tizennégy hónap vizsgálati fogság alatt az ember olyan tökéletesen el van zárva a kinti világtól, nem tudja, hogy mi folyik. Zárkatársa mesélte később, hogy Bibó, a jogász azt mondta, hogy tulajdonképpen minket nem lehet, sőt senkit sem lehet bíróság elé állítani, amíg Nagy Imrét nem állítják bíróság elé. Mikor őket május 20-án, 1957 májusában letartóztatták, Nagy Imréről csak azt tudtuk, hogy nincs is az országban. Ugyan ki tudhatta volna ott bent a magánzárka csöndjében, elszigeteltségében, hogy Nagy Imrét közben meghozták, megvolt az első tárgyalás, amit félbeszakítottak, és közvetlenül a mi tárgyalásunk előtt megvolt, s mire minket elkezdtek a Gyorskocsi utcában, szintén lefüggönyözött szobában a nyilvánosság teljes kizárásával megdolgozni, addigra már Nagy Imréék nem is éltek. Bibó tehát abban a tévhitben állt a bírái elé, hogy Nagy Imrével még egyáltalán nem is foglakozott senki. Nekem volt egyedül az a szerencsém, hogy már a Nagy Imre-perben meg kellett jelenjek, mint tanú, fiatalkoromban pedig végighallgattam a Rajk-pert, a Mindszenty-pert, amik egyenesben mentek a rádióban. Tudtam milyen egy akasztásra kihegyezett kommunista kirakatper. És a Nagy Imre-per egész légköréből lehetett látni, hogy mire készülnek. Szóval Gönczcel és Bibóval ellentétben, én úgy mentem a tárgyalásra, hogy nem voltak illúzióim.

Egyszer módomban volt végigolvasni a tárgyalás előtt mindhármunk jegyzőkönyvét. Nem volt szabad jegyzeteket készítenem, visszalapoznom, egyszer végigmehettem rajta. Ott láttam, hogy Bibó Istvánnal kik álltak szemben. A kérdésekből láttam, hogy néha egészen el voltak keseredve, hogy szörnyű kisebbrendűségi komplexus gyötörte őket, én nem is csodálom. Göncz Árpáddal szemben is egyébként. Szóval még a megszokottnál is vérszomjasabbá tette őket, hogy két ilyen fölényes intellektus az ellenség, meg ráadásul ilyen veszedelmes, művelt, politikailag képzett, határozott, kikezdhetetlen múltú. Bibóról se lehetett azt mondani, hogy antiszemita, de jólesett volna. Ilyeneket elő se mertek hozni. Ellenben volt

közös vizsgálótiszti kódrendszer, aki a tárgyalás előtt azt mondta: „Tudja, ha valakit kétszer lehetne felakasztani, azt a maga barátját kétszer kötnénk fel egymás után!". Szóval a szándékban nem volt semmi hiba. Igazán nem rajtuk múlt, hogy nem így történt. Azóta már kiderült, amióta az indiai diplomácia felszabadította harminc esztendő elteltével a maga titkos irattárát. Láttuk, hogy az indiai diplomaták Moszkvában, a színfalak mögött hogy erőlködtek azon, hogy Bibónak és Göncznek az életét megmentsék. Hruscsov éppen akkor akarta átvezetni Indiát az el nem kötelezett tábor éléről a szocialista táborba. Nem is alaptalanul. Akkor India különlegesen jó viszonyban volt a Szovjetunióval, míg Kína épp elszakadóban volt tőle. Kínával szemben óriási győzelmet aratott volna. Ennek érdekében eleget tett az indiai kívánságnak: fölhívta Budapestet és elrendelte, hogy ne akasszák föl Bibóékat. Ezt Borbély, a tanácselnök nem tudta. Ő végig becsülettel úgy vezette a tárgyalást, ez a szocialista törvényesség. Ő azt vette figyelembe, ami neki a cédulára minden bizonnyal odanyomott ítéletek indoklásához elegendő, és mindazt figyelmen kívül hagyta, ami ezt az indoklást gyöngítette volna. Amikor a végén az ügyész vádbeszédére került sor, akkor jött a meglepetés, az akkori perrendtartás szerint a bíró nem szabhatott ki súlyosabb ítéletet, mint amit az ügyész kért. Az ügyész az utolsó pillanatban megkapta az ukázt, kivágta magát és azt mondta: „Mivel az utolsó Nagy Imre-kormánynak Bibó István volt az egyetlen jogvégzett tagja, ő lett volna az igazságügyminiszter, és hát mindenki tudja róla hogy el akarta törölni a halálbüntetést, ezért a munkásosztály legjobbjait nem halálra ítélték volna alatta, hanem legfeljebb életfogytra. Na, azért azt indítványozom, hogy a bíróság ne a legsúlyosabb, hanem a második legsúlyosabb ítéletet szabja ki!" „Tessék?!" – mondta a bíró, szerepéből kiesve.

Goethe egyszer találkozott Napóleonnal fél órára. És utána gyorsan lejegyezte, hogy miről beszéltek és visszaemlékezett rá, hogy fölhozta Napóleonnak a sors kérdését. „Mit akar a sorssal?" – kérdezte Napóleon. „A sors a politika." Igen. Európában a francia forradalom óta ez így van. Ezt egyszer elmondtam Amerikában. Egy csinos szőke lány rám nézett, elgondolkozva azt mondta, hogy az ő világukban le lehet élni egy életet anélkül, hogy abba a politika beleszólna. Persze, igen, ott szabadság van. És ha szabad Illyést parafrazálnom: „Ahol szabadság van, ott szabadság van." Ők kiharcolták maguknak a szabadságot. Legalább ez a szép szőke lány tőlem megtudta, hogy szabadságban él. Különben nem tudta volna, legalábbis, hogy mondjam, tudatosan nem élte volna meg. Nagyon hálás volt ezért egyébként.

Szóval Bibó azért ezt katarzisként élte meg. Hogy ő, aki a szocializmusra tette rá az életét, szocialistáktól kapta meg a hurkot a nyakára, a másfajta szocialistáktól.

Nagy leszámolás volt ez önmagában sok mindennel, de nem mindennel. Azt mondták ott ugyanis nekünk, hogy: „A maguk igazi bűne az, hogy át akarták vinni a dolgozó népet a győztes táborból a vesztesek táborába. Már megint a történelem szemétdombján lettünk volna, ha szovjet segítséggel mi közbe nem avatkozunk. Éppen ezért az ilyen alakokkal szemben, mint maguk, a szocialista humanizmusnak nincs helye. Azt csak a fogalom téves értelmezéséből lehet alkalmazni." Igen, ezt azért boldogan felhánytorgatták Bibónak és Göncznek is, hogy képesek voltak elmenni egészen a nyugati imperialistákkal való szövetségig. Hiszen rajtam keresztül az angol követség összeköttetésbe hozta őket nemcsak a brüsszeli forradalmi bizottsággal, hanem az ENSZ közgyűlésének a magyar forradalom kivizsgálására rendelt, úgynevezett ötös bizottságával is. Öt el nem kötelezett ország vizsgálta a forradalmat, ide nem engedték be őket. Akkor fosztották meg a Magyar Népköztársaságot ENSZ-beli jogaitól. Tagok maradhattunk, éppen hogy részt vehettünk a közgyűlésen, de egészen a 1963-as amnesztiáig nem voltak jogaink. Nem is csináltak titkot abból, hogy az ilyen jellegű ellenséggel, amelyik javíthatatlan, akiket ők nem tudtak meggyőzni a maguk igazáról, azzal tulajdonképpen csak egyet lehet tenni, az „adminisztratív megoldást" alkalmazni. Ez nagyon szép kifejezés, likvidálást jelent, az életből való kiiktatást. Nem szabad őket még a börtön erejéig sem életben hagyni, mert ha kijönnek, tovább ártanak. Ezek fölmérték Gönczöt is, Bibót is. Ezekből a kutyákból nem lesz szalonna. Az ÁVH a maga részéről teljesen következetesen kezelte a Bibó-kérdést, ezt el kell ismerni.

Úgy tudom, hogy Bibónak az európai társadalmi fejlődés értelméről írt tanulmánya nem ismeretlen itt. Ezért nem ismertetném, csak felidézek belőle egyetmást. Ugye ő ebben azt mondja ki, hogy minden mai társadalmi és politikai jelenségnek gyökere a francia forradalomba nyúlik vissza. Azóta is erre a nagy történelmi eseményre adunk jó vagy rossz választ. Minden döntésünkkel. Nagy sikernek tekintette a francia forradalmat, de óriási bukásnak is. A terror, a tömeghisztéria teljesen diszkreditálta azokat a jó szándékokat, amelyek jegyében az egész elindult, amit ő, mint polgári demokrata, polgári forradalmár máig is elvállal. Most itt ez a tipikus eset, hogy jó az elmélet, rossz a végrehajtás, és ez még ismétlődik. Az, hogy visszahat az eszköz az alapra, aminek a nevében használják, ez is közismert, ugye? Szóval, ha egy jó eszmét rossz eszközökkel próbálnak megvalósítani, a jó eszme visszavonhatatlanul bemocskolódik. Minél több vér fröcsög rá, annál reménytelenebb azt az eszmét még egyszer tisztának beállítva eladni. Bár ki tudja, lehet, hogy elmúlik három- négy generáció, és ismét lehet. A francia forradalom egy bizonyos sajnálatos eredménye máig velünk él: két

embertípus. Mind a kettő teljesen haszontalan, káros. Az egyik a „hivatásos reakciós", mondja Bibó, a másik a „hivatásos forradalmár". Ő az ávón a hivatásos forradalmárokkal találkozott. A francia forradalom terrorja hihetetlen emberi értékeket irtott ki, akik megmaradtak, azok cinikusok voltak, vagy mindenre kaphatók. Szemben a hivatásos reakcióssal, aki a nagy trauma, a forradalmi terror traumájának következtében eleve elzárkózik a legkisebb előrelépéstől, amúgy a haladásról beszélünk. Elzárkózik a legkisebb változástól. Minden változást kivetít gondolatban, és a végén a maga és a családtagjai felakasztását vizionálja. A hivatásos forradalmár, az életét teszi rá erre az eszmére, az egzisztenciáját, kevesebbel be sem érné. Így már Lenin kimondhatta, hogy a forradalom addig permanens, addig szüntelenül tart, míg be nem köszönt a kommunista társadalom, amikor már nem lesz ellenség. Önmagunk ellen nem harcolunk. Bibó értékelése szerint ez lett a végzete a szocializmusnak. A francia forradalom nagy bukása és botránya: állandóan polarizálni a társadalmat. Velünk vagy ellenünk. Harmadik eset nincs, közepet nem tűr.

Ez máig velünk van egyébként, ma mindenki középre igyekszik, és az elmúlt negyven év következtében az a közép nagyon ingatag. Negyven évig nem lehetett. Most hirtelen újból ki kell találni. Bibónak éppen ez a problémája. Valami olyan hasonlatot használ – az én értelmezésemben –, hogy a belgyógyász irtózik a sebész késétől. Addig igyekszik kezelni a beteget a maga módszereivel, amíg csak lehet, és ha csődöt mond, akkor fájdalommal átadja a sebésznek. Milyen operáció az, ami jóval tovább tart a kelleténél, arról nem is szólva, hogy milyen sorsa van a páciensnek, akit haláláig operálnak. Szóval a forradalom a szükséges rossz. Amit ha a helyzet megkívánja, alkalmazni kell, de csak addig, amíg haszna van. Ha a helyzet nem kívánja meg, a forradalom csak kárt okozhat, semmi egyebet. Ezt Bibó vallja. Az ávón is vallotta. A forradalom az ő szemében legfeljebb átmenet lehet a szabadságba, ami mindennek az értelme. Amit Bibó akart, az mind a szabadságot célozta meg. Ahogy Széchenyi annak idején azt mondta, hogy a Lánchídtól a lóversenyen át, az egyenlő közteherviselésig és az úri kaszinóig, amit akart, az mind azt szolgálta, hogy ezt a szegény csúnyácska hazát a feudalizmusból átvezesse a polgári társadalomba, ami neki Angliában annyira megtetszett. Bibónak mindenről a szabadság, mint végcél jut eszébe. Csak annak a jogosságát, annak az eszköznek, annak az útnak a jogosságát ismeri el, aminek a végén felsejlik a szabadság. Ha jól emlékszem Lenin az államapparátussal akarta felszámolni az államot, látjuk hova jutott. A forradalmi élcsapattal sosem lehetett volna a forradalmat abbahagyni. „A légió nem bocsátotta volna el önmagát" – ha szabad Moldovát idéznem. Az egész rendszernek kellett vereséget szenvednie, hogy a légió színt váltson.

Nem tudom, ki hallotta azt a riportot a salgótarjáni munkásőrség egykori parancsnokával, aki elmondta, hogy ő még mindig a szekrényben őrzi a kivasalt egyenruhát a kitüntetésekkel, nyakkendővel, bármikor fölvehető, az elvtársak köszöntik őt az utcán. „Üdvözöllek parancsnok elvtárs!" Él a testületi szellem, tudnak egymásról. Ő pedig, aki azelőtt ellenünk védte géppisztollyal a munkáshatalmat, ma a kapitalizmus fellegvárát őrzi pisztollyal, egy bankot. És egyáltalán nem hatolt le a tudatáig ez a változás. Amit ő az egészből megél, hogy azelőtt is jól élt, most is jól él. Sőt egy kicsit most jobban él. Most a jelenlévő hölgyektől elnézést kérek, a magyar valóság nem mindig gusztusos. A róla kitalált képek sem mindig szalonképesek. De ezt én a börtönben tanultam kommunistáktól. Azt mondták a Nagy Imrés zárkatársaim, hogy jegyezd meg, egy igazi bolsevik nem tud meglenni fix nyalható élet nélkül. Most eltűnt a keleti élet, ezek villámgyorsan fordultak egyet, találtak egyet nyugaton, és azt mondják ez jobb ízű. Nem kell állandóan félniük. Nagy Frigyes, amikor a porosz hadsereget létrehozta, azt tanította, hogy egy újoncnak jobban kell félnie a káplár botjától, mint az ellenség golyójától. Itt az apparátcsikok sokkal jobban féltek Moszkvától, mint tőlünk. 1956-ban ott volt a példa. Ha mi megbuktatjuk őket, Moszkva jön és visszaülteti őket a pozíciójukba. Akkor van baj, ha a moszkvai elvtársaknak van kifogása, akkor valaki bizony odatartja a lábát, és az illető elvtárs belebukfencezik az olvasztóba, vagy belefullad egy arasznyi balatoni pocsolyába. Végtelen sok változata, „civilizált" változatai vannak ennek. Az adminisztratív megoldásnak. A híres bibói mondás, miszerint „a demokrata nem fél", totális államban értelmetlen. Totális államban épeszű embernek félnie kell, van mitől. Ahol ilyen romantikusan fogják fel a forradalmi terrort, sőt hát permanensen fogják föl, ott egész egyszerűen a félelem is permanens. Bibót félre szokták idézni. Azt panaszolja, hogy az ő értelmezése szerinti szocializmus a polgári forradalom logikus folytatása lenne. A polgári forradalom felszámolta a születési előjogokat, és tulajdonképpen megszüntette az öröklött vagyonokat is. Most a következő fázis az egyenlőségnek olyan társadalmi biztosítása és megélése lenne, ami már végre szabadságnak lenne nevezhető. De ha az állam kézbe vette a termelőeszközök totalitását, tehát az államosítás csak egy új hatalom-összpontosításnak alapjául szolgál, akkor hová lesz a szabadság. Eben gubát cserél a társadalom. Az egyik rabságból átmegy a másikba.

Bibó szerint a marxisták félreértése okozta azt, hogy minden társadalmi, politikai, gazdasági kérdést egyszerűen a hatalom kérdésére egyszerűsítettek le. A hatalmat úgy gyakorolták, hogy az kizárta a szabadságot. És ezt Bibó elmondta az ÁVH-n. És mikor ordítoztak vele, akkor elkezdte szép, nyugodt érveléssel megvédeni az igazát. Ti nem ismerhettétek az eufóriás kommunista típusát. Én találkoztam

vele, és félelmetes volt. Amikor éppen mind a két keze véres volt. Akkor némelyik bolseviknak úgy ragyogott a szeme, mint aki éppen a legnagyobb jót teszi. Döbbenetes volt megélni azt, hogy rajta látszott, hogy komolyan hiszi is, és tudjátok mit? A többi elvtárs miatt bizony ajánlatos is volt neki komolyan átélni, mert ha valaki nem élte át eléggé, a többi észreveszi. Szép kis falanszter volt ez.

Illyés Gyula 1945-ben átment Erdélybe, ahol egy Nagy István nevű kommunista íróval találkozott, akitől megtudta, hogy a kommunizmus eszméje olyan nemes, hogy megvalósításáért akár félmillió erdélyi magyar élete sem volna túl nagy ár. Na, ez az eufóriás kommunistának a tipikus esete. Mikor hazajöttem hadifogságból, rögtön kirúgtak. Nem voltam többé se fiatal tiszt, se öreg. A rendfokozatomat is elvették, teherautósofőr voltam. És piszkos overálban, mint munkáskáder, egy kicsit könnyebben beszélhettem és egy ilyen párttitkártól, aki ott agitált, megkérdeztem, hogy nem veszik észre, hogy a civil szervezetek felszámolásával a magyar nemzet alapintézményeit számolják fel? Azt mondta: „Nem baj, tudjuk, hogy a fürdővízzel együtt kiöntjük a gyereket is, de majd csinálunk magunknak másikat. Különbet, felsőbbrendűt, szocialistát." Napóleon, amikor az egyik csatája utáni estén végiglovagolt a csatatéren, látta a gárdistáinak a hullahegyeit. Erre azt mondta: „Semmiség, Párizs asszonyai egy éjszaka bepótolják..."

Katonakoromban meg kellett tanulnom hidat építeni és hidat robbantani. Robbantani sokkal egyszerűbb volt. A fiatal Marx azt mondta, hogyha a tulajdon kérdését meg is oldjuk, nem adunk teljes szabadságot, mert visszajön az egész szemét, amitől meg akartunk szabadulni. Szóval Marx is tudta valaha, hogy a szabadság a kulcsa az egésznek. Bibó Marx nélküli szocialistának vallja magát. Ámde a fiatal Marx is olyanokat mondott a sajtószabadságról, hogy a szabadság fogalma a sajtó szabadságával megfogható. Ahol a sajtó szabad, lehetetlen egyéb rabságokat fenntartani. Ha a sajtó nem szabad, az összes többi szabadságjog értelmetlen. Nem kérhető számon, nem ellenőrizhető. A fiatal Marx tudta, hogy a sajtónak szabadnak kell lennie ahhoz, hogy ne jöjjön vissza az egész szemét.

Bibó még azt is panaszolja, a forradalmi túlzások megijesztették a kapitalistákat. Márpedig olyan, hogy egységes tőkésosztály csak az agitátorok képzeletében van. A tőkések egymással is harcban állnak, rivalizálnak, megosztottak, hihetetlenül rétegezettek. Ráadásul önzők. Ezt Lenin is tudta, ugye? Hogy a kapitalista a saját akasztásáról is szívesen eladja a kötelet, ha ebből hasznot remél. Ezért nem igaz, hogy olyan egységes a tőkésosztály, hogy vele szemben a forradalmi terrort vég nélkül fenn kell tartani. Az igaz, hogy a terrortól megriadt tőkések összekapták

magukat, megszerveződtek, elkezdtek keményen gondolkozni, olyan újításokat vezettek be, ami pacifikálta a szakszervezeteket. Tőkéstársnak bevették a munkásokat. Szóval eljutottak egészen addig a szociális piacgazdaságig, amihez most már mi is el szeretnénk jutni. Nem is lenne rossz. Viszont az is igaz, mondta Bibó, hogy mindkét táborban a hivatásos reakciósnak, illetve a hivatásos forradalmárnak öröklétig szüksége van a másikra ahhoz, hogy önmaga létét, szükségességét igazolhassa, fönntarthassa. A legfőbb panasza Bibónak tehát az volt, és ezt az ávóval szemben is képviselte, hogy a közvagyont birtokló állampárt nem hasznos a népnek, mert a semmin való osztozás egyenlőségét valósítja meg, és nem ad szabadságot a társadalomnak.

Valamivel később, 1966 után, a jugoszláv Milovan Gyilasz, miután másodszor kijött Tito börtönéből, noha együtt harcolt vele a hegyek között, azt mondta, hogy a kommunista nacsalnyikok mindig a termelőeszközök köztulajdonáról beszélnek. Igen ám, tette hozzá, de úgy bánnak ezzel a köztulajdonnal, mintha magántulajdonuk lenne. A felelősséget senki sem vállalta a köztulajdonban okozott károkért. Ti nem éltetek, mikor a kádári ötéves tervekben, egyszer, de inkább kétszer minden tervciklusban elindítottak valami látványos, és borzasztóan költséges projektet. Nézzétek meg, mindegyik csődbement. A befektetést se hozta meg. Senki ezért felelősséget nem vállalt. A kollektív felelősség alá besöpörték, aztán utána mintha mi sem történt volna, a következő ilyen nagy megváltó tervet kezdték elölről, amiért természetesen a közösség állta a cehhet. A közösség befektetéséből nem lett profit. De a közösségnek nem számoltak el vele soha. Na, ez Gyilasz panasza és Bibóé is.

Bibó álma, a népfront – ahogy ő fogalmaz – a proletárdiktatúrát egyetlen lehetséges, igazi szocializmusnak hazudó dogmatizmusnak az áldozatává vált. A párt a népfrontot ideiglenes eszköznek tekintette, fügefalevélnek. Ortutay Gyula erre azt mondta később, hogy a népfront olyan elfuserált bábszínház, amiben nemcsak a madzagok látszanak, de időnként az is, aki húzkodja. Kádár azt mondta, hogy a népfrontnak nincs politikája, a pártnak van népfrontpolitikája. Szóval a manipuláció egyik eszköze volt. Ez Bibónak irtózatos csalódást okozott.

De hát ha belegondolunk – és ezt a kérdést sajnos Bibó nem tette fel –, előfordulhatott olyan, hogy a gyarmat lehetett volna fejlettebb az anyaországnál? Bibó állandóan úgy beszélt a szocializmus megújításáról, lehetséges másik változatáról, hogy nem vette figyelembe a szovjet megszállást. De hát ezt a hibát a reformkommunisták is elkövették. Volt itt közülük valaki, Litván Gyurka, csak már nem

emlékszik ő sem. Ugye ez a forradalom előképe volt, az a rózsaszínű csodálatos zsongító álom, hogy ezen a kis gyarmaton meg lehet újítani a marxizmus, leninizmus gyakorlatát. Sőt egy kicsit az elméletét is.

Bibó éppen attól a félelemtől akarta megszabadítani a társadalmat, ami a proletárdiktatúra cementje volt, a sztálini hatalomgyakorlás lényege. Most gondolhatjátok, hogy olyan emberekkel állt szemben, akik egyrészt azt tekintették becsület és dicsőség dolgának, ha a kezükbe került nyersanyagból minél nagyobb bűnöst faragnak. Minél nagyobb büntetésre előterjesztve. Hiszen ugye már akkoriban is létezett, hogy a vizsgálati szakból átadták ügyészi szakba, az ügyész emelt vádat a vizsgálati jegyzőkönyvek alapján, és hát az került a bíróság elé. Na most az egész tulajdonképpen a vizsgálaton múlt: amit sikerült a vizsgálati jegyzőkönyvekbe belevinni, abból lett a vád. Az ügyész külön már nem vizsgálódott. Na most képzelhetitek, hogy éppen a létalapját célozta meg a maga szocializmus-hitvallásával mindannak, amire ezek az ávós tisztek kiválasztódtak. Nem harcolták ki maguknak a hatalmat, a párt értük nyúlt, megnézte őket, milyen káderek, megtette őket élet és halál urává. Készületlenül, nem csak szakmailag készületlenül, azt meg lehetett szerezni moszkvai tanfolyamokon. Jó szakemberek voltak, tanúsíthatom. Erkölcsileg voltak készületlenek a totális hatalom gyakorlására. Ilyenként szembesültek egy olyan erkölcsi lénnyel, mint Bibó. Tulajdonképpen nem lehetett más válaszuk, mint hogy ezt az embert el kell törölni a föld színéről. Vagy ő, vagy mi. Ezt élték át, és ez kiderül a jegyzőkönyvekből, ha az ember tud olvasni a sorok között.

Még egyet panaszolt, szívesen megmagyarázom, ha valaki felszisszen. Ha ma az ember komolyan veszi a szabadságot, se szocialista, se liberális nem lehet. Mert ugye a mai szocializmus olyan módon engedi a pénz uralmát – mint abszolút normális szabadságjogot – addig menni, ameddig csak tetszik neki, önmaga határain túl is, nincs megállás. Ez a virtuális pénzvilág állandóan azzal fenyegeti az egész világ pénzrendszerét, hogy ugye nincs mögötte fedezet, semmifajta fedezet. Azt mondta egy okos amerikai guru, hogy a tőzsde kilencvenöt százalékig pszichológia. Nem, azt mondta, száz százalékig. Szóval ez már igazán virtuális világ a javából. A liberálisok nem engednek ehhez hozzá se nyúlni még gondolatban sem. Bibó ettől elszörnyed. Ettől a szabadságunkat félti. Hát a másik oldalt azt nem kell most már tovább magyaráznom, hogy miért. Bibó ezt panaszolja, hogy ha az ember ilyen komolyan veszi a szabadságot, akkor állandóan magyarázkodnia kell. Ezt én belülről ismerem, én magyarnak vallom magamat, és nekem is állandóan magyarázkodnom kell. Na most, amit Bibó szembeszegezett, mert megkérdezték, hogy hát hogy képzeli ő Marx nélkül. Hiszen ők azt mondták, hogy a szocializ-

mus a munkásosztálynak erőszakkal átvett teljes hatalma, forradalmi hatalom. És tulajdonképpen, ha a lényegét meg akarjuk nevezni, azt mondták, hogy a proletárdiktatúra mi vagyunk. Uramistēn, de tökéletes fogalmazás! Hát persze. Bármilyen diktatúrát az ember elkezd hámozni, amint a hagymáról a héjat, ami oszthatatlan egységben, lényegként ott marad, az az erőszakszervezet.

Ezzel szegült szembe Bibó, amikor azt mondta, hogy ő a közvetlen tulajdonbirtoklás alapján áll. Ezt a forradalom alatt közvetlen munkástulajdonnak nevezték. A nyugati szabadság-technikákból levezetett szabadságjogokkal, önkormányzattal és az értelmiségi alkotómunkával kombinálva. És a szabadságtechnikákról, szabadságjogokról azt mondta, hogy ez lánc. Nem lehet belőle büntetlenül egyetlen szemet se kivenni, mert akkor, ami rá van függesztve, leszakad.

Itt azt merem mondani, ez utópia, önarckép. Bibó esetében egy kicsit földi mennyország, mert ugyan ki képzelne el valamilyen álomvilágot úgy, hogy beleépíti a bűnöket és a hibákat. Hát persze hogy hibátlannak álmodja meg mindenki a maga utópiáját. Mert el kell ismerni, hogy Bibó önmagáról csodálatosan vall, a maga utópiájával. Erkölcsös, művelt lény, aki önmagára szabja a nagyon szomorú valóságot. A magyar rongyot. Mert hol van az a magyar társadalom, vagy a társadalmon belül az a magyar értelmiség, amelyik a Bibó által elképzelt keretekben hajlandó a maga alkotó munkáját teljesen önzetlenül, felhívás nélkül elvégezni kalákában? Pénzt nem kap érte, csak bért. Hatalma meg semmi se lesz az önkormányzat miatt. Van ilyen magyar értelmiség? Nincs ezt kivel megcsinálni. És akkor sem volt, a forradalom alatt.

Hihetetlen dolgokra volt képes a magyar társadalom, de az értelmiség kullogott a munkásosztály után. Én ezt, mint egykori honvédtiszt mondom. Hogy akkor volt magyar munkásosztály, és ez volt az elképesztő a dologban – ami máig se tudatosult – a forradalom napjaiban, meg a fegyveres harcok alatt. Spontán módon megválasztotta a maga vezetőit a munkástanácsok formájában, és a forradalom, a szabadságharc leverése után, amikor folytattuk a forradalmat, akkor ezek a munkástanácsok összeálltak, az ország elismert vezetőivé lettek. A kettős hatalmat a szovjet hadsereg támogatta a pici MSZMP-vel szemben, és megvalósították annyira, hogy Kádár kénytelen volt velük tárgyalni a Parlamentben. Rácz Sándor a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnöke 23 éves, jellemes és értelmes szerszámlakatos volt. Többször voltunk egy zárkában, ismerem a történetét az elejétől a végéig. Ő mesélte, hogy hát a szokásos tárgyalásra megkapta a meghívót Kádártól. Mindjárt a Parlament kapujában letartóztatták, életfogytot kapott.

Amikor megerősödtek – angol diplomaták között tanultam azt a mondást, hogy a diplomácia művészete az, hogy hogyan kell azt mondani, hogy jó kiskutya, amikor az ember talál egy nagydarab követ – ezt csinálták velünk a szovjetek. Tárgyaltak a Parlamentben a kivonulásról, amíg beérkezett ide huszonegynehány páncélos hadosztály, meg még kettőnek-háromnak a részei. És akkor lerohantak minket. Nem először a magyar történelemben. Azt javasoltam valakinek, hogy írja már meg ezt, hogy a mindenkori megszállóink, az ügyeletes megszállóink hányszor, milyen történelmi környezetben próbálkoztak a magyar kérdést Endlösunggal, végső megoldással lezárni. Azt mondom, hogy ez doktori disszertáció témája lenne, de ma Magyarországon nincs olyan bátor ember, aki ezt meg merné írni.

Göncz Árpádnét hallottam arról panaszkodni, hogy a kapitalizmus olyan csúnya emberi tulajdonságokat fog be a szekerébe. Igaz. És a szocializmus mit fogott be? Bármit fogott is be, azok a tulajdonságok az árokba fordították a szekeret. De hát a szocializmusban sem a jó tulajdonságok voltak a rendszer alapjai, hanem bűnök, legfeljebb másfajta bűnök, mint a kapitalizmusban. Még mindig a harmadik úton gondolkozom. Hogy azt milyen bűnök mozgatnák. Mert Bibó csupa jó tulajdonságra alapoz. Mint minden harmadikutas.

Fogtok találkozni a harmadik úttal, már csak azért is, mert hogy úgymondjam, eléggé ki lehet számítani, hogy a kapitalizmusnak ez a mostani győztes, a szocializmussal szemben, a hidegháborúban állva maradt formája, most, hogy nincs ellensúly, túl fog futni önmagán. Tizenkilencre még mindig lapot fog kérni addig, amíg el nem érkezik valami összeomlás. Az összeomlások, a nagy rendszer-összeomlások azok a pillanatok, amikor valami újat lehet kezdeni. Lehet, hogy a harmadik út akkor fog ismét előjönni, most itt az ideje, hogy újat próbáljunk. Új próféták jönnek. Én ahhoz a generációhoz tartozom, amelyik önmaga lelkesedésének a lángjától úgy megpörkölődött, hogy már nem lehet ugrásra rábírni. Ez a ti életetekben még megtörténhet. Erkölcsileg, tudás szempontjából kell fölkészülni. Hogy ne ugorjatok be a prófétának. Irtózatos nehéz, mert a próféta körül mindig kialakul valamilyen varázskör, amelyik elkezdi a kisugárzást. A társadalomnak a tudatlan, öntudatlan része lángot fog tőle, és óriási jellempróba ilyen körülmények között hidegen mérlegelni. Visszaemlékezni a történelmi tanulságokra. Fölmérni az egészet, hogy lehetséges ez? Mire visz? És ilyenkor jön a bibói kérdés, hogy szabadságra visz ez?

Szóval az élcsapat élcsapata arról vitatkozott Bibóval, hogy mivel járna a szabadság. Rettenetes dolog, az embernek komolyan mondom, elszorul a szíve. Szóval

egy bizonyos pótvallásnak a papjaival vitatkozott az ő istenük létéről. Fantasztikus vállalkozás. Azt mondták volna nagyjából, hogyha legalább hasznos idióta lenne – mint Lenin – tudnánk vele mit kezdeni. El tudnák intézni, ha nyugatról hazaküldött agitátor lenne, aki az imperializmus legmocskosabb válfajának az esküdt szószólójaként lép elénk, és vissza akarja fordítani a magyar szekeret. De Bibó nem ilyen volt, hanem olyan, aki velük szemben vállalja, vallja magát szocialistának, tehát nem hasznos idióta, hanem káros idióta. Á, Bibó – mondta nekem a börtönben egy politikai tiszt –, hogy az milyen hülyeségeket beszélt! Különösen az fájt neki, hogy a köztulajdont vissza akarta származtatni csoporttulajdonba. Közvetlen munkástulajdonba. Mindenki birtokolta volna a csoportban, ugye ismerős a közvetlen munkástulajdon? Ez azt jelentette volna, hogy a párt egyeduralma megszűnik. Nem a párt többé az egyetlen munkaadó. Ott kezdődött volna el az ÁVH totális hatalmának az erodálása. Azt ők mind rögtön észrevették, szemünkre is hányták. Hogy képzelték ezt maguk azzal a közvetlen munkástulajdonnal? Én ezt tudtam és fölmondtam a leckét, hogy minden üzem ugyanúgy működne, mint eddig, de a profitot megtartaná és szétosztaná. Profit?! Már nem is tárgyaltak velem tovább. Olyan boldogok voltak, hogy egy piszkos, szalonképtelen kifejezés előkerült, rögtön lecsaptak rá és elzavartak. Ez egyébként a kémelhárító osztály parancsnoka volt, aki elé vittek engem, hogy mondjam. Hány nyelven beszél? Gépkocsivezető? Nemzetközi jogosítvánnyal? Így fölmért engem aztán megrázta a fejét. Nyilvánvaló volt, hogy nagyon sarokba voltam szorítva, megpróbálhatott volna belőlem valami ügynököt faragni. Családom volt. Azután született az első gyerekem, hogy letartóztattak. Volt itt biztonsági fedezet. Szóval tulajdonképpen alkalmas lettem volna. Jól megnézett magának és nagyon büszke vagyok rá, hogy alkalmatlannak minősített.

Szóval ismerős tétel: könnyebb valakit lecsukni, mint nyílt vitában meggyőzni. Nyílt vitáról szó sem lehetett, s aztán kiderült, hogy tulajdonképpen vitáról sem lehet szó. Abban a pillanatban, ha nem tudtak Bibó ellen megfelelő érveket felhozni, akkor lesöpörték. „Maga ne beszéljen, maga az 56-os ellenforradalmár csőcseléket mitizálta a dolgozataiban, amiket eljutatott imperialista körökhöz is." El volt intézve. Pedig Bibó azt mondta ebben a dolgozatában, hogy ha a hatalom kérdését sikerülne rendezni úgy, hogy a szabadság biztosítéka megvan, akkor a szocializmus itt, Magyarországon már meg is oldódhatna. Szegény. Azt írta róla Csoóri Sándor, hogy a történelem utolsó úriembere. Olyan úriember volt, aki hallatlanul gyűlölte az úri világot.

Nekem azt mondta egy kommunista zárkatársam, Márkus Pista: „Tudod, mi kommunisták azzal romboltunk, amivel építettünk, és azzal építetünk, amivel romboltunk.". Ezen azt értette, hogy eltörölni a régi rendet nagy tett volt. Az építéshez megtisztították a terepet. Aztán neki a börtönben kellett rájönnie, hogy építés helyett gödröt ástak, sírgödröt. De azt is látni kell, hogy itt, ha a magyar társadalom érintetlenül marad, sose lehetett volna szovjet gyarmat. Nem szocializmus, de hát Nyugat-Európában is elég tűrhetően sikeres társadalmak épültek fel úgy, hogy a meglévő társadalmi rendet nem zúzták szét.

Amerikában tőlem tudták meg a jenkik, hogy még nem volt olyan totális győztes a világtörténelemben, amelyik olyan ügyesen pacifikálta volna a két legveszedelmesebb ellenségét, mint ők a németeket és a japánokat. Nem, ezen még ők nem gondolkoztak, mondták. Ugyanakkor a mi térfelünkön, a háború után minden országban, minden legyőzött országban az infrastruktúránál, épületeknél, sokkal inkább romban volt az az ideológia, ami mozgatta ezeket az országokat: a nacionalizmus, a nemzeti tudat, ha tetszik. És a Szovjetuniónak sikerült saját uralma alatt ezt a gondolatvilágot fölèleszteni, mindenütt saját maga ellen. Szóval ez a különbség a két győztes között. Németh László szerint Európa kelet felé lejt. Most igen, zökkenőkkel. Elég átlépni Kárpátaljára, ahol az ember elszörnyülködik, hogy még ennyivel alattunk is vannak. És a nyugati szövetségesek megszerezték maguknak Európa jobbik felét. Csak azt nem tudatosítja senki magában, hogy Európa jobbik fele megkapta a jobbik megszállót. Amelyik íme, szövetséget kötött a legyőzöttekkel és győzelemre vitte őket.

Ki tett jót igazán a magyar dolgozó néppel 1956-ban? Ezt a kérdést nem lehet feltenni. Ha én írok valamit, és ezt belerejtem, nem hozzák le. Pedig még ezt meg kell válaszolni. Ma nincs szocialista polgár, polgár sincs. Se szocialista új ember, pedig hogy ígérték. Hogy csinálnak nekünk, belőlünk. Majdnem így hangzott. Hihetetlenül triviális volt.

Nekem is elmondták, amit Göncznek is Bibónak is, utólag megbeszéltük. A párt akkorát csalódott '56-ban a munkásosztályban, hogy utána nem tekintette munkás származásúnak azt, aki nem volt tudatosan kommunista. Ha pedig ez a munkásosztály bebizonyította, hogy tömegeiben nem lesz Moszkva hűséges támasza, szövetségese, akkor ellenségnek legyen megosztott, öntudatlan, primitív, manipulálható. Ez volt a kádári politika, és ezt csodálatosan sikerült elérni. Azt a munkásosztályt rombolták így szét, amelyik 1956-ban az értelmiség helyett egy darabig a nemzet vezetője volt. Amelyik kitermelte magából spontán módon, egy pillanat alatt a nemzet elismert vezetőit. Ez se szabad leírni.

Bibó elképedne azon, hogy a totális diktatúra technikáit fölényesen elsajátított apparátus, frontot váltva, szakértőként, ipari pénzügyi technokrata mezben szolgálja teljes erőbedobással a globális pénzhatalomnak az itteni elterjesztését. A világrendszerek küzdelméből a kapitalizmus került ki győztesen, mert Hruscsov, amikor kihívta őket halálos párviadalra, azt mondta, az rendszer fog győzni, amelyik termelékenyebb. Igaza lett. Még azt nem tette hozzá, amelyik rugalmasabb. Még azt sem tette hozzá, hogy a szuezi kaland miatt végletesen megosztott NATO pont az 1956-os forradalom idején, az amerikai elnökválasztás küszöbén odáig jutott, hogy Amerika majdnem kivonult Európából. Ezeket a renitens európai szövetségeseket magára akarta hagyni, csak a november 4-i magyarországi szovjet beavatkozás ijesztette meg őket úgy, hogy összerántották a NATO-t, és a NATO maradt állva a Varsói Szerződéssel szemben.

Most, 1989-ben megismétlődött, amit Bibó mondott, hogy a forradalmi terror megijesztette a kapitalistákat. Ez már a második ilyen tévedés volt az erőszak bűvöletében. Pedig a francia kommunista párti csöndes bölcsesség volt érvényben: „Harcoljunk, harcoljunk, csak valahogy hatalomra ne jussunk, mert akkor vége az egésznek." Ők is tudták, hogy hatalomgyakorlásra nem alkalmas a marxizmus, a leninizmus, a sztálinizmus. Mindez valami irtózatos fegyver, ha kritikáról van szó, és ha ölni kell vele, különösen, ha lelket, szellemet. Építeni nem lehet vele.

Most itt állunk Európa kapujában, én azt remélem mindig, ha elsorolom milyennek látom magunkat, hogy valaki jelentkezik és egy kicsit fölvidít engem valami jobbal. De én úgy látom, hogy szegények vagyunk, tudatlanok, alkalmatlanok, értékrend híján állunk a saját kultúránkból kivetkeztetve, és egy olyan egyesült Európa tagjaivá kívánunk válni, amelyik azt mondja magáról, hogy nem a népek kohója, hanem salátástál, amelyben minden összetevő megőrzi a maga eredeti ízét, zamatát, ezzel járulva hozzá a közösséghez. Na most mi az, amit mi ebben az állapotunkban kínálni tudunk a szegénységünkön kívül. És ha netán akarnánk kínálni, betartanak nekünk. Sikerült kiirtani a mintaadó réteget. Én még olyan iskolába jártam, ahol nem is egy tanár volt, akire az ember azt mondta, ilyen szeretnék lenni, ha felnövök. Ha nem is választom a szaktárgyát, akkor is, mint ember. A szocialista iskola nem tűrte a pedagógus egyéniséget. Azokat nagyon hamar kiirtotta. Szolzsenyicin azt mondta, hogy a parancsoló nem tűri a nagy írót, mert az mindig olyan, mintha másik kormánya is lenne az országnak.

Kevesen olvastok már Bibliát, ugye? Annak idején Saul volt Izrael első királya. Pocsék király volt szegény. Dávid az életét mentve kimenekült előle a pusztába,

és egyszer csak elkezdtek hozzá kiszállingózni mindazok, akik elégedetlenek voltak Saul uralmával. És az a hatszáz főnyi szabad csapat döntötte meg végül Saul uralmát. A diktatúra nem tűri az ellenpólust. A diktatúra minden nagy egyéniséget, minden mintaadó egyéniséget lehetséges ellenpólusnak tekintett. Bibó is ilyen volt. Ha már meg kellett kímélni az életét. Én emlékszem, bent maradtunk Göncz Árpáddal, nem engedtek ki minket, de Bibó meg Fónay Jenő, ezek a nagy nevek első nap mehettek ki, ott álltak a nyugati újságírók, pipálták ki a neveket, és a jóságos nevelő úr mondta, hogy ott megy Fónay, viszi az életfogytát. Szóval nem szívesen engedték ők ki a kezükből, de ha már kiengedték, tettek róla, hogy Bibó haláláig hatástalan maradjon. Két spicli íróasztala között volt az övé. Hatástalanításnak hívják ezt a műszaki zárak felszedésekor.

Szegény Bibó csalódott 1948-ban. Azt panaszolta, hogy a radikális parasztmozgalmakat mindenki felhasználja, kifacsarja belőlük az utolsó propaganda lehetőséget is, aztán amikor egy csepp sincs bennük, eldobja. Ez történt az ő pártjával, a parasztpárttal. 1956-ban csalódnia kellett a szocialista reformban. A Nyugatban. Ma nem gondoljátok, hogy csalódna, ha itt körülnézhetne? Lehetetlennek tartotta a kapitalizmus visszatérését. Én nem hiszek a fejlődésben, a változásban igen. Ezért én nem mondanám, hogy visszafejlődtünk. Én a következő képet használom: erőszakkal betereltek bennünket egy zsákutcába, ott kellett tolnunk a szocializmus nyikorgó szekerét, egyszer kitörtünk, de beverték a pofánkat. Tolnunk kellett a végéig. Nagy nehezen megfordítottuk a szekeret negyven esztendő után. El kellett kezdenünk kitolni ugyanazon a hosszú zsákutcán végig, hogy ahol utat téveszttettek velünk, hogy mi is a többiek nyomába eredhessünk, akik azóta az eredményes úton jártak. Na most lehet itt fejlődésről, meg visszafejlődésről beszélni? Felelősségről lehetne. Aki ebben a kényszerben részt vett, felelős-e az úttévesztésért? Ma ugyanazok ülnek a bakon, még mindig kifele nyikorgunk a zsákutcából, mert megint azok ülnek a bakon, akik oda vezettek minket. Amíg megfordítottuk nem voltak, nagyon keserves volt megfordulni a zsákutca végén, aztán visszapattantak a szekérre, mert ők tudják az utat kifelé is.

Szegény Bibó ma úgy térhetne vissza ebbe a mai társadalomba, ahogy Szolzsenyicin a mai oroszba. Ez a próféta fájdalmasan igazat mond, ezért nem kell senkinek. Hátat fordít neki mindenki. Itt nagyon mondták, szegény Göncz Árpád is azzal a reménnyel ment be a Parlamentbe tíz évvel ezelőtt, hogy Bibó István szelleme szüntelenül velünk lesz. Nincs. Az erkölcsisége sincs. Nagyon kényelmetlen.

Tudjátok ki volt Albert Schweitzer? Fantasztikus figura. A legnagyobb Bach-orgonajátékos Európában. Nagyszerű trópusi orvos. Igen jó teológus, lelkész volt. Csónaképítő. Valami hihetetlen, egy tucat szakmában és hivatásban elsőrendű. És volt egy magyar orvos beosztottja, önként szolgált vele a gaboni őserdőben, négereket gyógyítottak. És azt mondta, hogy ha egy kis elzászi gorombaság érződik a hangjában, mindenki boldog, végre valami emberi. Szörnyű dolog egy két lábon járó szenttel együtt élni olyanoknak, mint mi vagyunk. Szolzsenyicint ezért nem bírják az oroszok, Bibót emiatt még elméleteiben se nagyon szenvedhetik a mai magyarok. Pedig az elit feladata változatlan. Az élet értelmes élésére mintát adni, kultúrát teremteni. A szétvert helyébe újat. Nem tudom, én az újat illetően kétségbe vagyok esve, majd csinálunk magunknak másikat. Folyton ez, hát nem tudom, szóval ez a ti dolgotok. Én majd kilépek az életből, örülök, hogy értelmes fiatalokkal ülhetek szemben, akiknek ez lesz a feladata.

Bocsánat, elszaladt velem a ló. Itt ülök veletek szemben és ez nagy gyönyörűség, csak azt tudom mondani. Nem minden nap adatik meg az embernek, hogy mai magyar társadalomban ilyen arcokkal ülhet szembe, és remélem az igazi Bibót tehettem elétek. Nem, hogy mondjam, nem talmud-magyarázatként, hanem követendő erkölcsi példaként. Sokat kívánt magától, a lehetetlenségig sokat kívánt tőlünk, magyaroktól. Ebben nem tudom, hogy követni kell-e. Ha tudok válaszolni, szívesen. Olyat kérdezzetek, hogy tudjak!

Hallgató: *Az nekem teljesen abszurd volt, hogy Bibóval, meg a per többi vádlottjával ideológiai vitát folytatott az ÁVH. Mi késztette erre az ÁVH-t?*

Regéczy-Nagy László: Hogy vádat tudjanak emelni. Mivel csak politikai vétket tudtak a számlájára írni. Mégpedig annyit, hogy tagja volt az utolsó Nagy Imre-kormánynak, és leírta a maga hitvallását a forradalom után három dolgozatban, négyben. Abból hármat nekem volt szerencsém külföldre juttatni az angolokon keresztül. És Bibó beszélt. Vallott. Tehát kénytelenek voltak a lehetséges vád alapját a saját hitvallásából kikövetkeztetni.

Hallgató: *És mi volt ezzel a céljuk?*

Regéczy-Nagy László: Hát, hogy fölakasszák. Az, hogy bebizonyítsák róla, hogy olyan esküdt ellensége a lenini-sztálini szocializmusnak, azaz a nagy Szovjetuniónak, hogy nem szabad életben hagyni. Minden ávós tiszt erre vett irányt.

Kukorelli István: *Volt-e Bibónak humorérzéke?*

Regéczy-Nagy László: Volt. Igen zaftos jiddis viccekkel tudta illusztrálni a maga mondanivalóját baráti társaságban. Pompás humora volt. Hogyne, hogyne. Ráadásul mindenki szerette. Csak azt tudom mondani, hogy aki vele együtt volt zárkán, az még máig is meséli, hogy micsoda élmény volt Pista bácsival összezárva lenni.

Jellegzetes történet volt, amikor Fazekas Gyurkával, a rettentő szellemes zsidó újságíróval voltunk egy zárkában. Beadták a vödröt, súrolás. Pista megragadta, hogy majd ő. Fazekas Gyurka azt mondta: „Hát Pista én vagyok a fiatalabb!”. „Nem, kérlek, az ötszáz éves protestáns lelkiismeretem nem engedi, hogy ezt átadjam.” „És az én ötezer éves zsidó lelkiismeretem az kutya?” Ebből szállóige lett. Pistával így lehetett együtt élni.

Kukorelli István: *Én se teljesen értettem, nem vagyok benne biztos, hogy a hallgatóság jobban. Amikor Bibó kiszabadult, akkor két füles íróasztal között dolgozott.* Hajlandó lennél egy kicsit megvilágítani ezt a képet?

Regéczy-Nagy László: Ezt én tőle tudtam, úgy élte meg, hogy az a két kollega, aki közé betették, az felavatta. Én nem jártam a KSH-ban, én ezt tőle tudom. Ennek ellenére mikor hazament, akkor hát írta a magáét. Születtek sorban a tanulmányok. Némely tanulmányai fölött nagyon eljárt az idő. Mert aktuális dologhoz kötődtek. Aztán a nagy elméletek, amiket a magyarországi zsidókérdésről írt, máig is elvállalhatók. Ugyanúgy, mint a szabadságról írottak, bármikor, bárhol.

Kukorelli István: *Felmerült többször az a kérdés is, hogy állt Istennel, vallásos volt-e Bibó?*

Regéczy-Nagy László: Nem vallásos, hanem hívő ember volt. Hát eleve ez. Gondoljátok meg. Küszöbön áll a letartóztatásuk. A barátai üzennek neki: „Pista! Ha halálra ítélnek, föltétlenül kérj kegyelmet, mindent megmozgatunk azért, hogy kegyelmet kapj." Azt üzente vissza a Szondi két apródjából: „Jézusa kezében kész a kegyelem, egyenest oda fog folyamodni.". Ez valami olyan a hit, hogy aki még nem állt szemben nagyon is biztosnak látszó halálos ítélettel, az nem tudja, hogy mit jelent ez a kőkemény magatartás. Ez a lutheri magatartás volt. Itt állok, ezt tettem, másképp nem tehetek, minthogy elvállalom. De ebben megegyeztünk Göncz Árpáddal hármasban. Nincs mögöttünk párt, tömeg, hatalom. A külföldi kapcsolatunk semmit sem ért. De ahhoz, hogy a hitvallásunkat komolyan vétessük, ahhoz a személyiségünket, egzisztenciánkat kell bedobni a mérleg serpenyőjébe, a magunk oldalán. Tehát, itt vagyunk, ezt tettük, elvállaljuk. Politikai meggyőződésből tettük. Én ezért jöttem vissza Bécsből. Őket letartóztatták május 23-án. Valami fantasztikus, később tudtam meg, hogy miért, de ki kellett járni, Bécsből hozta a követség az élelmet. Itt nem volt. Teherkocsival még egyszer kimentem, és akkor el kellett döntenem, hogy most mi lesz. Kint is maradhatnék. Az angolok igazán meg is kérdezték tőlem, hogy mire számítsanak. Mert akkor ők gondoskodtak volna sofőrről, aki visszahozza a kocsit. De hát eszembe jutott, hát nálam nagyobb ember Görgey, aki haláláig nem rótta le, hogy a tábornokait felakasztották, ő megúszta. Jány Gusztáv – akit az amerikaiak nem adtak volna ki, nem tekintették háborús bűnösnek – hazajött. Mert mikor a beosztottjai bíróság előtt állnak, ő, mint parancsnok nem lehet szabadlábon. A barátaim peréről nem olvashattam kint a nyugati újságokban. Haza kellett jönnöm természetesen. Hát így jutottam el politikai karrierem csúcsára.

Hallgató: *Bibó megpróbált a józan ész útján maradni. Ez miért nem vezetett oda nála, hogy gyökeresen és alapjaiban szembeforduljon a szocialista gondolattal?*

Regéczy-Nagy László: Nagyon jó kérdés. Szocialista maradt a maga módján, Marx nélküli szocialistaként halt meg. Egyszersmind istenhívő emberként, sőt krisztushívő emberként. A szabadság megszállottjaként. Ha neki az lett volna a meggyőződése, hogy a teljes, korlátlan szabadság, emberi jogokban, vállalkozásban, pénzgazdálkodásban jelenti a szabadságot, akkor annak lett volna a híve. Más volt a meggyőződése, úgy látta, hogy bizonyos korlátokat kell szabni, ezt Madách is így látta. Azt mondja Az ember tragédiájában valahol, hogy az emberlélek fél a végtelentől. Attól fél, hogyha szétterül, megsemmisül, vége lesz, szét-

folyik. Ha nincs határok közé, önmaga által is szívesen elfogadott határok közé szorítva, akkor egyszer csak elfogy. Végesek vagyunk. Ezt élte meg. Na most fontos, hogy azokat a határokat belső megegyezés alapján a társadalom vállalja-e, például a tulajdonban, vagy egy elit találja ki úgy, hogy ők jobban tudják és rákényszerítik a társadalomra. Egy belső diktatúra, vagy egy külső diktatúra, vagy egy pénzoligarchia kényszerít ránk valamilyen korlátokat. Akárki találgathatja. De a bibói világnak a szabadság érdekében önként vállalt, elvállalt határai vannak. Például, hogy nem élhetek csak a magam kedvére és hasznára. Tekintettel kell lennem másra. Minél elesettebb a társadalomban valaki, vagy egy réteg. Nekem, aki fölül vagyok, gazdagabb vagyok, jobban képzett vagyok, a lehetőségeim nagyobbak, kötelességem van. Szolidaritást kell vállalnom a kicsikkel, az elesettekkel. Ez mind bőven benne van a bibói világban, hitvallásként olvasható. Ide nem vettem bele, de örülök, hogy szó kerül róla. „Mit?" – mondták az ávósok. Úgy emlékszem ez benne van a jegyzőkönyvben: „A kommunizmus föl fogja számolni a szegénységet."

Hallgató: *Még egy kérdésem lenne. Miután Bibó azt is észrevette, hogy ebben az országban tényleg kiirtották az elitet, nem próbálta meg valahogy átalakítani az elméletét?*

Regéczy-Nagy László: Nem. Azt mondta, hogy végre a parasztságból és a munkásságból kiválasztódott új értelmiség, ha az első generáció nem is, a második bizonnyal elitet fog alkotni. Sőt a gyökerei miatt több reménység van ennek az elitnek a felelős működésére, mint a régiére. Csak hát én az értelmiséget nem úgy ismertem meg, mint aki szeret pénz, meg hatalom hiányában teljes elkötelezettséggel nagy dolgokra vállalkozni. Itt az embert a profit motiválja. Hát mit csináljunk? Nézzünk szembe önmagunkkal. Ezért volt sikeres a kapitalizmus a profitot megvető szocializmussal szemben. Jó, nézzétek, az értelmiség első generációja rab értelmiség volt. Németh László már Szárszón azt mondta 1943-ban, hogy nagyon szoros járszalagon járatják majd az új elitet, az új nemességet, ő így hívta. Gyilasz az új osztálynak nevezte, Bibó az új elitnek. És ennek az új elitnek kellett volna megalkotnia azt a harmadik műszaki forradalmat, amit a szabad országok szabad értelmisége alkotott meg. És önmagában ez a harmadik műszaki forradalom megadta a nyugatnak azt a fölényt, aminek a birtokában, mint a sakkozó, aki ha egyszer – hogy mondják ezt – bábufölényre tesz szert, kiütésre játszik. Vagy a nagy Mao, aki azt mondta, hogy Kína azért van az atomháború pártján, mert ha az emberiség fele elpusztul, ott még mindig ötszáz millió kínai marad.

Kukorelli István: *Itt elhangzott, hogy az emigráció úgy látta, hogy Bibó Ravasz Boriska szoknyája mögé bújt. A kortárs hogy látta ezt?*

Regéczy-Nagy László: Bibó végtelen finom lélek volt, Csoóri nem véletlenül vette észre benne a történelem utolsó úriemberét. És az a fajta úr, aki ő volt, olyan gyöngédséggel, figyelemmel vette körül a feleségét, hogy mi sem volt természetesebb, hogy ő fogta a szatyrot, és ment el krumpliért, ahol Csoórival összetalálkozott. Tudjuk, a Csoóri versben ez a figura meg is jelenik. Az úriember szereti a feleségét. S a szeretet találékony, figyelmes, udvarias. II. Rákóczi Ferenc már ezt előttünk tudta. Azt mondta, az udvariasság a felebaráti szeretet megnyilvánulása. Bibó udvarias volt a feleségével. Ez kívülről nézve látszhatott úgy, hogy elnyomott szegény pária, cilinderben sétál az ágy alatt. Én ismertem Boriskát és nem, nem így volt. Bibó egyszerűen a párját szerette, odabent ugyanis ezt tudtuk. Nekünk naponta háromszor megérkezett a börtönkoszt a zárkaajtó elé. Nem volt valami finom, de biztos volt. A kint maradott asszonyoknak egyedül kellett megvívni az élettel, a hatalommal a harcot. És ott taposták őket, ahol tudták. És minden smasszer, nevelőtiszt, politikai tiszt idáig érő szájjal könyvelte el, ha egy elítéltnek a házassága tönkrement. Erre utaztak. Ha az asszony elvált, utána kaphatott jó állást. Neki kellett eltartania a családot. Na most kijött az ember, és ha a feleségét úgy találta, hogy hűségesen várta, azt haláláig nem tudta megköszönni semmilyen módon. Ezek alapélmények. Én is a feleségem szoknyája mögött vagyok ezek szerint, mert én is udvarias vagyok vele.

Kukorelli István: *Köszönjük, hogy itt voltál és válaszoltál a kérdéseinkre!*

Regéczy-Nagy László: Köszönöm. Köszönöm szépen!

„BELELÖKÖTT BENNÜNKET AZ ÚRISTEN EGY FAZÉKBA"

SZESZTAY ANDRÁS előadása

Kukorelli István: *Mai témánk Bibó István vallásossága. Ennek a kérdésnek kiváló ismerője Szesztay András, aki két verselemzésre hívta fel figyelmünket, amely a Confessio, a református egyház kiváló folyóiratának 1979. évi 4. számában jelent meg. Ebben Bibó István József Attila Négykézláb másztam kezdetű, illetve Radnóti Miklós Sem emlék, sem varázslat című versétől jut el Dietrich Bonhoeffer német evangélikus lelkész gondolatához: „A velünk levő Isten azonos azzal az Istennel, aki elhagy bennünket." Bonhoeffer egyébként az idézett gondolatot 1944. július 16-án egy német koncentrációs táborban vetette papírra, ahol 1945. április 9-én, tehát nagyon röviddel a háború vége előtt Himmler személyes parancsára kivégezték. Köszönöm András, hogy vállalkoztál az előadásra.*

Szesztay András: Nem tudom, mennyire ismerős ez a kép? Körbeadom, hogy megnézzék a kollégák. Hívőbb embert Bibó Istvánnál kevesebbet ismertem, és katonáskodó korából van ez a fénykép. Ehhez hoztam egy Reményik Sándor-verset. Őt, az erdélyi költőt nem érte el a balvégzet, ő nem volt katona. És ezt sokan szemére is hányták. 1890-ben született, 1914-ben huszonnégy éves volt. Javakorabeli fiatalember, de nem vonult be. Azt hányták szemére, hogy írja a nagy hazafias verseit, mint költő, és ő maga sohasem volt katona. És erre replikaként írta azt a versét, amelyben ellenfeleinek azt válaszolta, hogy „így is őrzője a várnak".

Bibó István ezzel szemben volt katona, de azt hiszem, nem ez a mundérba öltözöttség volt életének az a szakasza, amelyikben őrzője volt a várnak. Hát azt hiszem, Bibó Istvánt is külön szolgálatra hívta be az, aki őt tudósnak és abban az értelemben publicistának teremtette, ahogy Wesselényi vagy Széchenyi, vagy

Kemény Zsigmond volt publicista, vagy Németh László, Illyés Gyula. Ebben az értelemben közírónak alkotta. És hát erre a dogmára mondanék elmélyítésből néhány személyes emléket róla.

Talán nem tűnik hivalkodásnak, ha felidézem a Bibó-emléktábla avatásakor összefoglalt gondolataimat. Annál is időszerűbbnek tartom őket, mert az az avatás egyike volt az első, az 1989-es emléktábla avatásoknak. Halála tizedik évfordulóján, május 10-én történt. A rendszerváltozást illetően még minden nyitva volt, hogy úgy mondjam, még semmi nem volt elrontva sem. Akik ott összegyűltünk, később nagyon szétszóródtunk, de ott még együtt voltunk. Tehát a szöveg: „Halálod óráján egyedül maradsz. Tíz esztendeje ennek az épületnek egyik földszinti betegszobájában, néhány héttel azután, hogy felesége a szomszéd épületben halt meg, Bibó István úgy maradt végképp egyedül, ahogyan egyszer kikerülhetetlenül mindnyájan fogunk. Ő azonban ekkor másodszor maradt ilyen teljesen egyedül. Huszonhárom évvel azelőtt, 1956. november 4-én maga gépelte nyilatkozatában azt üzente a nemzetnek és a világnak: »Az Országgyűlés épületében egyedül alulírott, Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedül törvényes magyar kormány egyetlen képviselője.« Tehát ugye elhangzott a rádióban reggel öt óra egynéhány perckor Nagy Imrétől, hogy a kormány a helyén van, de hát a kormány már nem volt a helyén, aki tudott, vagy a jugoszláv követségre, vagy haza ment. Bibó István azonban bement, és ott volt mindaddig, amíg lényegében az oda bevonuló orosz katonák ki nem kergették onnan. Halálos egyedül maradt ő azon a fekete reggelen is. Hiszen döntésében és mindabban, amit, mint az egyedül törvényes magyar kormány egyetlen képviselője az elkövetkező hónapokban véghezvitt, nyilvánvalóan benne örvénylett az az eshetőség is, hogy ma nem ezen a madárfüttyös erdőszélen, nem a hajdani morbus hungaricus egyik legfontosabb műhelye falán avatunk emléktáblát, hanem a 301-es parcellában állítanak még egy kopjafát.”

Hallom, hogy Göncz elnök is tartott itt előadást, megemlékezést. Nem tudom, elmondta-e azt a néhány szót, amit a perük ítélethirdetése előtt beszélgethettek egymással a vádlottak padján ülve. Bibó István nekem elmondta ezt, hogy azt mondták, hogy na, vajon bölcsek-e ezek a bíró urak eléggé ahhoz, hogy ne legyen Bibó körút és Göncz utca Budapesten 10-15 év múlva. Azt hiszem ők nem voltak elég bölcsek, de szerencsére indiai és egyéb intervenciók történtek.

A gyászjelentésben, a Bibó család által kiadott gyászjelentésben van az a bibliai idézet, hogy „ha valaki igyekszik az ő életét megtartani, elveszti azt, és valaki meg-

találja azt.” Első önként vállalt halálos egyedülmaradásának a pecsétjével gyűjt élete és életműve egybe itt minket. Segíthet történelmünk mostani válságában túllépni önmagunkon, közösségként viselkedni, közösséggé válnunk. Az én életem legnagyobb csalódása és kudarca az, hogy úgy érzem, hogy ez nem sikerült. Csodálatos módon puskalövés nélkül kimásztunk a diktatúrából, de közben közösséggé válnunk és közösségként viselkednünk nem nagyon sikerült. Még megtehetik a fiatalok.

A szabadság és a türelem csendes indítékait megtalálni magunkban, magunk körül Bibó István egyszerre segít erkölcsi példájával és tudományos hagyatékával. Ő spekulatív kacsalábakon forgó eszmepalotákat sosem akart építeni. Bocskaitól vette munkássága jelmondatát: „Sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük, csak a mi nemzetünk javát és megmaradását”. Azt pedig, hogy számára közelebbről mi ez a dolog, a feltétlen szolidaritása jelölte ki mindig azokkal, akik erre akkor éppen a leginkább rászorultak. Pályája elején a szegényparasztsággal, később, s egyre inkább a zsidó származású honfitársaival. 1945 után a Csehszlovákiába bevagonírozott magyarokkal, a Magyarországon bevagonírozott svábokkal, 1963 után az amnesztiából kizárt ötvenhatosokkal. Életműve eközben, ezáltal nőtt fájdalmas befejezetlenségében is teljes, szerves, ma is működőképes egyetemes érvényű eszme- és értékrenddé.

Ehhez az 1963 utáni időszakhoz szeretnék az életéből még két részletet elmondani. Az egyik olyan, amit azt hiszem, hogy mástól még nem hallhattatok, mert nagyon furcsa, közvetett módon tudtam meg magam is. Valamikor az 1990-es évek elején, 1991-92-ben, mindenesetre már a Bibó-rehabilitáció és recepció időszakának a kulminációja után, szabadságunkat a feleségemmel a Bükk-fennsíkon töltöttük. Ő buzgó lengyel katolikus, és vasárnap délután gyerünk le, muszáj lemenni a legközelebbi templomba, és hát ott egy piarista atya tartotta a misét, mert a plébános elment szabadságra. És ez a vendégatya a prédikációjában mondja, hogy kedves híveim, amikor én 1929-ben a szegedi piarista gimnáziumban érettségiztem… Na mondom, alkalom szüli a riportkészítőt. Megvártuk, míg szétoszlott a gyülekezet és azután az atyát lekísértük az autóbuszhoz, sőt az autóbusszal Lillafüredig kísértük, mert Hámor községben tartotta két órával később a következő misét. Közben kifaggattuk, hogy hogyan is emlékszik vissza arra a bizonyos – mivel nem volt párhuzamos osztály – egyetlen szegedi piarista gimnáziumi osztályra. Emlékszik-e és hogyan emlékszik Bibó Istvánra? Nem sok mindenre emlékezett. Kicsit már gyenge emlékezettel és összeszedettséggel és valószínűleg nagyon befelé forduló életet élhetett, mert a következőket mondta

el: „Na, hát emlékszem én, hogyne, a Bibóra. Hat évig jártunk együtt, és soha nem beszéltünk. Úgy voltunk osztálytársak, hogy se nem verekedtünk, sem nem labdáztunk. Előttem ő úgy van, hogy a barátjával, a Reitzer Bélával járnak a szünetekbe fel, s alá, és vitatkoznak. Könyvmoly volt az. Nem sportolt velünk.” Mélyen elpirult az atya – „Ródliztunk együtt a Tisza jegén a lányokkal, ő még azt sem. Teljesen egy könyvmoly volt, hallom is aztán, hogy valahogy bajba is keveredett 1956 után szegény.” Hát ennyire emlékezett az atya, és bennem, ebben a gimnazista Bibó képben már megjelent ez az egyedül, amit rá emlékezve mondtam. Magányos ember volt. Egyedül járt be gondolattartományokat. Jó barátságban volt ezzel a Reitzer Bélával, akit aztán elhurcoltak munkaszolgálatosnak – zsidó ember volt – és nem jött vissza a keleti frontról. És nagyon jó barátságban volt Erdei Ferenccel, akinek egész másfelé kanyarodott a politikai útja. Hozzá kell tenni, hogy legnagyobb bajában is, legnehezebb éveiben is mindig szolidáris maradt a Bibó családdal, és Bibó István is barátjaként gyászolta, amikor előtte néhány esztendővel megelőzte őt az eltávozásban Erdei.

Röviden arról, hogy én hogyan ismertem meg és minek köszönhetem, hogy nemcsak az írásairól, hanem az életművéről is beszélhetek. Egyetemista koromban az elsősorban a Válaszban megjelent nagy tanulmányait olvastam és legnagyobb olvasmány-élményeim közé tartoztak. Végeztem, és később szociológiába vágtam a bicskámat, nem sok sikerrel. És amikor 1956. november 6-7-én az ablaküveg cserepekkel teli Móricz Zsigmond Körtéren mentem, láttam kiragasztva az ő magyarokhoz intézett felhívását, akkor nagyon erősen éreztem, hogy ezt az embert meg kellene ismerni, és amiben lehet, kellene neki segíteni, mert mélyen kifejezi azt, amit a baráti körömmel együtt gondolunk és érzünk. Édesapámék révén személyes ismeretségben voltam Ravasz Lászlóval, az apósával, anélkül, hogy Bibót személyesen ismertem volna. Így felmehettem Ravasz Lászlóhoz, és megkérhettem őt, hogy ismertessen össze vele. Ez nem volt nehéz, mert Bibó a Berkenye utcában lakott, Ravaszék pedig a Bimbó úton, tehát úgy háromszáz méter távolságra. Ez volt november 10-e körül. Gondolta, hogy a proklamációk miatt őt keresni fogják, és nagy naivan úgy gondolta, hogy jobb lesz, ha néhány éjszakára átmegy. Hogy így mondjam, azt hitte, hogy biztonságba helyezte magát az apósáéknál, és ott élt körülbelül karácsonyig. Szóval a Ravasz László mutatott be neki, én akkor ilyen deklasszált értelmiségi voltam, és valamikor karácsony után Bibó szerzett be engem az egyetemi könyvtárba raktárosnak, ahol ő munkatársként dolgozott egészen a letartóztatásáig. Gyakran volt alkalmunk szót váltani, s ha kényesebbre fordult a beszélgetés, akkor a raktárnak egy-egy olyan sarkába mentünk beszélgetni, ahol úgy gondoltuk, nincsenek poloskák. Minderről, a vele kapcsolatos személyes

élményeimről azért nem akarok sokat beszélni, mert ezt én megírtam a Reformátusok lapja 1989. júniusi, három egymást követő számában.

Csak egészen röviden utalhatok az emlékeimre, amelyek bizonyítékul szolgálnak arra, hogy hívő ember volt. Hívő ember úgy, ahogy egy Ady-verssor alapján akkor is jellemeztem magamban őt. Adynak van egy verse, amely így kezdődik: „Hiszek hitetlenül Istenben, / Mert hinni akarok.” Ez értelmezhető úgy is, hogy hiszek hitetlenül Istenben, meg úgy is, hogy hitetlenül hiszek Istenben. És abban, hogy mert hinni akarok, abban az is benne van, hogy de nem akarok képmutató lenni. Úgy is, mint egy nagyon nevezetes és nem csak a saját egyházához szólni tudó református püspöknek a veje, és mint a református leánygimnázium kitűnő tanárnőjének a férje. Semmi olyant nem akarok mutatni, ami nincs bennem. Úgy tudnám jellemezni, hogy Bibó egyházképe egy reformált katolikus kép volt, a Jézusképe egy Jézust követő unitárius racionalista képe volt, és mindez békességesen megfért azzal, hogy ezt a kétpólusú magatartását a református egyház egyszerű tagjaként, és nagy lelkipásztor kritikus vejeként, gyermekeit református vallásosságban, és arra nevelte.

A továbbiakban néhány emlékképet villantok fel Bibó vallásosságáról. Én annál nagyszerűbb magyar ügyvédet, mint az ő kiszemelt ügyvédje, Kardos János, nem ismertem. Bibó számolt azzal, hogy előbb-utóbb perbe fogják, és abban a naiv illúzióban volt, hogy majd ő megválaszthatja az ügyvédjét, nem pedig egy dupla nullás ügynek minősítve, ki fogják jelölni az ügyvédjét. Nota bene, a kijelölt ügyvédje nagyon rendesen viselkedett, Bibó nagyon meg volt vele elégedve. Mindenesetre Kardos Jánossal beszélte meg a védekezésük stratégiáját. De akkor már nagyon közeledett a letartóztatásának az ideje – mert nagyon sok jele volt, többek között. Ne vegyétek rossz néven, hogy egy anekdotát idézek fel: néhány nappal a letartóztatatása előtt egy hatalmas kofferben vitte le a Patyolatba, a Retek utcai piac melletti Patyolatba a Rózsadombról a család szennyesét. És két ilyen masszív fiatalember gondolta, hogy esetleg szökni akar, felnyitották a bőröndöt és látták, hogy tele van szennyessel a koffer. Láthatták, mondjuk, hogy nem éppen egy disszidálási kísérletnek az előkészületi cselekményét valósítja meg. Egyébként is túl rangos vádlott-jelölt volt ahhoz, hogy ilyen közönséges trükkel próbálkozzon. Ebben az időben már kerülte a személyes találkozást mindenkivel, kivéve a családját és a munkahelyi kollegáit, mert nem akart senkit kompromittálni. Még Kardos Jánost sem. Kardos János azonban engem felhívott telefonon, tudván, hogy együtt dolgozom Bibó Istvánnal, és kért, hogy látogassam meg, és vigyek el neki egy személyes üzenetet. A személyes üzenete az volt, hogyha úgy fordulna

a dolog, hogy halálos ítéletet kapna, akkor kérjen kegyelmet, mert biztosan sok külföldi és belföldi jóakaratú erő mozdítható meg ennek a megakadályozására. De ha maga a vádlott nem kér kegyelmet, ez olyan „megrögzöttséget” – mondta idézőjelben – jelent, hogy könnyen azzal fenyeget, hogy meghiúsulnak ezek az igyekezetek. Bibónak a hallatlan jóhiszeműségében eszébe sem jutott, hogy végül is ő mindent nyilvánosan tett, proklamációkat írt, és nem konspirált semmit. A feltételezetten poloskamentes raktársarokban átadtam ezt az üzenetet, hogyha netán mégis, akkor kérjen kegyelmet, erre nagyon kéri a Kardos János. Amire ő, aki mindig ironikus volt, rengeteg önir óniával, életében akkor az egyszer egy nagyon patetikus választ adott. A Szondi két apródját idézte. Azt mondta, hogy: „Mondd meg nekik, a hatalmasságoknak, mondd meg nekik András, ím azt üzenem, hogy »Jézusa kezében kész a kegyelem, / Egyenest oda fogok folyamodni.«” Ebben a helyzetben, amikor feltehetően utoljára van módja szabadon döntenie a magatartási stratégiájáról, világos, hogy rövidesen le fogják tartóztatni és jön a per, ennek az idézetnek olyan hallatlan hitele volt, hogy felejthetetlen a számomra.

A másik emlékem, amit szeretnék elmondani, és külön örülök, hogy hölgyek is vannak a hallgatóság körében, mert ezt a Bibó Istvánnéról mondom. Illetve az ő kettőjük viszonyáról, és ennek a viszonynak egy nagyon mély, közös hitben gyökerezettségéről. Minden unokahúgom, unokanővérem, és ideálom református gimnáziumba járt, elképzelhetetlen lett volna, hogy másutt járjon. Nos, számukra Boriska néni, Bibó Istvánné fogalom volt. Egy nagy tanárnő, akinek a történelem óráit türelmetlenül várták. És kifigyelték, hogy valaki telefonál neki, és meglesték és látták, hogy egy erős dioptriás szemüveges fiatalemberrel róják az utcákat, és nagyon egymásba karolva, de beszélgetnek, és nem tudták, hogy ki az, ott volt az egész osztály. És ezek a hajdani tanítványok rendszeresen látogatták Boriska nénit, amikor a férje börtönben volt. Nos, Ravasz Boriska, Bibó Istvánné 1963 telén megtisztelt azzal, hogy elmondta, hogy behívták őt valamilyen főhivatalba, talán az Igazságügyi Minisztériumba. Nem tudom, szóval valahova, ahol arra biztatták, hogy adjon be kegyelmi kérvényt. Ekkor már be volt jelentve az ENSZ főtitkára budapesti látogatása, tehát sarjadt bennünk a reménység, hogy készül valami amnesztia, politikai amnesztia. És Bibóné nem a tanácsomat kérte, hanem hangosan gondolkozott előttem. Egyebek között azt mondta, hogy ő mindenben bajban lévő társnőjének, tehát minden fogolytárs feleségeinek azt fogja tanácsolni, hogy adják be ezt a kérvényt, ha ez megkönnyíti az amnesztiát a számukra. Viszont úgy érzi, hogy ő ezt nem teheti. Nem teheti, mert összhangban azzal, amit Kardos Jánosnak üzent a letartóztatása előtt, ő úgy gondolja, hogy István nem kérne kegyelmet, vagy amnesztiát. Mert azzal az egész megtorló bírósági ügyet legitimálná. Ugyanis csak

az adhat amnesztiát, aki jogosult volt ítélkezni. Roppant kockázatos volt ez, mert közben jöttek a hírek, hogy Bibó veséjével, tüdejével bajok vannak, és akkor még nem lehetett tudni, hogy külkapcsolati érdekből valóban ki fogják engedni néhány hónap múlva. Vállalni kellett azt a kockázatot is, hogy amiatt marad bent életfogytiglanra ítélve, vagy ki tudja meddig, mert nem kérnek a nevében amnesztiát. És akkor fogalmazott hallatlan pontossággal a Boriska néni úgy, hogy ezt sose felejtem el: „Nézze András, ebben a helyzetben nekem nem elég úgy viselkednem, ahogy azt István akarná, hanem nekem azt kell tennem itt, amit ő tesz ott bent a börtönben.” Ez mondjuk tényleg két embernek, egy férfiembernek és egy asszonyembernek egy olyan misztikus, de reális uniója, amit minden fiatal barátomnak nagyon kívánok.

A harmadik történet. Szabadulása után meglátogattam Bibót a balatonfüredi szívkórházban, és onnan kisétáltuk a Tagore sétányra. Nagyot beszélgettünk. Nagyon szomorúan beszélte el, hogy van neki egy ágyszomszédja, egy gyönyörű, antropológiailag gyönyörű magyar kulák bácsi, akinek akkor, az 1960-as évek végén már könnyebb volt a helyzete a faluban. Jól ment a sora. Adta a ropogós százasokat az ápolónőknek, borítékban a doktoroknak, és vitte be neki a libapecsenyét meg nagy kóstolókat a családja. Próbált vele Pista beszélgetni, de mint mondta, nem tapasztalt benne semmi töredelmet. Csodálatos – mondta Bibó –, hogy mennyire nem törték meg az előző évtizedek, padlás-lesöprések, az, hogy nyilván nem vették fel a gyereket, az unokáját se egyetemre, gimnáziumba. Tehát a lényeg: abból a kemény büszkeségből, amivel mondjuk a népi íróknál találkozhatunk, Móricznál, ahogy a szegényebb parasztra vagy cseléd- sorban lévő parasztra nézett egy jómódú parasztember, hogy ebből mindaz, amin át kellett mennie ennek az egész magyar parasztságnak, nem jött az a vallásos töredelem, amiből kisarjadhatott volna egy, azt hiszem nagyobb szolidaritás például a falu más rétegeihez tartozó, és szintén a maguk módján elnyomott embereivel. Ennek a kapcsán mondott egy nagyon költői, egyszersmind teológiailag is szemléletes képet. Azt mondja: „Ezzel az öregemberrel, az öreg paraszttal beszélgetve, az jut eszembe, hogy úgy néz ki, hogy az Úristen ezt a magyar népet, mint amikor a háziasszony krumplit főz, belelökte egy nagy fazékba és főzi, hogy megpuhuljon. Nem úgy, hogy puha legyen, nem úgy, hogy a megszállóval, a diktátorral szemben legyen puha, hanem hogy egymás fele nyíljon meg. A nála is nehezebb sorsúval szemben legyen irgalmasabb, nyitottabb általában. Belelökött bennünket az Úristen egy fazékba és 1956-ban megemelte a fedőt. Úgy látszik, hogy megszurkált bennünket. És annak, hogy az oroszok bejöhettek, egyáltalán megtörténhetett, ami megtörtént, transzcendentális oka az lehetett, hogy úgy látszik, nem talált még minket eléggé puhának, visszarakta ránk a fedőt.” Életemben egyszer és akkor láttam őt könnyezni, amikor ezt elmondta.

Most a következő kép, az már sokkal későbbi, 1977-ből való. A nevezetes debreceni-aradi Kádár-Ceausescu találkozó idejéből. Én környezetvédelemmel foglalkoztam mint szociológus, és akkor volt Balatonfüreden egy konferencia, amire eljött egy amerikai földrajztudós, aki a kvékerek szövetségének volt magas szintű vezetője. A kvékereknek nagyon jelentős befolyása volt az amerikai értelmiségi elitekre és ezeken keresztül az amerikai közvéleményre is. Bibó tanácsát kértem, hogy ha beszélgetek ezzel a kvéker vezetővel, hogy értelmezzem ezt a Kádár-Ceausescu találkozást, az erdélyi magyarok helyzetét, meg hát a mi helyzetünket úgy mindenestül. Akkor mondott nekem egy olyan bibliai példázatot, amit teológusok, pap barátaink tökéletesen helytállónak és olyannak találtak, ami mondjuk méltó volt Ravasz László vejéhez. A házasságtörő asszonyról szóló evangéliumi történetről van szó. Arról, hogy a farizeusok meg akarnak kövezni egy asszonyt, akit házasságtörésen kaptak, és Jézus ezt azzal akadályozza meg, hogy azt mondja nekik, hogy az dobja rá az első követ, aki maga nem vétkes. És azt mondja, hogy – s ez megint jellemző az ő szavak mögött a fogalmak lényegére utaló tisztánlátására – mi mindig szidalmazzuk a farizeusokat. Ezek a farizeusok mintaszerű emberek voltak, mert elrestellték magukat, és egy se merte rájuk dobni a követ. De hol vannak a mi farizeusaink ettől, szeretnék én ilyen farizeusokat látni a mi egyházainkban, társadalmunkban, mindenütt. „Tehát sugalld azt ennek az amerikai kvékernek – és ez az ő sugallata valahol talán tíz-tizenöt év múlva be is következett –, hogy próbáljanak minket erőszak nélkül kiszabadítani az erőszak által való megszálltságból és erőszakból. Mert tán egy atomháborúban ki lehet verni az oroszokat, de kik maradnak életben azután. Találják ki, hogy a nálunk is sokkal-sokkal elnyomottabb székelyeken, erdélyi, romániai magyarokon, másrészt a tábornak az elnyomott kis népein, hogyan lehet erőszak nélkül úgy segíteni, hogy az erőszakból kikeveredjünk." Én azt gondolom, hogy ez az üzenet valahol valahogyan célba talált, és jó következményei lettek.

Végül az utolsó emlékemet szeretném még elmondani az ő hitéről, vallásosságáról. Ez az utolsó beszélgetésünkhöz fűződik, néhány héttel a halála előtt, 1979 nagypéntekén történt. Másnap, nagyszombaton halt meg a felesége, Boriska néni, aki a dunakeszi szanatóriumnak egyik szomszédos pavilonjában feküdt, nagyon súlyos tüdőrákban. Ott volt egy nagyon szép beszélgetés közöttünk. Nagyon beteg volt már Bibó, nekem kellett megitatni narancslével, mert ahhoz is gyenge volt, hogy saját maga kiszolgálja magát. Az ünnep előestéje volt, a betegtársait, a kevésbé súlyos betegeket hazaengedték, úgyhogy kettesben voltunk a kórteremben. 1978 októberében választották meg pápává II. János Pált, amit ő nagy érdeklődéssel követett. Nekem egy krakkói lengyel lány a feleségem. Akkoriban még ez nagyon nagy

dolog volt, hogy reverzális nélkül, egy lengyelt a katolikus egyház összeházasított reformátussal. És a Vojtila bíboros megengedte ezt, és ebből a Bibó tudta, hogy ez egy jelentős szerepre hívatott egyházi személy. Különben is sokat meséltem neki, hogy a későbbi Szolidaritás magzatmozgásaiban milyen bölcs és bátor szerepet játszott. Hogy milyen jelentőséget tulajdonított annak a fordulatnak, hogy innen, a táborból választottak valakit pápává és olyan valakit, akiről voltak személyes élményekből összerakható képei rajtunk keresztül. Annak idején jeleztem neki, hogy lengyel ifjú hölgyet készülök feleségül venni. Azt mondta, hogy jól teszed, a lengyelek ugyanolyan kedves-szélhámosok, mint mi vagyunk magyarok, csak egy kicsit még kedvesebbek és egy kicsit még szélhámosabbak. Ezzel a kedves iróniával, tényleg nagy szeretettel, barátsággal és bizalommal fogadták ők a feleségemet is. És itt, a kórházban megkérdezte tőlem, hogy – akkor már köztudott volt, 1979 áprilisában történt – első látogatását teszi majd a pápa otthon, megy-e haza Lengyelországba? És megkérdezte, hogy a feleségem ki tudna-e csempészni, és oda tudna-e juttatni neki egy levelet tőle, Bibótól, valami módon tudatván vele, hogy aki küldi, megérdemli azt, hogy ezt a levelet, vagy memorandumot el is olvassa. Mire mondtam, hogy ennek semmi akadálya nem lesz, és akkor jutott nekem egy ilyen kicsit groteszk kép az eszembe, mondván, hogy nem lehet ez egyébként egy olyan nagy különleges kegy, hogy János Pál elolvassa a Te írásodat, mert én a következőképpen látom a kettőtök viszonyát. Talán a szegedi piaristáknál is voltak olyan tornaünnepélyek év végén, ahol gúlát építettek a legjobb tornászok. Mondjuk hét fiú vállára felállt öt, akkor az ötre még három, a háromra kettő, és a kettőre egy a gúla csúcsában, két emelet magasságban a legbátrabb tornász, aki az egész gúla csúcsában áll az összes többinek a hátán. Mondom, hát valóban, most ez a kedves egykori bíboros olyan magasan van, hogy ő hozhatja a legkedvezőbb helyzetből az üzenetet, amit a népek hazája, nagyvilág joggal elvár, azokhoz az értelmiségiekhez, akik reflektáltak is néha arra, ami a világnak ebben a régiójában, Hitler és Sztálin korszakaiban történt. Tehát ő a te válladon is áll, és azok között, akiknek a vállán áll – és nagyon sokan vannak ilyenek – azok között azért eléggé magasan állsz, és elég nagy súlyt tartasz ahhoz, hogy hitellel üzenj. Az ő egész önmaga hitét szemlélő világának, önképének az összefoglalása volt szinte a legutolsó szó, amit tőle hallottam. Azt mondta: „Tudod, András, azt hiszem, azt remélem, hogy a hitellel nincs baj, talán nincs baj. Dehát ebben a nyitottságában azt hiszem, a pápa közelebb tudja vinni a szekularizált világban a hit és a nem hit ambivalenciájában élő nemzedékek, különösen értelmiségi nemzedékek számára mindazt a morális értéket, amit ő a tradicionális hitformákkal, ha nem is ellenkezve, de az egész keresztény üzenet végső forrásával és lényegével bensőségesen azonosulva fogalmazott meg."

Azt gondolom, hogy nagyon fontos feladat a Bibói életmű feldolgozásánál elemző módon felkutatni azokat a pontokat, amelyeken indirekt, vagy mint a két verselemzésben, direkt módon vall az egyházról és hitbeli kérdésekről. Az európai társadalomfejlődésről szóló tanulmányban van egy olyan mondata, hogy az emberi társadalom megtiprása „a Szentlélek elleni bűn”. Minden bűnre van bocsánat, erre nincs. Ez biztos hogy nem így van, de a teológusok maguk is vitatják, hogy mit kell ezen érteni, hogy „Szentlélek elleni bűn”. De Bibó értékrendjében, ahol az emberi méltóság, a szabadság mellett kulcsfontosságú szerepet játszik, az odavetett mellékmondat, az nagyon sokat mond. A szabadság kis szigeteit, az egymásnak a méltóságot megadás szigeteit is tételezte indirekt módon. És hát – elnézést kérve, hogy ilyen sokáig, hosszasan vallottam róla, de nyitva arra, hogy erről tovább is beszélgethessünk – azt remélem, hogy ezeknek a szabadság- és méltóság-szigeteknek kontinenssé való egybeállását valami picivel az én beszélgetésem is segíti.

Köszönöm szépen a türelmüket.

Kukorelli István: *Köszönjük szépen. Első kézből kaptunk, azt hiszem, nagyon fontos információkat. Használjuk ki, hogy itt van vendégként Szesztay András közöttünk, beszélgessünk.*

Szesztay András: Én szeretném azt kérdezni, hogy ma mit éreztek a megváltozott körülmények között, milyen kérdések azok, amelyekben segít választ találni Bibó? Túl a morális példán és a civil hősiességen?

Hallgató: *Úgy érezzük, hogy nincs olyan ember, aki ma már hitelesen képviselné ezeket az értékeket. És azért ragaszkodunk talán Bibóhoz, mert ő az, akire mindig hivatkozhatunk, és akinek a példája talán nem is követhető.*

Szesztay András: A mindennapokban, ha valaki nem kényszerül az óriáskört a nyújtón megcsinálni, az nem jelenti azt, hogy ne tudná. Szóval, ha ezen múlik például egy másik embernek az élete. De nem kell heroizálni Bibót. Nagyon távol állt tőle minden pátosz. És hallatlanul türelmes volt. Biztos ismeritek Szabó Zoltánnak, író barátjának a mondását, miszerint Bibó volt a legtürelmesebb magyar. Türelmességének a számomra legékesebb, legmagasabb bizonyítékát akkor ta-

pasztaltam, amikor ő bent volt a börtönben és meglátogattam egyszer a feleségét. Az akkor még tíz éves – ma már nagymama – kislánya, Boriska a földön, a szőnyegen játszott egy másik kislánnyal. Kérdeztem, ki az a kislány. Kiderült, hogy az a kislány a Marosán Juli. Nem tudom, mennyire tudjátok, hogy Marosán Györgynél elviselhetetlenebb, undokabb, és szóval mocskosabb szájú politikus nem igen volt. Az 1956 utáni megtorlásokat közvetlenül és személyesen irányította a Politikai Bizottság megbízásából. Buci Gyurinak hívták, mert péklegényből lett nagy ember. De ez nem számított, semmi előítélet. Ha osztálytársa volt Bibó Boriskának Marosán Juli, ugyanúgy otthon lehetett náluk, mint bárki más.

És egy emlék Bibó önirióniájáról. Tüdős Klára mesélte, hogy találkoztak Bibó kiszabadulása után néhány héttel a Váci utcán. A kamaszodó lányával mind a ketten egy-egy nagy fagylalttal a kezükben, azt nyalogatván mennek. És Bibó: „Na, Klára néni, hát látja, így néz ki egy magyar mártír!”

Még egy dolgot nem meséltem el, egy nagyon-nagyon szomorú történetet, aminek azonban talán van mára is egy tanulsága. Az 1963-as általános amnesztia, ami nyomán ő szabadult, valójában nem volt általános amnesztia. Azokat a fiatalembereket, az akkor még fiatal embereket, akiket a fegyveres felkelésben való részvételért ítéltek el, nem engedték ki, mondván, hogy azok köztörvényesek, mert hiszen elrabolták a fegyvert, elvették azokat a fegyvereket, amikkel harcoltak. Az ő kiszabadulása után is, miután kiderült, hogy ezeket nem szabadították ki, levelet írt Kádárnak, kérvén, hogy terjesszék ki az amnesztiát erre is. Nem kapott rá választ. Félév múlva újra. A harmadik levelében azt írta, kérem, hogyha nem engedik őket ki, akkor vigyenek engem vissza. Mert hiszen többek között az én eszméimtől lelkesedve tették, amit tettek, és ez így számomra erkölcsileg nehezen elviselhető. Jellemző, hogy ennyi megpróbáltatás után ismét vállalta a kockázatot. Kicsempésztetett valaki ismerőssel Sartre-nak egy levelet, kérvén, hogy interveniáljon, kérjen bocsánatot a fiatalok, harcoló fiatalok számára, ha már általános amnesztia volt. És Sartre nem is reagált. Bibó Istvánt ma már sokan azért szemlélik kritikusan, mert baloldali értelmiségi volt. Hadd mondjam el, hogy Sartre nagy filozófiai ellenfele, de ugyanakkor Camus nagy partnere. Camus viszont abszolút szolidáris volt 1956-tal. Miután egy autóbalesetben 1958-ban meghalt, még mielőtt átvehette volna a Nobel-díjat, amit megkapott. A felesége vette azt át. És az özvegy állandóan küldte a segélycsomagokat Bibó Istvánéknak a börtönidők alatt. Ráadásul, amikor átvette a Nobel-díjat, akkor – talán nem a királyi akadémián, de valamelyik sajtónyilatkozatában – mondta, hogy ha élne a férje, az azt mondaná, hogy ez a Nobel- díj voltaképpen Bibó Istvánt illetné meg.

Kukorelli István: *Nem csak Bibót ismerted, hanem Göncz Árpádot is.*

Szesztay András: Őt ismertem meg korábban. Egy idősebb barátomnak volt gimnáziumi osztálytársa és cserkész társa. Bibóra jellemző, hogy a bírósági tárgyalásán, engem mentendő, tagadta, hogy én ismertettem őket össze. Göncz ugyanígy. Ezért nagyon hálás vagyok mindkettőjüknek.

Kukorelli István: *Köszönjük a beszélgetést!*

„KIS LÁNCHIDAT GYÁRTOTTAM RÁKOSI ELVTÁRSNAK”

Beszélgetés IFJÚ BIBÓ ISTVÁNNAL

Gyarmati György: *Kedves kolleginák, kedves kollégák, kedves vendégeink! Sorozatunk utolsó vendégeként ifjú Bibó Istvánt hívtuk meg, hívtátok meg körünkbe. Először az a kérdés hangzana el, hogy ki ifjú Bibó István? Utána pedig arról szeretnénk hallani, milyen volt Bibó István, a magánember, Bibó István a családapa, Bibó István a barát? Bibó István munkásságának értékelése folyamatban van, arról, ha nem is eleget, azért tudunk, magánéleti viszonyairól azonban igen keveset. Reméljük, ifjú Bibó István ezen a téren a lehetőségek és az illendőség határain belül segít bővíteni ismereteinket. Előre is köszönjük neki.*

Ifjú Bibó István: Először is szeretném megköszönni a meghívást, és nagyon örülök, hogy itt lehetek. Bevezetőül annyit, hogy én most már attól tartok, hogy nemcsak a jelenlévőkhöz képest nem vagyok ifjú, hanem abszolút értelemben sem. És hát mivel több okból nagyon nehéz engem atyámmal összekeverni, örülnék, hogyha nem használnák velem kapcsolatban az ifjút. Nem hiszem, hogy ma össze lehetne keverni, mondom, nagyon sok okból atyámmal.

És akkor valamit magamról. 1941-ben születtem. 1959-ben érettségiztem. Két évig nem vettek fel az egyetemre, akkor börtönben volt atyám. Nem nagyon akartam eltérni attól, hogy én vagy bölcsész karra megyek, vagy sehova. 1961-ben fölvettek, természetesen ehhez hozzá kell tenni, hogy névtelen 1956-os elítéltek gyerekeit még 1970-ben, sőt 1975-ben sem vették föl. Akkor is tudtam, hogy ez egy bizonyos értelemben a kirakat és valamiféle enyhülés előkészítője.

Egyébként velem párhuzamosan ugyanabban az évben vették föl Mérei Ferenc lányát is. Együtt ültünk Molnár János miniszterhelyettes előszobájában októberben. Mert az volt a szisztéma, hogy az ilyen alakokat sem az iskola nem javasolhatta az egyetemre, sem a felvételi bizottság nem dönthetett úgy, hogy fölveszi. A rektor sem dönthetett úgy. A rektorhoz föllebbezni kellett, ezt követően a minisztériumba kellett föllebbezni. És akkor a minisztérium dönthetett. Ez októberig tartott, és mindkettőnket azt hiszem október 4-én vagy 5-én vettek föl. Én magyar-művészettörténet szakon végeztem. Nagyon szerettem volna tanítani, de jól éreztem magam a művészettörténeten. Elég világos volt, hogy kiemelt figyelem tárgya leszek, ha netán tanítani akarnék. S addigra már ismertem a feleségemet, akinél viszont csak a tanítás jöhetett szóba. Így aztán úgy döntöttünk, hogy egy családban elég, ha az egyik fél tanít. Ezért végzés után én elfogadtam egy állást, ami a műemlékvédelembe vezetett, ahol nagyon jól éreztem magam. Tizenvalahány évig dolgoztam a műemlékvédelemben, mint építésztörténész. Aztán az Akadémia Művészettörténeti Intézetében 1980-tól 1990-ig. Jellemző volt, hogy az intézet egyik vezetője akkor, 1980-ban, mikor engem föl akartak venni, egyszerűen tájékoztatásul valamelyik akadémiai hivatalnoknak azt mondta, hogyha engem föl akarnak venni, azért mégis jó, ha tud rólam. És ebben volt félig-meddig egy kérdő hangsúly, hogy ugye, ez ellen nincs kifogás. Akkor az a főhivatalnok más szempontból jellemző módon azt kérdezte, hogy miért, hát mit csinált ifjabb Bibó? Mire a válsz: „Semmit.” „Hát akkor miért ne lehetne fölvenni?” Tehát 1980-ban már, ha valaki semmit sem csinált, rendes polgári életet élt, azzal már nem volt probléma. Ott dolgoztam tíz évig, 1990-ben egy rendszerváltási feladatként a nyakamba szakadt egy olyan dolog, amit pár évvel előbb kezdeményeztünk a feleségemmel, akkor még rendszerváltásban nem is gondolkodva. Egy olyan mozgalmat indítottunk el a református egyházon belül, hogy próbáljuk rákényszeríteni az egyházi vezetést, hogy legalább egy régi iskolát kérjenek vissza az enyhülő Kádár-rendszertől. És akkor ezt a mozgalmat az egyházi vezetés óvatosan fékezte, ugyanakkor tudta, hogy ez még jó lehet valamire. A rendszerváltáskor ez felgyorsult, és így lettem én a Budapesti Református Gimnázium igazgatója. Onnan azután az igaz magyarok és az igaz reformátusok 1995-ben eltávolítottak. Visszamentem a műemlékvédelembe. Aztán most egy gimnáziumnak vagyok a gazdája és igazgatója.

De azt hiszem, hogy nem az én élettörténetem az érdekes. Bár valamennyire összefügg az édesapáméval. Vele kapcsolatban csak annyit szeretnék hangsúlyozni, ami egyébként itt azt hiszem nyilvánvaló, hogy az édesapámmal kapcsolatban a jóhiszemű és a tisztelettudó kritikus hangvételnél jobbat én nem várok. Tehát ne tessék attól tartani, hogyha kérdeznek, én azzal térek ki, hogy ez olyan magánéleti problé-

ma, ami nem tartozik ide. Nem fog engem semmiféle kérdés érzékenyen érinteni, pláne ebben a közegben, ahogy itt látom az arcokat. Ezzel kapcsolatban utalnék a fiatal történész, Ungváry Krisztián cikkére. Számomra teljesen világos az ő írásának a hangneméből, meg az egész attitűdjéből, hogy megérteni akarja azt a számára nehezen megérthető dolgot, hogy miért olyan jóhiszemű Bibó István a baloldallal szemben, és miért olyan kérlelhetetlen a másik oldallal szemben, ha egyáltalán az oldalakban gondolkodunk. Engem általában a kritikus hangvételű cikkekben nem az szokott elkeseríteni, bosszantani, vagy néha sérteni, hogyha az kritikus hangvételű. Bosszantani szokott, hogyha valaki szemmel láthatóan nem érti, hogy miről van szó. Az bosszantó, elkeserítő. Én mindig azt hiszem, hogy az apám írásai olyan világosak, hogy nem érteni nagyon nehéz. Aztán az meg valahogy az egész hangvételből – ha az ember valamennyire ismeri a szerzőt –, de a cikk hangvételéből ki szokott derülni – mert van ilyen is –, ha valakit szemlátomást bosszant és irritál az erkölcsi integritás, vagy az a nimbusz, ami őt körülveszi. Azt is elárulja a mű, hogy az illető egy kicsit viszket attól, hogy itt egy végülis mégis tiszta, és erkölcsileg nehezen kikezdhető személyiségről van szó. Amikor az ember azt érzi, hogy valaki boldogan találja meg a hibát, pláne amikor ezt nem jóhiszemű meg nem értés kíséri, mert hát van ilyen is, de Ungváryra visszatérve, ő is említi, hogy apám talán szuggerálni akart valamit, talán jóhiszeműen tolni akarta a szekeret valamilyen irányba. Én inkább azt mondanám, vagy úgy fogalmaznék, hogy abban a helyzetben, aki politikai publicisztikában megszólalt Magyarországon, mert valamiért úgy gondolta, hogy meg kell szólalnia, az nem mondhatta azt a közvéleményre hatni szándékozó módon, hogy a kommunisták szemlátomást tisztességtelenek, rosszhiszeműek, hülyék, durvák és be fogják vezetni a proletárdiktatúrát. Ezt mondhatta mondjuk egy politikus, aki abszolút az ellenkező oldalon állt, ha akkor ott meg lehetett szólalni. Mondhatta esetleg publicista, aki külföldön publikált, és sok mindenki mondhatta. Édesapám csak azt mondhatta, hogy a kommunisták nem lehetnek olyan hülyék, olyan tisztességtelenek, hogy durva módszerekkel proletárdiktatúrát vezessenek be – és ez benne is van valamelyik 1947-es cikkben –, mert abból a kommunista párt országos hitelvesztése következnék, összeesküvési pszichózis következnék az egész országra, és ez nem lehet az értelmes kommunistáknak az érdeke. Na most, itt egy nagyon jóhiszemű, vagy látszólag nagyon jóhiszemű kontextusban két évvel előbb meg van jósolva a Rajk-per. Tehát ha valaki azt gondolja, hogy nem jöttek be a prognózisai, téved, mert az bejött, hogy a kommunista párt országos hitelvesztése fog bekövetkezni. Tehát ezek a prognózisok nagyon is ülnek. Egy csomó konkrét dologban persze nem. Hozzá kell tenni, hogy ha jóhiszeműségét elfogadjuk, akkor azt föl lehet vetni, hogy úgy tűnik, neki tényleg fontos volt, hogy a kommunisták ne rontsák el a saját dolgukat, vagy a baloldal dolgát Magyarországon. Tehát e mö-

gött van egy jóhiszeműség. És hát ő magát valamilyen módon mégis szocialistának vallotta verbálisan is. Ezzel összefér az, hogy másutt azt mondta, hogy szabad, gondolkodó keresztyén. Nem keresztyén, szabad gondolkodó, ez csak nyelvtanilag jelent mást. De ez a kettő összefügg. Még valami. Domokos Mátyás valamelyik írásában van egy nagyon szép megfogalmazás, ami a naivsághoz kapcsolható. Ő azt írja, hogy nem hiszi, hogy az értelemnek az erejében bízott Bibó István, vagy az értelemnek a hatékonyságában, hanem az értelem kötelességében hitt. Tehát amíg van egy pici esély, addig amíg lépni lehet, azt meg kell tenni. Ennyit akartam volna mondani, és inkább azt mondom, hogy tessenek kérdezni, aztán tőlem telhetően igyekezni fogok válaszolni.

Gyarmati György: *Amikor Te eszmélsz, édesapád éppen leparancsoltatott a katedráról, éppen félretétetett minden pozíciójából. Tehát úgy 1950 környékén vagyunk. Kik maradnak körülötte ezekben az időkben? Akkor, amikor arra is vigyázott az ember, hogy kivel barátkozik. Kire emlékszel, kikkel jártatok össze, kihez öltöztettek fel és vittek el vizitre?*

Ifjú Bibó István: Nagyon közeli és nagyon jó barátokra emlékszem, mint Sárközi Györgyné. Különösen intenzíven az Illyés Gyulával való kapcsolatára az 1956 utáni időből emlékszem. De arra is emlékszem, hogy még verekedtem is az Illyés Gyula lányával tíz évesen, valami bogarat vagy virágot kiütött a kezemből. Érdekes, hogy az ő hagyományos nagy barátsága Erdeivel annyira redukálódott, hogy míg én az 1950-es években Ortutay lányait mindig meglocsoltam, Erdeiékhez úgy évente egyszer voltunk meghívva. Gyakorlatilag erre redukálódott a dolog, meg arra, hogy amikor lehetett, akkor apám elkezdte piszkálni az 1954–55-ben börtönben felejtettek eseteit. Hol kegyelmi kérelmeket írt, hol írásban, hol informális úton próbálkozott segíteni. Aztán vagy sikerült, vagy nem. Egy-két esetről tudok, amikor sikerült, egy-kettőről, amikor nem. Tehát ezek a kapcsolatok valamilyen módon megmaradtak.

De olyan esetünk is volt például, hogy 1950-ben édesanyámnak volt olyan tanítványa, aki aztán barátnője lett – szóval korábban nagy volt a barátság –, hogy amikor a születésnapján anyám valamelyik gyerekével ment, akkor kinyitotta a kisablakot az ajtón, majd visszacsukta. Aztán volt olyan, hogy egy nagynevű irodalomtanár, akinek a kislányával én 1949-ben Leányfalun játszottam, 1950-ben ugyan nem ment át az utca másik oldalára, de karácsony előtt például ezt tartotta fontosnak apámmal közölni, hogy a kislánya egy Sztálin-képet kért karácsonyra.

Hozzá kell tenni, hogy mondjuk ilyen mételyek engem is értek. Én nagyon kétágúan érzékeltem, hogy itt mi zajlik. Apámék nagyon türelmesek voltak, bár ők nem azok voltak, akik nem beszéltek otthon a dolgokról, de nem azt fújták nekem kilenc évesen, hogy itt Rákosi-rendszer van. 1952-ben, amikor Rákosi hatvanadik születésnapja volt, és országos kampány volt, minden iskola gyártotta az ajándékokat Rákosi elvtársnak, akkor én is gyártottam Rákosi elvtársnak egy ajándékot. Akkor kockákat csináltunk, mértani idomokat. Én aztán továbbfejlesztve egy kis Lánchidat készítettem, amelynek egy pillére volt, mert az volt a legkomplikáltabb. Tehát egy kis Lánchidat gyártottam Rákosi elvtársnak papírból, és semmi undorra és hányingerre nem emlékszem a szüleim arcán. Bevittem az iskolába, aztán minket elvittek az ebből csinált kiállításra. Meg voltam nagyon sértődve, hogy az enyém nincs kiállítva. De hát nyilván több tonnát gyártottak akkor ilyesmit és az egypilléres Lánchíd nem került kiállításra.

Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy az általános atmoszférát az ember nagyon jól érzékelte. Negyedikben volt egy osztálytársunk, akinek az utolsó tanítási napon egy nagyon furcsán hangzó csúfnevet adtunk, és azt akkor ott fölkapta az osztály. Én rohantam ki az osztályból a gyerekekkel, és ahogy a kapun kirohantunk, az amuri partizánok indulójának dallamára azt üvöltöttem, hogy Vicsocsinó lóg az akasztófán. Ő volt az osztálytársam, Vicsocsinó. Ott állt egy nagyfiú, aki nyolcadikos volt, és elkapott engem, hogy mit énekelek? Egy szovjet indulót gúnyoltam ki és tudtam, hogy az a nagyfiú valamilyen mozgalmi fiú az iskolában, és reszketni kezdtem úgy, ahogy illett. És akkor utolértek az osztálytársaim, és jött ki még valaki, akit nagyon csíptem, mert barátkozni akartam vele. Egy ilyen osztályvezér fiú volt, imponált nekem. Az valahonnan ismert és odajött, és kérdezte, hogy a te barátod ez? Szóval szólt talán egy jó szót az érdekemben, és akkor engem elengedett ez a fiú. És akkor én hazáig bőgve rohantam. Erre nagyon pontosan emlékszem. Egész biztos, hogy délutánra elfelejtettem az egészet, ahogy kisgyerekhez illik, de pontosan tudtam, hogy milyen atmoszféra van a világban. Még hozzá kell tenni, hogy ez a megmentő osztálytársam – akivel én nagyon akartam barátkozni – ősszel már nem volt ott az iskolában, mert kitelepítették őket. De hát ezt a főmozgalmi fiú sem tudta, hogy ő egy ilyen alaknak a szavára engedte el ezt a kis szörnyeteget, aki én voltam. Szóval azért sok mindent lehetett is tudni, de nem állt össze a fejemben, hogy mi a lényeg.

Gyarmati György: *A családi összejövetelek a korábbiak szerint zajlottak? Jártatok ki Leányfalura nagyapádékhoz, Ravasz Lászlóékhoz?*

Ifjú Bibó István: Ez nem volt probléma, ott volt probléma – ugye nagyapám 1952-ben került ki végleg lakosnak Leányfalura –, amikor kötelezően és nem valami szépen őt is nyugdíjba tették. Fél év múlva akarta tenni, de az valami jubileumhoz kötődött, és hangsúlyt fektetek arra, hogy azt már ne érje meg aktív lelkészként. És akkor a leányfalui házat is államosították, betettek oda valami lakókat, de aztán az elmúlt 1954-55-re. Nem ez volt a probléma. Hanem az, hogy sorozatban jöttek a kisebb-nagyobb csapások. Az egyik nagynéném férjét 1948-ban lecsukták a Földművelésügyi Minisztérium perében, és azt hiszem négy hónapot töltött vizsgálati fogságban. Nem ítélték el. De attól kezdve emlékszem a mészporos kalapjaira, mert építkezésen dolgozott. A másik nagynéném férjét 1950-ben csukták le két évre, azért is, mert kisgazdapárti, s mert rendőrszázadosként jogvégzett ember volt, és hát valakit megpróbált menteni vagy kihúzni valami csávából, nem tudom hogyan történt, így kapott két évet. Engem mondjuk fokozatosan hozzászoktattak ahhoz, hogy a családban valakinek mindig jár a börtön. Így amikor apámat lecsukták ez nem volt abszolút újdonság.

Gyarmati György: *1956-ban gimnazista vagy. Annak, hogy apádat egyszer csak október végén behívják és miniszter lesz, annak csak kellett, hogy legyen valami előtörténete. Csak újra épülnek a társadalmi kapcsolatok 1953-54-ben, akár 1955-ben is. Mert ugyan Nagy Imrét leváltották, de akkor már a szellemet nem lehetett visszagyömöszölni a palackba. Történik-e valami változás Bibó István szociológiai baráti környezetében a Nagy Imre-korszakban, amit Te érzékelsz?*

Ifjú Bibó István: 1953-ban, Nagy Imre első miniszterelnökségekor én tizenkét éves voltam. Nem nagyon tudnám felidézni, hogy a baráti körben föltűntek-e új arcok. Nagyon új arcok nem tűntek föl. Arra például emlékszem, hogy egyszer valami olyasmit kérdeztem apámtól, hogy hát mégis mikor lesz itten jó, vagy hogyan lesz jó, de azt már nem tudom, hogy ez a Rákosi-korszak vagy a Nagy Imre-korszak. „Majd amikor eljön a szabadság uralma" – mondta nekem, a gyereknek, amit én elfogadtam, hogy akkor lesz jó. Arra nem emlékszem, hogy ő akkoriban valami nagyobb aktivitást tanúsított volna. De arra emlékszem – 1954-ben volt azt hiszem –, hogy a Kerecsényi Dezsőné ügyében szerkesztett egy kegyelmi kérvényt. Továbbá emlékszem, hogy ő a könyvtárból jött, nem tudom, hogy én hogy kerültem oda, lehet, hogy én vittem le a dossziét a Szekfű Gyula lakásába. Valahol ott lakott a Pasarét fölött. Nekem van is egy emlékem egy nyugszékben ülő öregúrról. Ez volt az, amit aztán apám úgy emlegetett, hogy szánalmas volt Szekfű, mert az Elnöki Tanács

tagjaként sem akarta vagy nem merte aláírni. Valami kifogást keresett. Ő ezt szánalmasnak tartotta. És akkor azt hiszem onnan ment le Ortutayékhoz. És talán azt is tudtam, hogy ez a dolog már valami ilyenről szól. Tehát hogy valakit ki kellene hozni egy börtönből. Én nem emlékszem az 1955-56-ban börtönből kijövőkre. De emlékszem valahogy a föllélegzésekre, és az 1956-os évre már elég jól. A Szabad Ifjúság nevű DISZ folyóirat nekem nem járt, abban már voltak az erjedésnek tünetei. Emlékszem, hogy nyáron, amikor a Rákosit lemondatták akkor az unokatestvéremmel Leányfalun valami fölöttünk lakó ismerősnek a kis házába fölmentünk, ott hallgattuk a rádiót. Amikor bemondták, hogy a Rákosi lemondott, akkor visítva elkezdtünk énekelni mindenfélét. A Csárdáskirálynőt, meg ilyeneket, annyira boldogok voltunk ettől. Ilyenekre emlékszem. De azért nagyon gyerek voltam. Például 1956-ban én nem nagyon mozgolódtam. Utólag derült ki hogy a Rákóczi Gimnáziumba fölöttem járó évfolyam tagjai falkában mentek a Bem térre. Ez bennem fel sem merült. Én nem éreztem, hogy ki kell menni tüntetni. Valószínűleg ugyanazokat az újságokat olvastam, mint ők, de a párhuzamos osztályok sem ugrottak, másodikosok voltunk. Onnan tudom egyébként, hogy a harmadikosok falkában mentek, hogy a feleségem mesélte később. Ő akkor tizenegy éves volt, hegedűóráról jött ki este fél hétkor. Amikor ment a hegedűórára, még nem vett észre semmit. De este már akkora volt a tömeg, akkor jöttek az emberek a Bem térről, és ezt nem lehetett nem észrevenni. És azt mondja, hogy jöttek az emberek, mindenki mosolygott. Ahogy kilépett – a Mártírok útján van ez a zeneiskola – és eljött a templom mellett, a kanyarban állt egy kintornás, tekergette a kintornát és azt mondta, hogy éljen a szabadság hölgyeim és uraim. Akkor ő ezt tizenegy évesen fölfogta, hogy az emberek attól boldogok, hogy nem elvtársak és nem szaktársak, hanem hölgyeim és uraim, éljen a szabadság. És akkor ott ment valami dal. Onnan tudom, hogy az iskolatársaim ott voltak, mert amikor ezt egyszer meséltem az Akadémián, akkor a Dávid Feri, aki kollégám volt és fölöttem járt, azt mondta, hát ezt én is hallottam.

Gyarmati György: *Illyés Gyulával viszont olyan viszonyban volt Bibó István, hogy Illyés Gyula megmutatta neki az Egy mondat a zsarnokságról című versét, amikor elkészült. Ez azért fontos, mert sokan azzal vádolták Illyést, hogy a forradalom kitörése után írta. Édesapád jó barátságban volt Szabó Zoltánnal. Szabó pedig ebben az időben a Szabad Európa Rádiónak adott rendszeresen anyagokat. Van emléked arról, hogy ezt apád hallgatta volna?*

Ifjú Bibó István: Nincs róla emlékem, de ha hallgatta, akkor biztos késő este. Rendszeresen biztos nem hallgatta. Arról van emlékem, hogy anyám őrülten hall-

gatta. 1956 után pláne. És miután apámat becsukták, szinte betegesen, mert valami pozitívot, amibe az ember belekapaszkodhatott, onnan lehetett hallani.

Arra emlékszem még, hogy apám 1956 nyarán Illyés Gyulával valahogy összehívta a Válasz szerzőgárdájából az összehívhatókat, és ez a mi lakásunkban történt, és azon gondolkodtak, hogy újra lehet-e indítani a Választ. És én arra emlékszem, hogy ott ültem köztük. Nem emlékszem, hogy ki mindenki volt vagy ki mindenki nem volt ott, akinek ott kellett volna lenni, mert hát azt én nem tudtam. Csak emlékszem, ott ültem Szabó Lőrinc mellett, aki nagyon zihált, és tudtam, hogy szívbeteg, és ott akkor volt az, hogy körbementek, hogy akkor ki az, aki vállalja. És emlékszem arra, hogy Szabó Lőrinc azt mondta, hogy ő nagyon beteg. Én vagy előtte, vagy ezután megkérdeztem, hogy nem kér-e egy pohár vizet, mert annyira fel volt zaklatva és mondta, hogy köszöni nem. De úgy emlékszem, hogy azt mondta, hogy ő addig itt semmiben nem tud részt venni, amíg „ez a fertelem innét le nem beretváltatik". Erre a szép passzívumra emlékszem, hogy ez így hangzott el.

Gyarmati György: *Emlékszel-e bármilyen típusú apa- fia beszélgetésre, ami már nem arról szól, hogy rendben van-e a leckéd?*

Ifjú Bibó István: Tudom, hogy amikor igazán tudtam volna kérdezni, akkor már be volt csukva, és amikor kijött, akkor már a serdülő fiú problémái meg voltak oldva, vagy tárgytalanná lettek. Addigra más dolgokról lehetett kérdezni, de azokról persze lehetett. Mindenesetre nekem az egész becsukottsága alatt sosem volt olyan érzésem, hogy valami rosszat tett volna velem azzal, hogy lecsukatta magát. És borzasztó nagy erőforrás volt – de ezt csak utólag tudom megfogalmazni –, hogy ez nem volt probléma. Én akkor két évig dolgoztam egy porcelángyárban és ahelyett, hogy valami telket vettem volna, amit nagyon kis fizetésből Pest körkényén lehetett volna venni, mindenféle könyveket vettem, és összebarátkoztam egy könyvbódéssal, akiről aztán kiderült, hogy valószínűleg valamilyen alsó szintű, de hithű mozgalmi kommunista ember volt. Engem nagyon szeretett, aztán egyszer valahogy a családról esett szó, kiderült, hogy az apám be van csukva. „Hogy hívják, miért van becsukva?" A nevét nem nagyon ismerték, de nagyon elsötétültek, nem velem szemben, de folyton azt mondták, hogy tehet egy ember ilyet a családjával. Magyarul, hogy egy ilyen szimpatikus rendes gyerek, mint én, és hát akkor az apja meg lecsukatja magát ahelyett, hogy otthon kuksolna. És hát ezt nem értettem. Akkor szembesültem ezzel, hogy az

én erkölcsi alapjaim nyilván pszichikailag megmagyarázható módon ugyanolyanok, mint az övéi.

Gyarmati György: *Vannak-e személyes emlékeid?*

Ifjú Bibó István: Vannak. Először is volt olyan, hogy mentem haza 1957-58-ban, állt egy bácsi a Berkenye utca alján, nagy pocak, csizma, ahogy elő van írva. Hazamentem, aztán megjött anyám, egy jó óra múlva becsöngetett a bácsi, hogy ő a Pistával a Parasztpártban ez meg az, és hozott kolbászt, meg miegymást. Nyilván előtte is becsöngetett, nem volt otthon senki, és az utcasarkon várt meg minket. Ilyenek vannak. Olyan is volt, hogy egyszer 1960-ban apámat, akkor még a váci éhségsztrájk előtt, azt hiszem, behozták a Fő utcába valakinek a perében tanúskodni, és adtak neki egy rendkívüli beszélőt. Akkor anyám bemehetett hozzá a húgommal. Kiderült, hogy kérhetett valami könyvet, és akkor kérte a nem tudom én, hogy az Iliászt vagy az Odüsszeiát vigyük be neki. Másnap még ott volt a Fő utcában, akkorra kellett bevinni. És akkor kiderült, hogy szétesőben van a két könyv, és elkezdtem kora délután rohangálni könyvkötőhöz. És valahol a Maros utcában beestem egy könyvkötőhöz és kiderült, hogy ő a Galambos úr, a Válasznak meg a népi íróknak a könyvkötője. Másnap hajnalra bekötötte mind a két kötetet. Ami persze nem volt csoda, az volt a csoda, hogy pont belé botlottam, mert ez tiszta véletlen volt. Meg voltak ilyenek, hogy kaptunk nem tudom milyen forrásból annyi lisztet, hogy megmolyosodott, nem bírtuk elhasználni. Ilyenekre emlékszem. Időnként jött ismeretlen vagy ismert forrásból segítség. Ezek némelyike megrendítő volt, némelyike feszengető volt, hogy most akkor elfogadjuk-e mert lehetett tudni, hogy az illető okkal rossz lelkiismeretű ember. De ugyanakkor most mi legyünk az erkölcsi kioktatók, hogy nem fogadjuk el? Ezek olyan nagyon nem egyféle dolgok voltak. Édesanyámnak volt egy egykori kollégája, nyugdíjas volt, az minden hónap elején eljött meglátogatni minket, és aztán a végén liturgikus elem volt, hogy egy cigarettás doboz volt az asztalon, és az alatt mindig volt egy százas. Akkor az egy fizetésnek a tizedrésze volt, vagy egy nyugdíjnak az ötöd része. Az nagyon megrendítő volt. Mindig elbeszélgetett velünk, amíg az anyám kiment a kávéért, addig ő betette a százast. Pár évig egy társasjáték volt. Ezeket se megadni, se megköszönni nem tudtuk igazán.

Mikor engem fölvettek az egyetemre 1961-ben, karácsony előtt egy tanárnő – akkor annyi idős volt, mint most én, öreg volt –, Zádor Anna szólt, hogy a Fülep

Lajoshoz menjek el, mert ő hallotta, hogy engem fölvettek. Hát kiderült, az érdeklődés nem nekem szólt, hanem elsősorban apámnak. De legyek nagyon pontos, mondta Zádor, mert így szigorú, úgy szigorú, akkor már nyugdíjas volt. Elmentem Fülephez, aki megkérdezte, hogy van az atyám, mit tudok róla, börtön, és a többi. És a végén átnyújtott egy borítékot, hogy ezzel a kevéssel ő szeretné segíteni a családot, mert nagyon tiszteli apámat. És abban azt hiszem 2800 forint volt. Valószínűnek tartom, hogy az ő egyhavi egyetemi tanári fizetése vagy nyugdíja, mert a nagyságrend ez volt. És hát az sok pénz volt. És ezt otthon átadtam édesanyámnak. Nagyon megrendült. Nem olyan volt a helyzet – nem volt semmi önérzeteskedés –, hogy nem fogadjuk el, szó sem volt erről. Elmondtam a nagyapámnak is, aki Fülep Lajost zengővárkonyi református lelkészi visszavonultságában nagyon támogatta. Azzal együtt, hogy a nagyapám jobboldali konzervatív volt, a Fülep Lajos meg nem volt jobboldali konzervatív.

Mivel annyi minden történt, el is felejtődött ez a dolog. Amikor apám kijött a börtönből, akkor ezekről a dolgokról anyámtól szerzett tudomást. Volt, akivel szemben az volt a probléma, hogy megköszönni ugyanolyan nehéz volt, mint nem megköszönni. Volt, akinek meg kellett volna adni, de nem lehetett megadni, mert nem fogadta el. Volt, akinél teljesen nyugodtan napirendre lehetett térni, ezt ők beszélték meg egymás között.

Mikor 1970-ben a Fülep Lajos meghalt, és hír volt róla az újságban, akkor apám azt mondta: „Hát, nekem mondták többen, hogy olyan szépen beszélt rólam." Akkor mondom apámnak, ugye tudod, hogy annak idején a nehéz időkben, és említem a pénzt. Hogy ő ezt nem tudta. És kiderült, hogy ez valahogy elsikkadt. Én, mint gyerek, ezt nem tartottam úgy számon, lista szerint, hogy majd ha kijön három év múlva, akkor elmeséljem neki. A családban nem volt titok és gondoltam, hogy valahogy talán... szóval ezt én félig gyerekként éltem át. Az egészben az a nagyon keserves most a számomra, hogy kiderült, hogy valamikor egy tapintatos üzenetet kapott atyám Fülep Lajostól Lakatos Andráson keresztül – aki szintén a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott, és járt Fülep Lajoshoz –, és az üzenet nem arról szólt, hogy menjen el megköszönni, hanem úgy volt, hogy mikor köztük szóba került, hogy együtt dolgozik Bibó Istvánnal, akkor azt mondta Fülep: „Mondja meg neki, hogy nincs nap, hogy ne gondolnék reá!". Ami borzasztó szép mondat és borzasztó tapintatos mondat, és ezt a Lakatos András elmondta apámnak, és apám erre nem rohant oda, hogy most akkor hadd beszélgessek a professzor úrral, mert rám tetszik gondolni. Viszont ha tudta volna azt a pénz-dolgot, akkor tudta volna, hogy el kellene menni és azt mondani, hogy de jól esett, hogy annak idején

segített a családomnak. És akkor lett volna a két ember között esetleg valami szellemi kapcsolat, ami elvileg, vagy lélekben megvolt, gyakorlatban nem realizálódott. És én azóta is borzasztóan elkeseredetten gondolok arra, hogyha én ezt vétetlenül korábban bököm ki, akkor ez összejött volna.

Jó lett volna, ha lett volna ebből valami személyes kapcsolat. Apám szemérmességből nem ment, mert nem akart tolakodni. Fülep pedig azért nem üzent neki aktívabban, nehogy úgy nézzen ki, mintha azt üzenné, hogy várom már a köszönetet. Szóval ez a találkozás, ez a kapcsolat a két embernek a tapintata és szemérmessége okán maradt el.

Gyarmati György: *Miután kiszabadult édesapád a börtönből, nagy intenzitással dolgozott gyakorlatilag a börtön előtt, vagy még az 1940-es években abbahagyott munkáin. Mi volt a munkamódszere? Bibó István hazaért háromnegyed ötre és esténként leült, hogy az 1970-es évek elejére a tolla alól művek sora kerüljön ki?*

Ifjú Bibó István: Ha az anyagi körülményeket nézzük, akkor ez az az időszak, amikor – azt hiszem 1963 és 1971 között – nem emelkedett a fizetése. Jó, hogy infláció nem igen volt, de azért... Amit akkor kapott – azt hiszem 2.500 forintot – az az átlagértelmiségi szintet jelentette. A kiszabadulásakor nyilván nem akarták azt, hogy úgy nézzen ki, hogy éhbéren tartják. De aztán lektorálásokat vállalt, fordítást vállalt megélhetési okból. Édesanyámnak borzasztóan igyekezett a hat évet kompenzálni azzal, hogy a mindennapi életben nagyon intenzíven kvázi kiszolgálta. Ami nagyon fura dolog, mert az édesanyám nagyon nagy dolgokban, mint egy nagyasszony úgy vállalt a sorscsapásoktól kezdve a döntésekig mindent. A mindennapi életben viszont... Szóval úgy főzött, hogy adjuk oda neki azt a fakanalat, add ide most ezt vagy azt. Szóval ebben mindig úgy éreztük, hogy az édesapám ideje szét van rántva, mert ha anyánk csinál valamit, akkor nem ülhet bent egy órát nyugodtan, mert biztos, hogy a felénél kihívja, hogy akkor most ezt csináld meg nekem vagy azt. Eközben kezdtük mi a közös életünket, egy lakásmegoldás, eltartási szerződés. Akkor a legváratlanabb pillanatokban kaptunk néha tőlük segítséget. Nem lakást, mert azt nem voltak képesek. Pontosabban a végén még arra is képesek voltak. Betegen elköltöztek a nagy lakásból, hogy mi boldoguljunk. A lényeg: a mindennapi élete egyszerűen szét volt cincálódva. 1975-ig a nagyapámat ápolták a lányai, de az édesanyám részét az apám nagyon sokszor átvállalta, és ő ügyeletezett a kórházban. A nagyapám az utolsó másfél

évéből hat hónapot lakott nálunk a Berkenye utcában, aztán pedig a Szabolcs utcai kórházban volt. Ezen közben apám bilivel a kezében olvasott. Vitte ki a bilit, és közben olvasott, gyereket pelenkázott, de közben nem tudom, hogy min gondolkodott. Tehát a fejében alakultak, zajlottak a dolgok. És ehhez képest nagyon kész dolgokat tudott mondani. Az európai társadalomfejlődést úgy szedtük ki belőle, hogy a vasárnapi ebédek után megkérdeztük erről-arról. Ő viszont arról kérdezett, kik tanítanak az egyetemen. És akkor egyszer csak vettünk neki egy magnót, mert láttuk, hogy nem fogja leírni, amiről nekünk beszél. Ezért erkölcsi kényszernek éreztük, hogy mi áldozatot hozzunk, és egy barátunkkal közösen vettünk egy magnót. És akkor erre ráharapott, és ezt magnóra mondta. De eközben írta a Nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai című művét is. Lehetséges, hogy az infarktus után valamennyi ideje volt. A lényeg azonban a stressz volt, a mindennapi verkli.

És persze amikor kijött a börtönből, figyelték. A szemközti iskolából jöttek át szólni, hogy „Ugye tetszik tudni, hogy most nem lehet fölmenni a tornatermi öltözőbe, mert oda most tíz napra beköltöztek valakik." Onnan pont a mi függőfolyosónkra, az ajtónkra lehetett látni. Egyszer jött hozzám Jeszenszky Géza, aki egyetemi társam volt, hogy ő a Ferenciek terén valami közértbe látta bemenni apámat – vagy ő, vagy talán éppen a nem tudom kicsodája –, és hallotta, amint a pénztárnál a két figyelő ember összesúg. Mindez különösebben nem rendített meg minket, mert mi erre számítottunk, úgy éltünk, mint akik figyelve vannak. Jött például a postás és annyit mondott, hogy: „Ugye, tetszik tudni, hogy a küldemények késése nem rajtam múlik." Ilyenek voltak.

Még valamit el akarok mondani, mert ez talán érdekes lehet. Azt talán tudják a jelenlévők, hogy 1957. március 15-én a Kádár-vezetés az értelmiség kiemelkedő alakjainak osztott Kossuth-díjat. Ezt azért tartom fontosnak elmesélni, mert a családunkban nagy vita folyt a körül, hogy el lehet-e ezt fogadni. A díjat akkor egyebek között Kodály Zoltán, Németh László, Szabó Lőrinc, Fülep Lajos és Borsos Miklós kapta, tehát csupa emblematikus figura. A kérdés tehát az volt, hogy el szabad-e fogadni, vagy nem szabad, és főleg az, hogy Kodály és Németh László elfogadja-e. És valószínű Németh László is Kodályra figyelt. Kodályt mindig úgy értékelte nekem apám később, hogy egy dolgot lehetett tudni: „Hogyha Kodály valamit elfogadott a hatalomtól, akkor ő szabta meg, hogy milyen árat kér érte, és ez a különbség közte és Ortutay Gyula között. Tehát hogyha Kodály fölül egy Népfront Elnökségbe, akkor lehet tudni, hogy ő mondta meg, hogy ezért melyik bencés szerzetest vagy melyik zenészt hozzák föl vidékről, kit engedjenek ki a

börtönből. És hogyha azt nem csinálták meg, akkor ő nem ült föl. Ezzel szemben a többiek nem voltak abban a helyzetben." Szóval valahogy ő ezt így értékelte, de akkor azt mondta, hogy hát, talán azt a Kossuth-díjat nem lett volna szabad elfogadni. Szóval ő így érzékelte. Azzal együtt, hogy baráti körön belül, akkor én meg a húgom a Borsostól kaptunk valami ajándékot, ami egy kedvesség volt, és nem lehetett visszautasítani, de érezhető volt, hogy összefügg a Kossuth-díjjal. Lehet, hogy valamikor megmondta neki, de én emlékszem erre a mondatára, hát ezt nem lett volna szabad elfogadni.

Erre emlékezve, mikor – már 1992-ben vagy 1993-ban – 1956-os ünnepi beszédet kellett mondanom, utánanéztem néhány dolognak. A következőket találtam. 1957. március 15-e előtt, tehát a Kossuth-díj kiosztása előtt az utolsó kivégzés február 8-án volt. Utána pedig a következő április 14-én. Közben, tehát a szegény naiv értelmiség valószínűleg azt hitte, hogy jó, hát volt 1956, volt megtorlás, de annak most már vége. És nyilván a Kodály is azért fogadta el a Kossuth-díjat, hogy ne élezzük a helyzetet. És akkor már Németh László is elfogadta, mert azért a rang az így következett. Mondjuk ő odaadta valamelyik hódmezővásárhelyi iskolának, de hát az mindegy, az átverés megtörtént. Mint ahogy azt hiszem, hogy a magyar írók egy része abban a hitben írta alá az emlékezetes ENSZ-tiltakozást ősszel, hogy akkor majd nem lesz íróper. Aztán pár hónap múlva lett íróper, úgy hogy Illyés Gyula is át volt verve rendesen. De hát ez egy másik dolog.

Kukorelli István: *A kurzuson többször szóba került Bibó István vallásossága, istenhite. Hogyan láttad te ezt, az ő gyermekeként? Talán idetartozik, hogy a családban volt egy nagy tragédia, amiről esetleg nem tudnak hallgatóink: 1952-ben, ha jól emlékszem, egy testvéretek nyolc éves korában meghalt.*

Ifjú Bibó István: Ő az ostrom alatt született, szívhibával, egy aorta szűkülettel, amit akkor nem tudtak operálni, és előre látható volt, hogy amint felnőtté válik, ez a szív nem fogja tudni ezen a szűkületen átpréselni a vért. Tehát a szüleim azzal a tudattal éltek, hogy ez a kislány meg fog halni. Ehhez jött még valami súlyos influenzafertőzés 1950-ben, aztán 1953-ban meg is halt. Sztálin halála után tíz nappal, agyvérzés következtében, mert a pangó vérből vérrög lett, az agyba ment, tehát közvetett következménye volt ennek. Ez is borzasztó nehéz volt, aztán pedig jött a következő, a börtön, meg a többi.

Amit én az ő hitéről tudok mondani, az kevés is, meg sok is. Nekem sose volt kérdéses azzal együtt, hogy bennem éppen 1956 és 1957 között, tehát mire őt becsukták, addigra zajlott le valami olyan folyamat, aminek következtében ma merem mondani, hogy keresztyénnek vallom magam. És az akkor egy nagyon gyermeki meg kamaszos lelkesedés volt, olyan társaságba kerültem, ahol szó szerint vették komolyan a Bibliát, amit persze azóta másképp gondolok, talán akkori társaim is nagyrészt. De ez más kérdés. De mire én ilyen kérdéseket föl tudtam volna apámnak tenni, addigra ő le volt csukva. Mire kijött, akkor meg már nem volt annyira kérdés számomra, hogy vajon ő minek tartja magát. Egyszer mondott olyat, hogy „éreztem magam körül nagyobb erők működését". Ez egy szemérmes nyilatkozat volt. Egyszer pedig három-négy barátomat egy beszélgetésre meghívva, nagyon hangsúlyozottan mondta azt, hogy „szabadgondolkodó keresztyénnek vallom magam", amiből a lényeg az, hogy keresztyénnek vallom magam és jelzőként teszem hozzá a szabad gondolkodót, és nem fordítva. A többi keresztyéntől abban különbözöm, hogy szabadgondolkodó vagyok. Azt aztán vagy ki lehet venni az írásaiból, vagy nem hogy ez miben áll. Ahogyan *Az európai társadalomfejlődés értelmében* a Krisztus személyével kapcsolatos dolgokat leírja, az burkoltan is, meg nyíltan is mond erről valamit. Aztán mondott olyat, hogy szerinte a keresztyénségben rejlő lehetőségek tíz százaléka sincs kihasználva az emberiség számára. De hát ez már egy más dolog.

Erről én körülbelül ennyit tudok mondani. Nagyon szépen járta körül ezt az Emlékkönyvben Konrád György, és hát Kende Péter előadásaiban meg egy-egy publikációjában is visszatér ez a kérdés. Én nagyon szeretnék keresztyénként olyan türelmes, meg olyan lenni mint ő, de ez megint egy másik kérdés.

Gyarmati György: *Bibó István, köszönjük szépen!*

A KÖTET SZERZŐI ÉS SZERKESZTŐI

Ifjú Bibó István, művészettörténész, tanár

1941. december 25-én született Budapesten
1961-1966. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára jár, magyar-művészettörténet szakra
1966-1980. a budapesti Ingatlankezelő Vállalat Műemléki Osztályának építészettörténeti kutatója
1970-ben egyetemi doktor fokozatot kap
1980-1990. a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének tudományos munkatársa
1990-1995. a Budapesti Református Gimnázium igazgatója
1993. Budapestért Díjat kap
1995-1996. az Országos Műemléki Hivatal munkatársa
1996-1997. a Protestáns Gimnázium Egyesület elnöke
1997-től a Sylvester János Protestáns Gimnázium igazgatója, jelenleg nyugalmazott címzetes igazgatója

Kutatási területe a 18-19. századi magyar és egyetemes építészettörténet, műemlékvédelem.

Göncz Árpád, író, műfordító

1922. február 10-én született Budapesten
1939-1944. a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtudományi Karára jár
1942-1946. az Országos Földhitel Intézetben dolgozik
1944-1945. a Magyar Diákok Szabadságfrontja Táncsics zászlóaljának tagjaként részt vesz a fegyveres ellenállásban
1945-től a Független Kisgazdapárt tagja, számos fontos funkciót tölt be, szerkeszti a Nemzedék című lapot
1948-1956 között különböző vállalatoknál dolgozik
1952-1956 között a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Növénytermesztési Karára jár
1956-ban a forradalom idején a Parasztszövetségben dolgozik
1957-ben a Mezőgazdasági Minőségvizsgáló Intézet irányító tervező agronómusa
1958-ban a Bibó-per másodrendű vádlottjaként életfogytiglani börtönre ítélik
1963-ban amnesztiával szabadul
1965-1990. szabadfoglalkozású író, műfordító
1981-1989. Magyar Írószövetség fordítói szakosztályának vezetője
1988-1990. az SZDSZ alapító tagja, ügyvivője, országgyűlési képviselője
1989-1990. a Magyar Írószövetség elnöke, majd tiszteletbeli elnöke
1990-2000. a Magyar Köztársaság elnöke
2000-től Budapest díszpolgára
2002-től a Magyar Tolkien Társaság tiszteletbeli elnöke

1980-ban Művészeti Alap irodalmi díjat, 1983-ban József Attila-díjat, 1989-ben Wheatlands-díjat, 1991-ben Albert Schweitzer-díjat, 1991-ben Paul Harris-díjat és Premio Mediterraneo-díjat, 1995-ben NOB Olimpiai Érdemrend arany fokozatot és az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia Díjat, 2000-ben George Washington-díjat és Roosevelt-díjat, 2001 - Pro Humanitate-díjat, 2002-ben Nagy Imre-érdemrendet, 2009-ben Nemzetközi Adalbert Díjat kap

Számtalan műfordítása mellett kiemelkedő irodalmi alkotások szerzője, külföldi egyetemek, többek között az Oxford és a Sorbonne egyetemek díszdoktora.

Huszár Tibor, TÖRTÉNETSZOCIOLÓGUS, EGYETEMI TANÁR

1930. augusztus 20-án született Veresegyházán
1949-1953 között a moszkvai Lenin Intézetben folytat pedagógiai, pszichológiai, logikai tanulmányokat
1953-1954. a Dolgozó Ifjúsági Szövetség Központi Vezetőségének alosztályvezetője
1954-1956. a Budapesti Bizottság titkára
1956. a Petőfi Kör vezetőségi tagja
1957-1960. a budapesti József Attila Gimnázium tanára
1960-1969. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara filozófiai tanszékének adjunktusa
1960-tól a szociológiai tudományok kandidátusa, 1977-től doktora
1963-1993. a Valóság című folyóirat szerkesztő bizottságának tagja
1969-1983. az ELTE BTK Szociológia Tanszékének tanszékvezető professzora
1975. a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Bizottságának elnöke
1983-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1987-től rendes tagja
1983-1992. az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének igazgatója
1990. rövid ideig országgyűlési képviselő
1992-től az ELTE Doktori Tanácsának tagja
1998-tól az ELTE Szociológiai Intézete Doktori Tanácsának elnöke
2001-től az ELTE Szociológia Intézetének professor emeritusa

2003-ban Széchenyi-díjat kap

Kutatási területe az erkölcsi tudat kérdései, értelmiségszociológia, magyar értelmiségi mozgalmak történetének szociológiai elemzése. Nagyszámú könyve, több száz publikációja jelent meg.

Kosáry Domokos, TÖRTÉNÉSZ, EGYETEMI TANÁR

1913. július 31-én született Selmecbányán
1931-1936. A Pázmány Péter Tudományegyetemen, illetve az Eötvös Collegiumban tanul, történelem-latin szakon szerez diplomát
1936-1941. Párizsban, Londonban, majd az USA-ban tesz tanulmányutakat
1937-1949. az Eötvös Collegium tanára
1941-1945. a Teleki Pál Tudományos Intézet történettudományi intézetének igazgatóhelyettese, 1945-1949 között igazgatója
1943-1949 között a Revue d'Histoire Comparée című folyóirat főszerkesztője
1946-tól a Pázmány Péter Tudományegyetemen az Újkori Magyar Történelem Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára
1949-ben megfosztották állásaitól, ettől kezdve 1954-ig bibliográfus.
1954-1957. az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának igazgatója
1955-ben megszerzi a történelemtudomány kandidátusi, 1977-ben a doktori címét
1956-ban a Magyar Történészek Forradalmi Bizottságának elnöke
1957-ben letartóztatják, 1960-ban amnesztiával szabadul
1960-1968. a Pest Megyei Levéltár munkatársa
1968-1989. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, tudományos tanácsadója
1982-től az MTA levelező tagja
1985-től az MTA rendes tagja
1990-1996. két ciklusban a Magyar Tudományos Akadémia elnöke

1988-ban Állami-díjat, 1993-ban a Magyar Köztársaság Érdemrend nagykeresztjét 1995-ben Széchenyi-nagydíjat, 1996-ban a Francia Becsületrendet és a Francia Akadémia Pálmáját, 1997-ben Akadémia Aranyérmet, 2001-ben Hazám-díjat, 2003-ban Nagy Imre-érdemrendet, 2004-ben Prima Primissima-díjat, 2006-ban Széchenyi-aranyérmet, 2007-ben Radnóti Miklós-díjat kap

Kutatási területe: a 18-19. század magyar és egyetemes történelem. A 20. század magyar történetírásának kiemelkedő alakja, akinek számtalan könyve, tanulmánya jelent meg.
2007. november 15-én hunyt el Budapesten.

Litván György, történész

1929. február 19-én született Budapesten
1946-1950. a Pázmány Péter Tudományegyetemen történelem-politikai gazdaságtan szakon végzi tanulmányait
1947-1956 között az MKP, majd az MDP tagja
1950-1957. középiskolai tanár
1955-1956. a Nagy Imre-féle pártellenzék és a Petőfi Kör tagja
1956-ban elsőként követelte nyilvánosan Rákosinak a pártvezetésből történő eltávolítását
1959-1962 között börtönbüntetését tölti
1963-1971. az Árpád Gimnázium könyvtárosa és tanára
1971-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa
1988-1991. a Történelmi Igazságtétel Bizottság vezetőségi tagja
1991-1999. az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézetének igazgatója
1995-1999. az ELTE Szociológiai Intézetének professzora

1992-ben Akadémiai Díjat, 1994-ben Deák Ferenc-díjat, 1999-ben Bibó István-emlékdíjat, 2000-ben Demény Pál Emlékérmet, 2004-ben Nagy Imre-érdemrendet, 2005-ben Pro Urbe-díjat, 2006-ban Széchenyi-díjat kap

Kutatási területe a múlt századforduló demokratikus, szocialista és nemzeti mozgalmai, az 1918-as demokratikus forradalom, a két világháború közötti emigráció, a trianoni békeszerződés politikai és diplomáciai háttere. Sajtó alá rendezte Jászi Oszkár, Károlyi Mihály és Szabó Ervin műveit és levelezését. Nagyszámú könyvet és cikket, tanulmányt publikált. Utolsó éveiben 1956 szellemiségének meghamisítása ellen harcolt.
2006. november 8-án hunyt el Budapesten.

Pomogáts Béla, irodalomtörténész, kritikus

1934. október 22-én született Budapesten
1953-1958. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanul magyar szakon
1959-1960. internálják, mert részt vett az 1956-os forradalomban
1961-1965. középiskolai tanár
1965-től a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, a XX. századi osztály vezetője
1974-1990. a Literatúra szerkesztője
1980. az irodalomtudomány kandidátusa
1990-től a Literatúra főszerkesztője
1992-től az Anyanyelvi Konferencia elnöke
1992-1996. a Magyar Tudományos Akadémia igazgatóhelyettese
1993-ban a Demokratikus Charta szóvivője
1994-től az Ötvenhatos Bizottság szóvivője
1995. az irodalomtudomány doktora
1995-2001. a Magyar Írószövetség elnöke
1996-tól a Magyar Tudományos Akadémia tudományos tanácsadója
1996-tól a Magyar Nemzet szerkesztőbizottsági tagja

1985-ben Bárczi Géza-érmet, 1986-ban a Művészeti Alap díjat, 1990-ben Akadémia Díjat, 1991-ben József Attila-díjat, 1992-ben Év Könyve Jutalmat, 1996-ban Kisebbségekért Díjat és Nagy Imre-emlékplakettet, 1997-ben Tekintet-díjat, 1998-ban Nagy Lajos-díjat és Bocskai-díjat, 2003-ban Széchenyi-díjat kap

Kutatási területe a 20. századi magyar irodalom, a népi írók mozgalma, az erdélyi és a nyugati magyar irodalom. 1968-tól évente jelenik meg – olykor több – kötete. Nagyszámú díj és kitüntetés birtokosa, folyóiratok, lapok szerkesztőbizottsági, kuratóriumi tagja.

GYARMATI GYÖRGY, TÖRTÉNÉSZ

1951-ben született Miskolcon
1976-ban történelem-földrajz szakos tanári oklevelet szerez a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen
1976-1990. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Jelenkortörténeti Osztályának tudományos segédmunkatársa, majd munkatársa
1977-1985. az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán mellékfoglalkozású egyetemi tanársegéd
1981-1982. a mainzi Institut für Europäische Geschichte posztgraduális ösztöndíjasa
1986-1990. az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán elindított Politikatudományi Füzetek sorozat szerkesztője
1990-1997. az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszékének főállású munkatársa, adjunktus, majd egyetemi docens
1990-től a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézetének meghívott előadója
1991-1992. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar Történelmi Tanszékének meghívott előadója
1993-1994. a Veszprémi Egyetem Társadalomtudományi Tanszékének meghívott előadója
1994-től a Történelemtanárok Egyletének bizottmányi tagja
1997-ben az MTA Doktori Tanácsától elnyeri a történettudomány kandidátusa címet
1997-től a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Modernkori Történeti Tanszék egyetemi docense és a Történeti Hivatal Elemző és Dokumentációs Főosztályának vezetője
1998-tól a Jannus Pannonius Tudományegyetem Európa és magyarság a 19-20. században doktori iskola oktatója, a kari Doktori és Habilitációs Bizottság történész albizottságának tagja, valamint az ELTE-ÁJK Politológia doktori iskolájának oktatója
1998-2001. a Történelemtanárok Egylete Bizottmányának elnöke
2000-ben a Kaposvári Egyetem Tanárképző Főiskolai Karának címzetes főiskolai tanára
2001-ben habilitál a Pécsi Tudományegyetemen
2003-tól az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára államtitkári rangú főigazgatója, az MTA Történettudományi Szakbizottság választott tagja és a Magyar Történelmi Társulat Századok című szakfolyóiratának szerkesztőbizottsági tagja

Kutatási területe Magyarország politika- és társadalomtörténete a 20. század második felében

KUKORELLI ISTVÁN, JOGÁSZ, EGYETEMI TANÁR

1952. július 6-án született Téten
1970-ben érettségizett a pannonhalmi Bencés Gimnáziumban
1970-1976. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtudományi Karának hallgatója
1976-tól az ELTE Jogtudományi Kara Alkotmányjogi Tanszékének oktatója
1985-ben a Hazafias Népfront Országos Tanácsának, majd Titkárságának tagja
1988-ban megvédte az állam- és jogtudományok kandidátusi értekezését, 1998-ban habilitált
1988-ban a Független Jogász Fórum alapító tagja, 1989-ben választmányi tagja
1988-1989. az ELTE Jogtudományi Karának oktatási dékánhelyettese
1989-1990. a Hazafias Népfront Országos Tanácsa ügyvezető elnökségének elnöke
1991-ben a Nemzeti Demokrata Szövetség alapító tagja
1991-1999. az ELTE Jogtudományi Karán az Alkotmányjogi Tanszék vezetője
1994-1997. az Országos Választási Bizottság tagja, 1997-1999. az OVB elnöke
1994-2000. a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlési képviselője és a Doktori Tanács Állam- és Jogtudományi Szakbizottságának tagja
1995-1999. az Országos Fogyasztóvédelmi Egyesület elnöke és a Civitas Egyesület elnöke
1997-2000. Széchenyi Professzori Ösztöndíjas
1999-től egyetemi tanár
1999-2008. a Magyar Köztársaság alkotmánybírája
2007-től a Magyar Alkotmányjogászok Egyesületének elnöke

1994-ben Deák Ferenc-díjat, 2001-ben Tét díszpolgára díjat, 2004-ben Szent Márton-díjat kap, 2005-ben Pro meritis de uris peritia In memoriam Francisci Deák kitüntetést, 2008-ban az ELTE Bibó István Szakkollégiumának Harkály-díját kapja

Kutatási területe az alkotmánybíráskodás, az alkotmányos alapjogok

AZ ELTE BIBÓ ISTVÁN SZAKKOLLÉGIUM A FELELŐS ÉRTELMISÉGÉRT ALAPÍTVÁNY

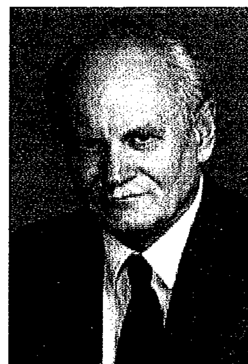
Az ELTE Bibó István Szakkollégium a Felelős Értelmiségért Alapítvány célja, hogy:

- az ELTE Bibó István Szakkollégium törekvésével azonosan a tömegessé vált felsőoktatásban az egyetemi követelményekhez és képzéshez képest többletlehetőségeket és tudást nyújtson hallgatóinak;
- támogassa a Szakkollégiumban folyó nevelési, oktatási és tudományos tevékenységet, valamint képességfejlesztést, a kutatócsoport formájában működő vagy egyéni kutatási tevékenységet;
- a kialakított szakmai képzési rendszer színvonalának emelésével; előadássorozatok, konferenciák, viták szervezésével, tutoriálok, speciális képzési formák segítésével a szakkollégisták szakmai fejlődésének hátterét biztosítsa;
- az infrastruktúra, a könyvtár és a számítógépes hálózat további fejlesztése, szakmai és közösségi programjaink megvalósítása lehetőség szerint az egyetemtől független források bevonásával, pályázati úton valósuljanak meg;
- szervezze és támogassa a Szakkollégium kulturális és sportéletét, támogassa a szabadidős tevékenységeket, lehetőség szerint olyan módon, hogy az ELTE többi hallgatójának is lehetősége legyen az abba való bekapcsolódásra;
- minden rendelkezésre álló eszközzel elősegítse azt, hogy a tagjai művelt, tájékozott, idegen nyelveket beszélő, széles látókörű, szociálisan érzékeny jogászok és politológusok legyenek;
- támogassa Bibó István szellemi örökségének ápolását, önállóan és más szervezetekkel együttműködve;
- a gyermek- és ifjúságvédelem jegyében különböző programokat, így különösen állampolgári témájú táborokat szervezzen a Szakkollégiummal kapcsolatban álló szervezeteknek;
- támogassa az emberi és állampolgári jogok védelmének megvalósítását, különösen jogsegély-szolgálat működtetésével, képzésben, felvilágosításban való aktív részvétellel, illetve az emberi és állampolgári jogok védelmének gyakorlati megvalósítási lehetőségei témakörében végzett kutatásokkal.

Székhely: 1118 Budapest, Ménesi út 12.
Adószám: 18256866-1-43
Bankszámlaszám: OTP Bank Nyrt. 11711041-20864020

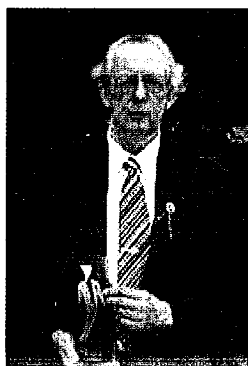
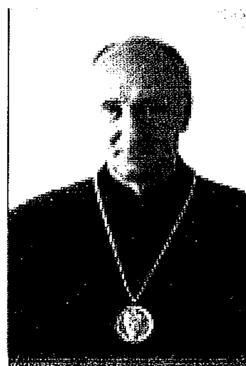
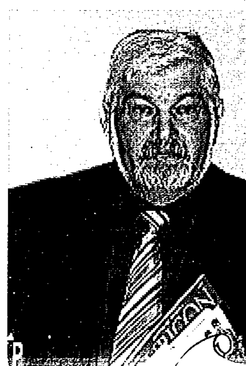
Az alapítvány közhasznú szervezet.

Amennyiben egyetért céljainkkal, kérjük, hogy személyi jövedelemadójának egy százalékával támogassa munkánkat, továbbá várjuk cégek és magánszemélyek szíves felajánlásait is.

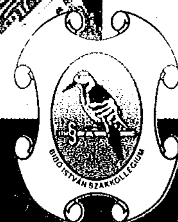

ELTE Bibó István Szakkollégium

KORTÁRSAK BIBÓRÓL • E

Kollégiumban

KORTÁRSAK BIBÓRÓL

Előadások a Bibó István Szakkollégiumban